

Üldözők és üldözöttek

Bencsik Rita, Csapody Tamás, Csikós Gábor,
Herczeg Noémi, Szabó Róbert Károly és
Szuromi Rita tanulmányai, valamint Gyáni Gábor írása

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2024. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2024-ben még a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 96. A Hódoltság hétköznapijai
- 97. Az anyagi kultúra kutatásának új perspektívái
- 98. Szocialista országok és a harmadik világ

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2024-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
 Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

A „Üldözöttek és üldözöttek” című blokkunkat Czuch Gábor és
 Koltai Gábor szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Mantuano Orsolya

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

nka

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Zsidók gyalogmenete a Schey Fülöp utcai
 gettóból a kőszegi vasútállomásra, 1944. június 18.
 (Fortepan / Fortepan, 200856)

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.01>

TARTALOM

ÜLDÖZŐK ÉS ÜLDÖZÖTTÉK

Csikós Gábor	„A megváltozott politikai helyzetet nem tudja helyesen felfogni.” Zsidónak minősített betegek Lipótmezőn a magyarországi holokauszt idején (1944–1945)	5
Herczeg Noémi	„Én a törvény értelmében minek fogok minősülni?” Egy származásigazolási ügy történeti-néprajzi megközelítése	23
Bencsik Rita	Emlékezet és identitás változásának vizsgálata két memoárban	44
Szuromi Rita	„Nagy módba kerülsz ilyen fiatalon, kegyelmes asszony leszel.” Presztízsvesztés, identitásőrzés Graefl Ilona emlékiratában	67
Szabó Róbert Károly	Erdélyi gimnáziumi tanárok az I. világháborús menekültválságokban	86
Csapody Tamás	„Szektáriánusok” Borban. Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálatára	109
Gyáni Gábor	Hajnal István történetírása – új megvilágításban	134

KÖRKÉP

György Péter	A Freud-múzeumok kérdéseihez	157
Felix de Mendelssohn	A pusztulás örökösei. Az osztrák pszichoanalízis és a túlélők leszármazottai	168

KÖNYVEK

Queer kultúra és művészet a párizsi Pompidou Központ gyűjteményeiben Nicolas Liucci-Goutnikov (sous la dir.): Over the Rainbow. Autres histoires de la sexualité dans les collections du Centre Pompidou. Catalogue d'exposition.	– Tóth Márton	179
Petri, Olga: Places of Tenderness and Heat. The Queer Milieu of Fin de Siècle St. Petersburg.	– Molnár Dóra Katalin	185
Szijártó M. István: A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe.	– Ábrahám Zoltán	191
Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században.	– Mravik Patrik	197
Szerzőink		201
Contents		203
Abstracts		205

Csikós Gábor

„A megváltozott politikai helyzetet nem tudja helyesen felfogni.”

Zsidónak minősített betegek Lipótmezőn a magyarországi holokausz idején (1944–1945)

Vajon Lipótmező lehetett-e olyan azilum, menedék, amelyet az elmeegógyintézetekre használt angolszász terminológia (*mental asylum*) érzékeltet, vagy éppen ellenkezőleg, az intézet maga is az üldözés színterévé, a pszichiátria pedig annak eszközévé vált? Jól feltárt tény, hogy a Harmadik Birodalomban több mint négyszázezer olyan beteget – értelmi fogyatékosokat, skizofréneket és mániás depressziósokat – ölték meg vagy sterilizáltak, akiknek velük született „tökéletlensége” a nemzetiszocialista eszme szerint veszélyt jelentett az árja faj tisztaságára.¹ Magyarországon az eugenikai program ezen válfájának csupán néhány képviselője akadt,² ezért az elmebetegek még a háborús években is viszonylagos biztonságban érezhették magukat. Ez a biztonságérzet azonban törékeny volt, amit jól érzékeltet, hogy 1944-ben a német hadsereg hadászati szempontokra hivatkozva kétszer is megkísérelte a lipótmezei tébolyda igénybevételét. Azt, hogy ez miként befolyásolta volna a betegek életét, nem tudjuk, mivel az intézet átvétele a vezetőség ellenállása miatt megghiúsult.

Az azilum jelleget erősíti, hogy – mint arra Kovai Melinda rámutatott – az intézmény 337 alkalmazottjából mindössze 21 főt marasztaltak el a háborút követően, jellemzően a kisegítő személyzet tagjait (portás, segédápoló), miközben az igazolóbizottságok előtt több orvosról is olyan a tanúvallomás született, hogy osztályaikon hamis diagnózisokkal bűjtattak üldözötteket.³ Bár az igazolóbizottságok működését illetően már a rendszerváltás előtt is felmerültek fenntartások,⁴ más források – így a CIA online is kutatható adatbázisának egy titkosított irata

* A kutatás az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport keretében valósult meg.

¹ Beer 1996.

² A magyarországi eugenikában a sterilizáció nem kapott törvényi támogatást. Amikor Benedek László (1887–1945) német és skandináv példákra hivatkozva a sterilizáció bevezetése mellett érvelt, a korszak egyik legnagyobb magyar pszichiátriai szaktekintélye, Schaffer Károly (1864–1939) azzal szerelte le, hogy „a természet selectálja az embert és nem az ember a természetet”. Szirmai 2010: 75; a magyar eugenikai diskurzusra összefoglalóan: Turda 2018: 192–213.

³ Kovai 2016: 99–102.

⁴ Példázza ezt a munkaszolgálatot túlélő Levendél László (1920–1994) véleménye is: „A magyar orvostársadalom megfogyatkozva, meghasonulva, sokszorosan megcsalatozva, más-más fajta sebeket hordozva és önmagában elbizonytalanodva érte meg a felszabadulást, már aki megérte. [...] Az orvosok 90%-át igazolták, s a nem igazoltak is folytathattak magángyakorlatot, tehát egzisztenciális fenyegetettség vagy megtorlás nem volt. [...] Nem indult el az egyéneken belül az annyira szükséges önismereti folyamat, a szorongást oldó belső felszabadulás egyik részről sem.”

– megerősítik, hogy az elmeógyógyintézetekben az embermentés létező gyakorlat lehetett ebben az időben.⁵ Még akkor is, ha sokszor ezek az erőfeszítések sem tudták biztosítani a túlélést: az ostrom idején eluralkodó áldatlan állapotok következtében kialakuló bélrendszeri fertőzésekben tömegével hunytak el az intézetben maradt betegek.⁶

A tanulmány elsősorban nem az ellenállás–színlelés–együttműködés kérdésének vizsgálatához járul hozzá – betegnézőpontú esetek bemutatása természetesen árnyalhatja a Lipótmező háborús hétköznapijairól élő képet is –, a hangsúly inkább egy, a témához fűződő másféle asszociáción van. Nevezetesen azon, hogy ebben az időszakban zsidónak vagy elmebetegnek lenni egyaránt képlekeny szerep volt. Ralph Linton klasszikus definíciója szerint a szerep az a viselkedési technika, amely egy adott szociális struktúrán belüli pozíció betöltéséhez szükséges. Goffmann meghatározása a helyzetből adódó normatív követelmények fontosságát emeli ki.⁷ De mi történik akkor, ha a határokat kijelölő normák folyamatosan és gyorsan változnak? Az az 1919-ben született fiatalember, akinek édesapja még az I. világháború előtt „keresztelkedett ki”, 1938-ban, az akkor érvényben lévő törvények⁸ alapján nem számított zsidónak, egy évre rá viszont már igen. Ezért aztán, amikor 1940-ben, érettségijét követően közölte özvegy édesanyjával, hogy keresztény hittérítőnek áll, a német származású asszony a tervet ugyan ellenezte, „de nem akarta befolyásolni, már csak azért sem, mert [...] ekkor már életbe lépett a zsidótörvény, s úgy gondolták, hogy a gyerek így akar menekülni”.⁹

Hasonló képlekenységet mutat az elmebetegség fogalma, amely nem valami egzakt statisztikai átlagtól való eltérés, hanem a szociális környezetnek való megfelelés hiánya. Mentálisan egészséges az az ember, akinek érzelmei, vágyai összeegyeztethetők csoportjának standardjaival, a viselkedése a társak számára logikus és érthető. Elmebeteg pedig az, akinek viselkedése a szociális normák szempontjából hibás.¹⁰

Levendel 1988: 60–61. Az igazolóbizottságok működésére az utóbbi évek irodalmából: Molnár 2013; Wirthné 2017.

⁵ A *Nazi War Crimes Disclosure Act* gyűjtemény egyik dokumentuma szerint 1944-ben egy ügynök oly módon igyekezett menekülni a Gestapo elől, hogy a kistarcsai internálótáborban öngyilkossági kísérletet játszott meg, a lefizetett orvosok pedig ennek alapján felvették Lipótmezőre. Az intézetben elég szabadon fogadhatott vendégeket, de amikor a Gestapo újból intenzíven kezdett érdeklődni iránta, megszökött. A dokumentum (és a vonatkozó 9–10. oldal) online elérhetősége: <https://www.cia.gov/readingroom/document/5197c260993294098d50d502> – utolsó letöltés: 2024. február 27.

⁶ Baran–Gazdag 2006.

⁷ A szerepelméletek – Linton és Goffmann koncepcióival – összefoglalóan: Somlai 2009.

⁸ Braham 2000: 24–25.

⁹ Lipótmező, vagyis – utolsó nevén – az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (OPNI) dokumentációját az Országos Kórházi Főigazgatóság őrzi. Mivel különösen érzékeny anyagokról van szó, a személyiségi jogok védelmében az eseteket anonimizálva közlöm. A gyűjteményre a dobozsám és az intézeti benntartózkodás ideje alapján hivatkozom. OPNI 0161 – 007280/2. Intézeti tartózkodás: 1951. június 7. – június 13. Diagnózis: schizophrénia paranoides.

¹⁰ Erről lásd például: Landis–Page 1938: 9; Juhász–Pethő 1983: 16, 40, 45; Szasz 2002: 73.

Semmiképpen sem azt állítom, hogy a zsidók összehasonlíthatók lennének az elmebetegekkel, hanem azt, hanem hogy mindkét szerepnek erős a társadalmi meghatározottsága. Az idézett fiatalember identitását kétszer is megkérdőjelezték: először akkor, amikor ő ugyan kereszténynek tartotta magát, de a törvények mégis zsidónak minősítették; másodszor pedig akkor, amikor beszámolóit a környezete kórosnak minősítette. A hittérítővé ugyan nem váló, ám végül római katolikus pappá szentelt férfinak 1952-ben az a megérzése, miszerint az ÁVH figyeli, még nem volt feltétlenül kóros tartományba eső, tekintve, hogy ilyesféle gondolatokban a társadalom egésze osztozott. A családnak feltűnt ugyan, hogy a férfi az utóbbi időkben mintha ingerlékenyebb lett volna, ám viselkedését a kimerültséggel és a feletteseivel való konfliktusokkal magyarázták. Csak akkor kezdtek elmebetegségre gyanakodni, amikor már olyan teóriával állt elő, miszerint az ellene összeesküvők – köztük a püspöke is – köhögés útján kommunikálnak egymással. Elmondta, hogy „december 8-án mise közben észrevette, hogy a püspök [a] kenyér felmutatásakor köhögött. Később azt is észlelte, hogy pap-társai a Miatyánk imádkozásakor a panem szó említésénél köhögnek. Mindezek a dolgok nagyon megzavarták, az volt az érzése, hogy megbolondult.”

Környezete igyekezett a férfi viselkedésének koherenciáját oly módon fenntartani, hogy a megnyilvánulásait bizonyos szerepekhez rendelte. Számukra és az utókor számára sem volt és most sem egyszerű azonban annak eldöntése, hogy az egyes életfordulatok esetében melyik szerep magyarázza jobban a gyógykezelésre egyébként önként jelentkező fiatalember tetteit. Nehéz körülmények között is kiutat találó emberről van szó, vagy éppen a teljes irracionalitás bizonyítéka, hogy a zsidótörvények idején papnak akart állni, majd az ötvenes évek elején egy barátjával amerikai hittérítő terveiről kezdett levelezni? Hasonlóképp feltehető a kérdés, hogy szakemberek a vészorszak idején az üldöztetésekről beszámoló zsidó emberek megértéséhez azok társadalmi helyzete vagy éppen a betegszerep által nyújtott értelmezés felől közelítettek?

Tanulmányomban a szerepek vizsgálatán keresztül arra keresem a választ, hogy a Lipótmező betegeinek elbeszéléseit miként értelmezték az orvosok, miként a betegek és miként a hozzátartozóik. Ez esetben nem pusztán elméleti fejtegetésekről van szó. A holokauszt hosszú távú pszichés hatásainak első nemzetközi vizsgálata azt találta, hogy a túlélők 11%-a számolt be nagyon súlyos mentális stresszről. Az egyik legfontosabb nehézséget az izoláció¹¹ jelentette a számukra. Az emberi kapcsolatok hiánya lehet fizikai távolság, de jelentkezhet lelki síkon is. Az ember ugyan nem racionális lény, mégis ésszerű magyarázatot keres a vele történtekre. A traumatikus élmények elbeszélése viszont próbára teszi ezt a modellt: az elbeszélőben a jelentés krízisét okozza, míg a befogadóból sokszor elutasítást vált ki. Ez a meg nem értettség közös megélése az elmebetegeknek és a traumát átélt embereknek, éppen ezért sokféle narratíva létezhet egy-egy

¹¹ Eitinger 1964: 61–62.

helyzet értelmezésére,¹² amelyet éppúgy koherenssé szervezhet a „zsidó” és az „elmebeteg” szerepe is.

ELMEBETEGSÉG: AZ AGY BETEGSÉGEI VAGY TUDATTALAN VÁLASZTÁSOK?

Arról, hogy az 1940-es évek Magyarországon ki számított elmebetegnek, a nagy intézményekben jellemzően az organikus modell alapján döntöttek. Ez a 19. század közepétől mind dominánsabb paradigma egységként kezelte a pszichiátriai és az idegrendszeri betegségeket, és az agypatológia nézőpontján keresztül az agy betegségeiként értelmezte a mentális zavarokat.¹³ Ezzel szemben a századfordulótól kezdve a Freud és követői által kidolgozott pszichoanalízis már az érzelmeket, a szenvedélyeket és a különböző konfliktusokat is lényeges tényezőként emelte be a betegség magyarázatába.¹⁴ Nem pusztán csak arról volt azonban szó, hogy a pszichoanalitikusok bővítették a lehetséges kórnemző okok körét, hanem arról, hogy a természettudományos meghatározottságú organikus modell alternatívájaként a narratív módszertant, az élettörténet megismerését kínálták. Kísérletek ugyan voltak arra, hogy az akkor már egyértelműen szervi elváltozásokhoz kötött kórképeket is narratív keretek között tárgyalják, legnagyobb hatást azonban ez a módszer mégis a funkcionális zavarok területén fejtette ki; azoknál a viselkedéses szinten megnyilvánuló zavaroknál, ahol az organikus pszichiátria nem tudott kielégítő válaszokat adni, mivel a tünetek mögött nem volt kimutatható a szervi károsodás. Freud egyesesen öndefiníciós kérdésként kezelte a neurózist: a pszichoanalízist a neurózisok elméletének tartotta,¹⁵ Hollós István pedig a funkcionális zavarok másik nagy területét, a skizofréniát igyekezett megérteni ebben az elméleti rendszerben.¹⁶

A pszichoanalitikusok tudattalan döntések hálózataként fogták fel a világot, Szondi Lipót az elmebetegségeket is választásnak tekintette, amelyet a családi tudattalan formál;¹⁷ Bálint Mihály¹⁸ pedig egy korábbi állapotba való visszatérés-

¹² Kaminer–Eager 2010: 60–79.

¹³ Gach 2008.

¹⁴ Beer 1996: 234.

¹⁵ Sulloway 1987: 366.

¹⁶ Harmat 1986: 106. „Mindenki gyermekkorában élt egy őskort, csodás mindenhatósággal, halucinációs vágyteljesüléssel, amikor Isten, király és hős volt. [...] Aki abból az álmod meg tudja valósítani: az a hős, aki azt ki tudja fejteni: költő, s aki oda végelegesen visszamegy: az az elmebeteg.” Hollós 1927: 68.

¹⁷ Kiss 2014: 598. „Sorsbeteg az az ember, aki az ösztönstruktúrájának ellentétességét, az ösztöntermészet és a környezet ellentétes mozgását, az ösztöntermészet és az intellektus, különösképpen az ösztöntermészet és a szellem sajátos ellentétességét megoldani nem képes. Az ilyen sorsbeteg embert gyakran őseinek kényszere egész életén keresztül űzi.” Szondi 1996: 99.

¹⁸ Oppenheim–Gluckman 2015: 24–35. „A hisztériás rohamok ebben az esetben egyfajta követeléseként, az anya átkarolása pedig egyfajta válaszként fogható fel. Tegyük fel, hogy a pszichoanalízisben is valami hasonló történik. Megteheti-e az analitikus azt, amit az anya tett, és ha igen, akkor hogyan?” Bálint 1994: 170.

ként értelmezte: östörésként, amelyben a beteg az anyával megtapasztalható védelem megélésére vágyik. Ha a pszichoanalízis valamilyen abszurd fordulat folytán – hiszen képviselői elvéte rendelkeztek hatalmi pozícióval, ráadásul a szélsőjobb-oldali diktatúrák mint zsidó áltudományt még üldözték is¹⁹ – még 1944-ben is gyakorlati hatást fejthetett volna ki a lipótmezei mindennapokra, akkor jelen tanulmány is gazdagabb forrásanyagon valósulhatott volna meg. Hogy milyen lehetett volna egy pszichoanalitikus forrásbázis, azt a Tanácsköztársaság időszakából fennmaradt, a köztörvényes bűncselekmények elkövetőinek pszichés elemzését tartalmazó gyűjtemény érzékelteti,²⁰ de a hivatalos szakmai tereket ekkor az organikus modell uralta.

Ennek a modellnek és szakmai térnek volt reprezentánsa a Lipótmező, a legnagyobb magyarországi elmegyógyintézet. Noha Lipótmezőn dolgoztak analitikus orvosok – így a már említett Hollós István – az intézmény működését mégis az organikus szemlélet határozta meg. Ám az orvosok még ebben a hierarchikus közegben is fontosnak tartották, hogy a beteg élettörténetét lejegyezzék. A diagnózis felállításához használtak ugyan testi vizsgálatokból nyert adatokat is – például a fej nagysága, reflexek vagy éppen vizeletvizsgálat –, a korabeli kór meghatározás alapját mégis a szóbeli elbeszélés képezte. Ezt az elvet képviseli Moravcsik Ernő 1914-es pszichiátriakönyve, amely szerint az elmebetegek megvizsgálására a „legfontosabb tájékozást [...] a velük való érintkezés” biztosítja.²¹ Politikai és társadalmi változásoktól függetlenül a következő fél évszázadban is érvényben maradt ez a vezérlő elv, ahogy azt Nyíró Gyula tankönyvében is olvashatjuk: a „jó anamnézis alapján nemegyszer már diagnózist tudunk állítani”.²² Az anamnézis, vagyis a kórelőzmény felfogható egyfajta életrajznak, mivel tájékoztat a viselkedés megváltozásának körülményeiről és a személy betegség előtti életéről is. Az orvosok az elmebetegség eredetére vonatkozó versengő narratívákat is rögzítették benne.

Míg a betegek és a rokonok a külső, lelki behatásoknak is szerepet tulajdonítottak, addig az organikus iskolában szocializálódott elmeorvosok szerint a megálló események csak az egyéni hajlamok alapján juthattak érvényre. A kóreredet szempontjából tehát az életeseménynek mindössze a segédkörülmény státusz jutott, és leginkább csak a rövid lefolyású esetekben volt valamiféle jelentősége.²³ Ebből következik, hogy az anamnéziszból nyert ismereteknek csak a töredékét használták fel a diagnosztika során, beleértve az olyan biológiai következményekkel is megragadható jelenségeket is, mint a szerhasználat, a gyermekszülés vagy éppen az eszméletvesztéssel járó baleset.²⁴ A betegkartonok azonban – a di-

¹⁹ Ramos 2013. A „sötétség éveiről” részletesen: Harmat 1986: 201–208.

²⁰ Lászlófi–Nagy–Trädler 2017.

²¹ Moravcsik 1914: 202. A gyakorlat általánosságát érzékelteti, hogy az intelligenciáról is beszéd útján nyertek információt az emlékezőtehetség, az iskolai ismeretanyag, illetve a számolási képesség alapján, noha már a két világháború közötti időszakban is rendelkezésre állt a francia Simon–Binet-teszt helyi változata. Iliescu–Ion–Matešić 2022.

²² Nyíró 1962: 261.

²³ Schaffer 1927: 124.

²⁴ Borgos 2008: 385.

agnózis szempontjából végül holt tőkévé vált „félíg önéletrajzokkal” – értékes társadalomtörténeti források lehetnek. Magyarországon az 1970-es évektől sporadikus kísérleteket találunk a pszichiátriai dokumentáció társadalomtörténeti feldolgozására. Az első tanulmányok az egyes politikai és társadalmi témák megjelenését kutatták a paranoid betegek elbeszéléseiben. Frank Tibor, Pisztora Ferenc és mások²⁵ azt is vizsgálták, hogy a betegek mint kisebbség megélései milyen viszonyban lehetnek a többségi társadalom tapasztalataival.

A paranoia különösen alkalmas volt ezen kérdések vizsgálatára, mivel a téveszmékkel jellemezhető kórképben nem annyira bizonyos tünetek megjelenésén van a hangsúly, hanem azon, hogy a személy állításai társadalmilag elfogadhatók-e.²⁶ Ráadásul, mint ahogy azt a betegség spektrumfelfogása napjaink pszichiátriájában is érzékelteti, nincs éles határ a paranoid állapotok és a normál lélektani folyamatok között.²⁷ Erre már a két világháború közötti pszichiátria is felfigyelt, hiszen Schaffer Károly tankönyvében arról olvashatunk:

„[A]z üldöztetési és egyéb természetű téves eszmék sokszor az egészséges időkből származó képzetkőrből valók. Tehát a kóros egyéniség többé-kevésbé az egészséges, úgynevezett praepsychotikus egyéniség visszatükröződése, természetesen kórosan módosított illetve torzított formában. Ezen megjegyzések dacára azonban vitathatatlan, hogy váratlan elfogadás, elzárás, földrengés, vasúti szerencsétlenség, háború az emberi létet súlyosan fenyegető helyzetek [...] disponált talajon reaktív psychotikus elváltozásokat képesek kiváltani, amelyek többnyire rövid lefolyásúak.”²⁸

Schaffer Károly sorai tehát megengedik a megterhelő helyzeteknek a betegségmagyarázatba emelését, és ezáltal maga a betegszerep is alkalmassá válhat a traumák elbeszélésére. A Lipótmezőn dolgozó orvosok számára az eléjük kerülő emberek két szerepe mindenképpen ismert volt, mivel azok már a betegkarton fedőlapján is helyet kaptak: az adott személy vallása, illetve a betegség megnevezése. Mint orvosoknak azonban, hivatásukból fakadóan arra volt társadalmi felhatalmazásuk, hogy ez utóbbi kategória kijelölését finomítsák, és döntsenek arról, hogy a vizsgálatra kerülő ember beteg vagy egészséges-e. A kivizsgáláson átesők viszont jellemzően nem erre vagy nem csak erre keresték a választ, hanem arra vágytak, hogy elismerjék az igazukat.²⁹ Az orvos–beteg kommunikációnak ez a kettőssége más-más szerepeket aktivált.

²⁵ A kutatási irányok és szemléletváltozások összefoglaló bemutatása: Kovai 2010: 6–12. Későbbi kutatások kapcsán lásd például: Lászlófi–Nagy–Trädler 2017; Papp 2018; Kovács 2021; Lafferton 2021; Csikós 2023.

²⁶ Haraszi 1981. Angyal Lajosnak tulajdonították a mondást, miszerint az elmebetegségek közül a „paranoia az egyetlen, ami ellen senki sincs bebiztosítva”. Idézi: Bakonyi 1981: 75.

²⁷ Tringer 2010: 320. „A paranoid állapotok spektrumszemléletében a hétköznapi, gyanakvó, bizalmatlan magatartástól a személyiség szétesésével járó paranoid szkizofréniáig terjedő folyamatos átmenetet tételezünk fel.”

²⁸ Schaffer 1927: 124.

²⁹ Antić 2017: 30–62.

A BETEGEK IDENTITÁSRÉTEGEI ÉS KONFLIKTUSAI

Míg a szerepeket jellemzően az egyén és külvilág viszonyrendszerében határozhatjuk meg, az identitás ennél többet; szerepazonosulást, belső azonosságot jelent. A Lipótmezőre az 1940-es évek elején bekerült zsidó betegek két szerepe biztosan marginalizáltságot jelentett. Ahogyan Foucault az elmebetegséget a társadalomból való kizárással kapcsolja össze,³⁰ úgy ezekben az években a zsidó szerep is felfogható a folyamatos státuszvesztéssel és szociális átstrukturálódással, mely az egyén életében néhány év alatt a tulajdonjogának korlátozásától a korábbi lakóhely elhagyásáig, a stigmát jelentő sárga csillag viseléséig, illetve végül a deportálásig, a fizikai megsemmisítésig vezetett. Ezt a szerepet nem mindenki vállalta.

Egy huszonéves szombathelyi jogszigorló³¹ például egyrészt úgy jellemezte magát, mint aki egy börtény alkalmazottjaként „mezei jogász”, másrészt pedig „paraszt zsidó”. Mivel bővebb magyarázatot nem adott arra, hogy mit is ért ez alatt, öndefinícióját felfoghatjuk két ellentétes politikai–kulturális minőség ötvözeteként, a népi és az urbánus konfliktus egy személyen belül történő összebékítésének kísérleteként is. De legalább annyira indokolható a sajátos kívülállás megfogalmazása is, mivel ez a fiatalember elmondta, hogy tömegszervezethez sosem csatlakozott volna, a „nemzeti pártba” is csak hipnózis hatására gondolt belépni, nem a saját szándékából. A zsidóság nem annyira saját magára vonatkoztatva, mint inkább Másikként³² mutatkozott meg egy pesti „zsidó lány” képében, akibe beleszeretett, és akivel hosszan levelezett. Részben őt – és sikertelen vizsgáját – okolta azért, hogy neki „valami baja” lett. „Valami baja” és nem betegsége, különösen nem az intézetben kapott diagnózisa: mániás színezetű skizofrénia. A férfi a betegszereppel sem azonosult, a fittséget közvetítő önképe teljes antitézise a beteg emberének, elbeszélésében a betegség szinte meg sem jelenik – legfeljebb csak említésre is alig méltó „valami bajként”, amelyet a Benedek-klinikán³³ kikezeltek. Úgy jellemezte magát, mint aki „sosem volt beteg, izmos, mint egy bika, amatőr birkózó és síelő”. A testi erő hangsúlyozása ott volt a katonaszerep kiemelésében is. Érdekes, hogy amíg ez a szerep a férfirokonai esetében pozitív (hadnagy nagybátyja a világháborúban halt hősi halált), addig a nőkről beszélve már mint elítélendő tulajdonság jelentkezett, hiszen anyai nagyanyjára „valóságos őrmesterként” emlékezett, mint akinek biztosan volt „valami baja”.

³⁰ Foucault 2000: 79, 87.

³¹ OPNI 0161 – M191. Intézeti tartózkodás: 1944. március 28. – 1944. április 15.

³² A „Másikat” itt elsősorban pszichoanalitikus fogalomként használva, lásd például: Erős 2001: 74: „[A]z életciklus különböző szakaszaiban más és más identitáskonfliktusokkal kell az egyénnek megküzdenie ahhoz, hogy énjének koherenciáját fenntarthassa. Ezek a kihívások elsősorban a Másik felől érik az ént; a Másik pedig elválaszthatatlanul beépül az énbe, és létrejön a »szelfnek« nevezett képződmény.”

³³ A Pázmány Péter Tudományegyetem Elme- és Idegkórtani Klinikájának közkeletű megnevezése, annak vezetője, a második lábjegyzetben említett Benedek László után.

Hangsúlyosabb a zsidó sorssal való azonosulás egy tiszaberceli származású férfi esetében,³⁴ aki nagyszülei hatására rabbinak tanult, ám tíz év múltán inkább kereskedőnek állt, mert „sokat kellett volna még tanulnia és ő azt nem bírta”. Az évek alatt inasból önálló kereskedő lett, és egy budapesti cég képviselőként üzletet nyitott Debrecenben. Elmondása szerint:

„[Ü]zletük jól prosperált, míg nem a zsidótörvények értelmében 1941-ben elvették tőlük a képviselőt. Ez idegileg [...] tönkretette őt. Azóta maga sem tudja, hogy mi van vele. [...] Pár hónap előtt a Debrecen – Budapesti vonaton az utasok összevessztek, helyesebben a civilek és a katonák. Ő ártatlanul belekeveredett, pedig egyetlen szót sem szólt, mégis az egyik katona rátámadt, revolvert rántott rá. Ő leugrott az éppen egy állomáson álló vonatról és elkezdett futni, a katona meg utána és tovább hajszolta a pisztollyal a kezében. Szerencsére nem lőtt rá. Azóta még jobban beteg, éjjeleken át nem alszik, álmából felriad, kiabálást, lármát hall, verítékezik, fejnymást érez, halálfélelmei vannak. [...] Szívére vette, hogy gyermekei Debrecenben vannak, ő meg Budapesten és kicsiny gyermekeit [...] nem láthatja maga körül, mert ő beteg.”

Felesége szintén 1941-re datálta azt, hogy „férje idegileg nincs rendben [...] üldöztetve érzi magát”. Elmondta azt is, hogy anyósa „idegbeteg volt, sok ízben állott gyógykezelés alatt”, de egyéb pszichiátriai zavarra hajlamosító organikus tényező (vérbaj, alkoholfogyasztás) nem szerepel a kórlapon. Mindebből arra következtethetünk, hogy a beteg és rokonai is kórnemző tényezőként vették számításba a zsidóságuk miatt elszenvedett atrocitásokat, de ez nem feltétlenül fordult identitástörésbe. Mutatja ezt az, hogy a férfi megtartotta vallását, sőt, az intézetben is ragaszkodott az étkezési előírások betartásához. 1943. augusztus 30-áról, bekerülése napjáról azt olvashatjuk, hogy „rituális kosztot eszik, innen csak tejet és kenyeret fogad el”.

A kereskedő viselkedése illusztrálja azt, amikor valaki mindkét szerepet elfogadta. A betegszerep azonban inkább rémisztő kifejeletként volt jelen egy fiatal budapesti rabbi esetében, akit depressziós elmezavarral diagnosztizáltak.³⁵ A nővére magyarázata szerint fivérét hosszabb ideje depressziós, öngyilkossági gondolatok foglalkoztatják. A feljegyzések szerint a családban több elmebeteg is volt, ő maga, miután hosszan „lehajtott fejjel [...] mozdulatlanul” ült orvosa előtt, úgy válaszolt, hogy a tifuszával indokolja a mostani állapotát, mert akkortól kezdve alszik rosszul. Álmából felriad, kiáltásokat hall, „mintha a nevét kiáltának és üldözik álmában”. Nem tudja, hogy ez az álmában történik-e vagy ébredés után kis idővel. „Minden oldalról kis gnómok jönnek ki a falból, felfejlődnek és ágyam körül állnak meg.” Felesége szerint ez képzelődés, szerinte „beteges tünet”. „Elkeseredetten” kérdezte: „akkor mi lesz a vége?”

³⁴ OPNI 0161 – M191. Intézeti tartózkodás: 1943. augusztus 30. – 1944. április 1.

³⁵ OPNI 0161 – M190. Intézeti tartózkodás: 1944. január 5. – április 20.

„Rövidesen jönnek a megtorlások, mert az angolszászok és a szovjet fognak győzni” – válaszolta meg a kérdését egy vele egy időben, Lipótmezőn ápolt beteg-társa, egy nagyváradi ügyvéd özvegye.³⁶ Az asszony azonban a jövőről szóló képét nem az orvosainak, hanem a rendőrségnek fogalmazta meg egy levélben, és a végére aláírás helyett annyit írt: „Éljen Sztalin.” A rendőrség hamar letartóztatta, és elmeszakértői vizsgálatot is kezdeményezett az asszonnyal kapcsolatban. Az megállapította, hogy „kóros lelki megnyilvánulásai az őt ért megrázó lelki élmények reakciójaként léptek fel”. A kolozsvári klinikán kiadott vélemény tehát egyértelműen állást foglalt arról, hogy a nő elmezavarát a traumatikus életesemények formálták. Így látta ezt fia is, aki hosszan sorolta a családot ért megpróbáltatásokat: textilüzletükkel összefüggésben bűnvádi eljárás indult ellenük, ami a felmentésükkel zárult ugyan, de hamarosan őt és öccsét is elvitték munkaszolgálatra. Időközben „Szlovákiában lakó” rokonaikat „kivitték Lengyelországba, helyesebben a lengyel kormányzásába, és azóta semmit sem tudnak róla. Valószínűnek tartják, hogy azóta meghaltak”. A férfi vesekövével szenvedve, de haza tudott térni a kárpátjai munkaszolgálatból, fivére azonban tífuszban meghalt. Mikor az asszony ezt megtudta, összeomlott, és haragjában megírta névtelen levelét.

„Mindig az én drága fiamat látom, éjjel-nappal, akit elraboltak tőlem. Hát lehet ilyeneket csinálni egy anyával? Igen, a fiam itt van mellettem, én nem képzelődöm, akármit mondanak nekem. [...] Azt nem lehet kibírni, hogy egy olyan okos és jó fiút örökre elveszítsek [...] Betegnek tartja magát, a lelke fáj gyógyíthatatlanul, és nincs rá vigasz ezen a földön. Fáj a megalázás, ahogy fiával és a többi váradi zsidó fiúval elbántak. Mintha fegyencek lettek volna! [...] Váradon a [...] a rendőrség a napnak minden órájában vekzált [sic!] engem, meg a fiamat, állandóan házkutatást tartottak nálunk. Mi vagyok én, rablógyilkos? Ez az üldözés már kibírhatatlan volt számomra. Itt sem fognak békét hagyni nekem. Akasszanak fel, nem bánom, de ne zaklassanak örökké!”

A lipótmezei anamnézis felvételekor zokogva elmondott és számos elemében szó szerint feljegyzett elbeszélése lényegében a kolozsvári szakvéleménnyel megegyező üzenetet hordozott: az asszony magát betegnek tartotta, de úgy, hogy betegsége nem a maga jogán számított, hanem az a lelki fájdalom kifejezése volt. A lipótmezei vizsgálat viszont döntően a betegség súlyosbodására koncentrált, és a kérdések arra irányultak, hogy az asszony beszél-e halott fiával, vagy hogy vannak-e hallucinációi. Az orvosok úgy látták, hogy a nő „törekszik a társadalmi konvenciók betartására”, bizonyos témák érintésekor azonban nyugalmból kizökkent és zokogni kezdett. Nem annyira a nő zsidó származását tematizálta a róla készült szöveg, hanem inkább arra irányult, hogy döntsenek bűnöző vagy elmebeteg voltáról. Mindkét szerepben kulcsfontosságú a társadalmi norma megsértése, de a bűnöző cselekedetét szándékosnak ítélik, az elmebetegét pedig

³⁶ OPNI 0161 – M192. Intézeti tartózkodás: 1943. szeptember 10. – 1944. október 18.

nem.³⁷ A korábban ismertetett két élettörténethez képest az asszony esete abban is más, hogy a kórkezdetet nem a depresszív állapot és az öngyilkossági gondolatok jelezték, hanem a levél megírása, majd pedig a toloncházban mutatott agresszív viselkedés. Viszont az ő esetében is az önmagára való veszély esett döntően latba akkor, amikor az orvosok végül elmebetegnek nyilvánították. Indoklásukban ugyanis azt tartották viselkedése leginkább kóros momentumának, hogy az asszony minden rábeszélés ellenére sem volt képes belátni a „névtelen levél ügyének saját magára nézve veszélyes következményeit”. A nő mindvégig az igazát hangoztatta, tántoríthatatlanul állította, hogy be tudja bizonyítani a rendőrségen tapasztalt visszaéléseket. „Kimondottan üldözve érzi magát a rendőrség részéről, mert mint mondta: másokkal nem csináltak annyi disznóságot, mint az én családommal. Emlékképei észrevehetőleg sok tekintetben meghamisultak” – szövege az orvosi értelmezés, majd pedig a verdikt: „Vélt üldöztetéséből egy paranoiás téveseszmé kör látszik immár kialakultnak.”

A nagyváradi özvegyasszony viszonylag terjedelmes egészségügyi dokumentációja lehetőséget biztosít arra, hogy a „paranoiás téveseszmé kört” a társadalmi valóságra vetítsük. A diagnózis ekkoriban a bűnvádi eljárástól való megszabadulást jelentette. Kéthónapos intézeti tartózkodást követően, 1943 decemberétől az asszony újra otthon lehetett, az elmegyógyintézettel fia levélben tartotta a kapcsolatot, beszámolva anyja állapotáról. Az asszony nyugodtabb volt, a Lukács Gyógyfürdőben fürdőszakorvosi kezelésre is jelentkezett, iszappakolást kapott. 1944. március 20-án azonban drámaian leromlott az állapota. Fia jellemzése szerint újra „idegeskedő, türelmetlen, lehangolt, nagyfokban belátástalan” lett, és ő ezért nem is tudta vállalni annak a felelősséget, hogy anyját Budapesten tartsa, kérte újabb intézeti felvételét. A felvételnél készült indoklás szerint „a megváltozott politikai helyzetet nem tudja helyesen felfogni (Német csapatok Magyarországra történt bevonulása).” Vagyis: az orvosok ismét elismerték ugyan a politikai események kórnemző jelenségét, ám ezeknek csak a beteg téves beállítódásán keresztül tulajdonítottak jelentőséget. Az egészségügyi dokumentációban megőrzött élettörténet azonban hamarosan éppen az asszony helyes helyzetértékelését és félelmeit igazolta: fiát március 24-én, miután nem tudta igazolni magát, letartóztatták. A nő csak egy hét múlva értesült arról, hogy fia „jól van és remélhetőleg rövidesen kiszabadul, mert leigazolása elintézését nyer. Hangoztatja, hogy megnyugtatta őt. Fogadkozik, hogy most már nem akar öngyilkos lenni.” Ez azonban nem tartott sokáig: 1944 nyarán készült feljegyzések szerint az asszonyt állandó „aggodalom gyötri fia miatt”. Mivel orvosai tartottak a szökés veszélyétől, eltiltották a városba meneteltől.

³⁷ Conrad-Schneider 1980: 32.

Szintén a németek bevonulásakor kezdődtek a tünetei egy nemzetközileg is ismert művésznak.³⁸ Anamnézise, amely feltehetően a saját szavait³⁹ is tartalmazza, a következőképp foglalja össze a vele történeteket:

„A politikai változás utáni napokban, talán március 21 vagy 23-án veronált vett be, nem tudja, mennyit, ne kérdezzem, otthon a lakásán, mert nagyon el volt keseredve. [...] Képzeli el, amikor meglátta az embereken az utcán a sárga csillagot, a szemé alja, a könnyömlője tele lett könnyel s a sima felületű kabátján az arcáról végigcsorgott a könnye. Az utcára se ment ki, a lakásában ült behúzott redőnyök mellett, olvasgatva, rádiót hallgatva [...] talán szerdán felrohant hozzá egy idegen úrinő, figyelmeztetve őt, hogy vegye be a kirakatát, mert hallotta, amint két német katona nézegette az abban elhelyezett hírességeket (maharadzsza, angol dzsessz karmester volt benne), azt a megjegyzést tette, hogy na, ez még mindig ilyen dögöket tesz ide ki. Ettől ő úgy megijedt, hogy azóta állandóan remeg, most is remegés fogja el, amikor erről beszélni kezd. Másnap meg is jelent két német katona civilben, de nem ő nyitott ajtót, vele nem beszélhettek, de őt keresték, s azóta ő haza se ment, hanem az anyja lakásán tartózkodott.”

A férfi és orvosai között hosszas párbeszéd kezdődött, melynek témája az elmebeteg–nem elmebeteg tengelyen mozgott. Az orvosok többszöri rákérdezés után végül kiderítették, hogy Magyarországon nem állt pszichiátriai ápolás alatt, külföldi kezelése – Nizzában és Párizsban – pedig legfeljebb ambuláns úton történhettek. A szakemberek hasonló kétkedéssel fogadták egyébként a művész „kikeresztelkedésének” a történetét is. Az anamnézis során figyeltek arra, hogy

„[...] egész testében remegett mialatt a német katonákkal való félelméről beszélt – más tárgyra terelve a beszélgetést, remegése megszűnt. A vizsgálat során azonban kitűnt, hogy politikai okok miatt, az elhurcolástól való félelme miatt kívánt intézetünkbe jutni, s ennek elérése céljából aggravál, sőt színlelésre gyánús.”

Vagyis, részletes dokumentáció nyújt igazolást arra, hogy valaki még 1944 májusában is menedékként fogta fel az elmeógyógyintézeti tartózkodást. A fennmaradt beteglapok alapján ez nem tűnik általános gyakorlatnak, sokkal inkább egy magát a filmezésben és számos más művészeti ágban is kipróbáló művész szokatlan ötlete lehetett, amelyen keresztül viszont valódi szerepfelvétel történt.

Miként konstruálta meg az elmebeteg szerepét? Egyrészt az organikus modell és a degenerációs teória szellemének megfelelően leltárszerűen sorolta öngyilkos vagy idegbetegségben meghalt családtagjait, külön kategóriába rendezve „csöndes” és „biztos” elmebeteg rokonait. Említést tett szinte az összes ismert elmeorvosról is, akiket mind felkeresett már, köztük Jendrassik Ernő ideggyógyász

³⁸ OPNI 0161 – M191. Intézeti tartózkodás: 1944. május 1–3.

³⁹ Erre utalnak olyan elemek, mint az orvosok megszólítására szolgáló „képzeli el”, a német katonák megjegyzésének idézése, vagy az aktuális állapotra való utalás („most is remegés fogja el”).

professzort is, aki állítólag 1917-ben igazolást adott neki, hogy négyéves szolgálata után a további katonai szolgálattól idegi alapon mentesüljön. Hangoztatta öngyilkossági kísérleteit, ahogyan megemlítette azt is, hogy ezek miatt egy másik intézmény már zárt intézeti elhelyezést javasolt neki. Öngyilkossága motivációját hangulatváltozásával indokolta, „sokszor nincs kedve bemenni a műterembe, s például annyira nem törődik a szakmájával, hogy egy Leica gépben most is benne van egy tekercs színes film szeptember óta, s nem kíváncsi a felvételekre”. Később arról is beszélt, hogy ha

„[...] előtte van a szép mezítelen női test, ő nemcsak az esztétikai szépet látja abban, hanem mintha látná a nő beleit, és más szerveit – eszébe jut, mi lenne, ha ez a test most hideg lenne, olyan lenne mint egy szobor. Úgy, hogy szinte megundorodik tőle. Ennek ellenére szükségből mégis havonta érintkezik az állandó barátnőjével. Talán ezért is nem nősült meg, mert érezte, hogy valami rendellenesség van nála.”

Míg a nagyváradi asszony esetében az elmebetegség megállapítása az internálás feloldásához vezetett, addig a férfi esetében ennek elmaradása azzal járt, hogy vissza kellett térnie a Lipótmezőn kívüli, háborús világba.⁴⁰ Noha a szürreális és bizarr érzékelésből, a szexualitásról való tabusértő beszámolóiból vagy az öngyilkossági kísérletekből akár a beteg ember képe is megkonstruálható lett volna, az orvosok kétnapos vizsgálat után mégis úgy döntöttek, hogy a művész „nem elmebeteg”. Döntésük szigorúan szakmai szempontokat figyelembe véve jól indokolható. Abban a korban elmeorvosi kezelésben jellemzően az elmebetegek (főként a skizofrének) részesültek, a pszichiátriai betegségekűsöb a tömeges ellátásban csak később, a hatvanas évek elejétől került lejjebb, és foglalta az orvosi intervenció körébe a neurózist, a személyiségzavarokat vagy éppen az alkoholizmust is.⁴¹ Ezzel a mércével mérve a művész szorongásai nem voltak elegendőek a betegség kimondására. Hozzá kell vennünk az aktuális körülményeket is: a háborús helyzet a társadalom általános megélésévé, új normalitássá tette a valamilyen fokú szorongást. Mint arról a korábbiakban volt szó, az elmebetegség a szociális normának való megfelelés és a betegkartonok tanúsága szerint a lipótmézei mikrovilág lényegében a szovjetek megérkezéséig – és ezzel a dokumentáció megszűntetéséig – fenntartotta azt a látszatot, hogy az intézmény falain belül elmebetegek vannak, miközben a kinti világ normális.

A KINTI NORMALITÁS

Amint az előzőleg már megfogalmazódott, az elmebetegség társadalmi viszonyok között értelmezhető. Joggal tehető fel ugyanakkor a kérdés, hogy miként alakul

⁴⁰ Mint ismert emberről, tudható róla, hogy megpróbáltatások árán ugyan, de túlélte és haláláig alkotott: akkor már a szocialista Magyarország kényszerű körülményei között.

⁴¹ Ostrowska 2009.

az egyén szerepe ebben a koordináta-rendszerben, ha éppen a külső körülmények azok, amelyek nem normálisak. Noha az ember a háborús helyzethez is alkalmazkodhat,⁴² a békéről háborúra való váltás – az első bombázások vagy a front megérkezésének képében – az addig normálisnak minősülő életformát felülírja, a körülményeket pedig olyan extremitás irányába tolja, amely osztársadalmi szinten az elmebetegség analógiájával írható le.⁴³

„Mióta az orosz betörésről az első híreket meghallotta, rendkívül ideges, szorongó, félelmi érzései vannak” – számolt be lelkiállapotáról egy depresszióval kezelt állami nyugdíjas 1944 decemberében.⁴⁴ A betegkartonok által közvetített kép arról tanúskodik, hogy az elmeógyógyintézetben dolgozók végig igyekeztek fenntartani a normalitás kereteit, vagy legalábbis úgy tenni, mintha továbbra is a normális viszonyok volnának meghatározók.

Tetten érhető ez az étkezési szokások megtartásában, „egységes zsidó koszt”,⁴⁵ „rituális koszt” biztosításában.⁴⁶ Leginkább viszont a betegek elbocsátásának módjában mutatkozik meg: a korábban már bemutatott rabbiért például a német megszállást követő napon eljött a nővére, és térítvény ellenében egyhónapos szabadságra vitte. Miután április 20-ig „szabadságról nem hozták vissza”, a beteglétszámból javult jelzéssel írták ki;⁴⁷ ez az eljárás számos betegnél, köztük a jelen tanulmányban bemutatott embereknél is előfordult.

Egy ügyvédként dolgozó férfi⁴⁸ még 1938 nyarán került Lipótmezőre skizofrenia diagnózissal, a hatósági orvosi bizonyítvány szerint az ön- és közveszélyes elmebetegnek zárt intézeti elhelyezése volt szükséges. Lipótmezőn „rendszerbe nem foglalt” téveszmékről számolt be, arról, hogy őt üldözik. „Könyörögve kérem, ne engedjen már ilyen gyötrelmesen szenvedni, rendelje el az azonnali átszállításmat az ügyészségre vagy rendőrségre, hiszen Méltóságod átiratára azonnal jönnek értem a detektívek és elvisznek, hogy végre végezzenek velem!” – írta 1943. június 23-án keltezett levelében. Jellemzése szerint „siránkozóan könyörög”, lehangolt, az osztályon homlokát csipkedve ablakmélyedésbe húzódott. 1944 májusában Nyíró Gyula elnöklétével bizottsági vizsgálat kimondta, hogy állapota nem rosszabbodott

⁴² Erről vallott Benedek István a visszaemlékezésében: „Odavág-e a bomba vagy öt méterrel arébb. De emlékezzünk vissza: csak pillanatokig tartó félelmek voltak ezek, az embernek torkában dobogott a szíve és hideg izzadság csorgott a szemébe – aztán már kész is, futottunk vízért vagy folytattuk a felolvasást, mintha több ilyen veszély nem jöhetne (pedig nyomban jött a következő), vagy mintha ránk nem is volna érvényes a veszély.” Benedek 1978: 217.

⁴³ Huzella 1923: 130. „Polgári egyéneknél, magánembereknél is a legtöbb elmebaj a beteg személynének hasonló alapos vagy teljes megváltozásával jár együtt, mint azt a háborúban és a forradalomban szereplő emberek nagy részénél tömegesen tapasztalhatjuk. Az elmebetegség tüneteit, amelyek az »ellenség« pszichéjében és funkcióiban nyilvánulnak meg leginkább, a magántéboly azon formáiban találjuk, amelyeket az elmekórban dementia paranoides, paraphrenia, impulzív téboly neveken határol el.”

⁴⁴ OPNI 0161 – M193. Intézeti tartózkodás: 1944. december 6. – december 23.

⁴⁵ OPNI 0161 – M191. Intézeti tartózkodás: 1943. május 4. – 1944. október 18.

⁴⁶ OPNI 0161 – M191. Intézeti tartózkodás: 1943. augusztus 30. – 1944. április 1.

⁴⁷ OPNI 0161 – M190. Intézeti tartózkodás: 1944. január 5. – április 20.

⁴⁸ OPNI 0161 – M197. Intézeti tartózkodás: 1938. augusztus 26. – 1945. február 7.

és várhatóan nem is romlik: olyan „defect állapot”, amelynek következtében rokkantnak tekinthető. Ám amikor értesítették a családot arról, hogy a férfit az intézeti beteglétszám csökkentése miatt hazaküldik, a feleség rémült hangulatú levélben válaszolt. Ebben nehéz helyzetéről – betegségről, nyugdíjának 35 pengőre való lecsökkentéséről, közelgő kilakoltatásáról – számolt be.

„Ha tömörítenek, nem vesznek fel ilyen beteg emberrel. Könyörgöm, tessék valahogy elintézni, hogy maradhasson ottan, mert itt csak öngyilkos lehetnék vele. Én most is súlyos ideggyulladásban fekszem, tehetetlenül, még írni is alig tudtam meg a levelet, még magamat sem tudom eltartani, éhezem hideg szobában és még ki tudja hova visznek. Könyörgöm, tessék ott tartani, mert lehet, mire hazajönne, már mink nem is leszünk itt.”

A másik szembeötlő elem, amely a normalitás látszatának fenntartását szolgálta, a családi ápolási telepek további működtetése. A belgiumi Gheel mintájára létrehozott ápolási telepek eredeti célja az volt, hogy a nem közveszélyes elmebetegeket kihelyezzék gondozásukat vállaló családokhoz,⁴⁹ ennek feltételeit főként Nógrád és Heves megyében teremttették meg. Az elmebetegek családi telepre való küldése a II. világháború alatt sem szünetelt. Egy szifilisz következtében kialakuló idegrendszeri károsodással (*taboparalytis*) kezelt egykori színházi díszletező⁵⁰ úgy számolt be tüneteiről, hogy „betegnek nem érzi magát, bár időnként rájön a fájdalom és biceg a lába. Azt mondaná, hogy a lábaival nincs egészen jól, mert azt vette észre, hogy időnként rosszabbul tud járni.” Néhány hónapig tartó gyógyszeres kezelését követően, 1944. március 14-én az orvosok úgy döntöttek, hogy javult jelzéssel Gyöngyösre szállítatják családi ápolásra. Május 10-én viszont arról értesítették Lipótmezőt, hogy a férfi megszökött és nyoma veszett. Hónapokig nem volt róla hír, míg 1944. szeptember 24-én egy rendőr rá nem talált Budapesten, ahol már „napok óta az utcán” ült, a kérdésekre „összefüggéstelen szavakat” mondott. Visszaszállították Lipótmezőre, ahol megkezdődött második benntartózkodása. A családi ápolásról elmondta, hogy előbb egy földműveshez adták ki, akinél az elvégzendő fizikai munka mértékéhez képest keveset kapott enni.

„Panaszára azután egy Weisz nevű zsidó sütőde tulajdonoshoz került, akinél elég jó sora lett volna, bőven adtak enni, kenyeret annyit ehetett, amennyit akart, szépen is beszéltek vele, de reggel négy órától este 11-ig dolgoznia kellett, fát vágni, bekészíteni a kemencét, sőt dagasztott is. A sütődében volt az ágya, mely tiszta volt. Végül is már igen kimerítette a munka s ezért szólt [...]. Az eltartójától kapott 8 pengőt vonatra, az orvostól pedig cédulát azzal, hogy hazamehet. Így jött fel vonaton Pestre, a sógornőjéhez. Ott maradhatott volna, de attól félt, hogy bezáratják s azért jött azután ide.”

⁴⁹ A korabeli szakmai diskurzust összefoglalja: Lafferton 2021: 254–264.

⁵⁰ OPNI 0161 – M197. Intézeti tartózkodás: 1943. november 11. – 1944. március 14., illetve 1944. május 10. – 1945. február 4.

A férfi elbeszélése az 1944 márciusában és áprilisában elfogadott jogszabályok – például az 1610/1944 M. E. sz., a zsidók gettósítását előíró miniszteri, vagy a zsidók utazását korlátozó 123000/1944 P. M. sz. rendelet – fényében valószínűtlennek tűnik, ahogyan annak hat 1944. október 26-án keltezett és az Országos Társadalombiztosítási Intézetnek címzett levele is, melyben intézeti elbocsátását kéri. „Szeretne dolgozni. Önöknek okoz kárt, ha tétlenül hagyják” – írta. 1945. január 23-ának délutánján végül újra megszökött. Ekkor már zajlott Budapest ostroma, Pestet a szovjetek már elfoglalták. Csak egy hét múlva találták meg, s az ápolók ekkor „visszahozták”.

Amikor gyors legyengülését követően a színházi díszletező 1945. február 7-én elhunyt, Lipótmezőn már szovjet katonák tartózkodtak. Az épületben megszűnt a villanyvilágítás, sokáig olajméccsessel világítottak. Az impozáns kastély-épületet a következő hónapokban különböző célokra használták: 1945 február 10-én itt szülte meg egészséges fiúgyermekét egy dnyepropetrovszki származású katonanő.⁵¹ A nő nem volt elmebeteg, de az ostrom utáni kaotikus állapotok között parancsnoka úgy ítélte meg, hogy itt még mindig szakszerű orvosi ellátást remélhet. A szovjet parancsnokság 1945 júliusában kilakoltatta a még bennmaradt elmebetegeket, és 1946 szeptemberéig az intézményben állomásozott, amely hamarosan tüdőbetegeket és ortopédiai eseteket is ellátott, sőt, ide érkeztek a görög polgárháború menekültjei – köztük számos egészséges ember – is. Közülük az utolsó csak évek múltán, 1951-ben hagyta el az intézetet.⁵² Lipótmező falai ezekben az években már egyáltalán nem nyújtottak olyan elszigetelt státust, mint akár a háborús években. A tanulmányban bemutatott élettörténeteket a kórlapok tartalmazzák, melyek szigorú rendszer szerint komponált források, s formalizáltságukból fakadóan nehezen követhető, hogy az orvos döntésében milyen súllyal esett latba a szakmai standard, az üldözöttek segítségének vagy éppen a politikai hatalomnak való megfelelés igénye. Az uralkodó organikus modell viszonylag kevés teret engedett az életesemények bemutatásának, így azok vélhetően sokkal kisebb súllyal estek latba, mint a biológiai tényezők. Ez a keretrendszer az egyes emberek konfliktusait vagy nem tipikus viselkedését jellemzően a betegségük-ből eredeztette, üldözöttségtől való félelmüket téveszmének tartotta. Különösen karakteresen van ez jelen a nagyváradai özvegyasszony elbeszéléseiben: az ő megéléseit a mindennapos ellentmondó tapasztalatok ellenére is abnormálisnak ítélték. Bár az elmebeteg szerepe voltaképp hozzásegítette ahhoz, hogy egy bűnvádi eljárásban felmentsék, ez a fajta meg nem értettség minden bizonnyal fokozta izoláltságát. Állapotát Lipótmezőn betegségként és nem a bánat megelégeként értelmezték. Az ő és sorstársai esetei azt is megmutatják, hogy a törvény által zsidónak minősített emberek életében a pszichiátriára kerülés egyaránt jelentett újfajta stigmát, a még meglévő csoportból/közösségből való kiszakítást, de a menedék lehetőségét is.

⁵¹ OPNI 0161 – M197. Intézeti tartózkodás: 1945. február 10–19.

⁵² Mária 1968: 111–112.

FORRÁSOK

Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet iratai (OPNI)

Egészségügyi dokumentációk, betegkartonok: 0161. számú doboz, 1944.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Antić, Ana 2017: *Therapeutic Fascism: Experiencing the Violence of the Nazi New Order*. Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198784586.001.0001>
- Bakonyi Péter 1981: A zártosztály; avagy a legkisebb kedvezmény elve. *Szociológia* 1. 73–88.
- Bálint Mihály 1994: *Az östörés. A regresszió terápia vonatkozásai*. Budapest.
- Baran, Brigitta – Gazdag, Gábor 2006: The Fate of the Hungarian Psychiatric Patients During World War II. *International Journal of Mental Health* (35.) 4. 88–99. <https://doi.org/10.2753/IMH0020-74113504010>
- Beer, M. D. 1996: The Dichotomies: Psychosis/Neurosis and Functional/Organic: a Historical Perspective. *History of Psychiatry* (7.) 26. 231–255. <https://doi.org/10.1177/0957154X9600702603>
- Benedek István 1978: A szorongás irodalmáról. In: Benedek István: *Az író lelke. Irodalmi tanulmányok*. Budapest, 211–230.
- Borgos Anna 2008: A megtestesült trauma. Hisztériás betegek huszadik század eleji kór-rajzok tükrében. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és elfogadottak a női társadalomban*. Budapest, 385–395.
- Braham, Randolph L. 2000: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York.
- Conrad, Peter – Joseph, Schneider 1980: *Deviance and Medicalization: from Badness to Sickness*. London.
- Csikós Gábor 2023: The Origins of Madness: Former Prisoners of War in Psychiatric Care in the Hungarian Stalinist Era. *Central European Horizons* (3.) 1–2. 148–173. <https://doi.org/10.51918/ceh.2023.1-2.5>
- Eitinger, Leo 1964: *Concentration Camp Survivors in Norway and Israel*. Oslo.
- Erős Ferenc 2001: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Budapest.
- Foucault, Michel 2000: *Elmebetegség és pszichológia*. Budapest.
- Gach, John 2008: Biological Psychiatry in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: Wallace, Edwin R. – Gach, John (eds): *History of Psychiatry and Medical Psychology*. New York, 381–418. https://doi.org/10.1007/978-0-387-34708-0_12
- Haraszti Miklós 1981: Ilyesmi nálunk nem fordulhat elő. Politikai pszichiátria Magyarországon. *Beszélő* (1.) 3. 45–56.
- Harmat Pál 1986: *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története, 1903–1983*. Bern.
- Hollós István 1927: *Búcsúm a Sárka Háztól. Doktor Pfeiflein Telemach különös írása az elmebetegek felszabadításáról*. Budapest.

- Huzella Tivadar 1923: *A háború és béke orvosi megvilágításban*. Budapest.
- Iliescu, Dragoș – Ion, Andrei – Matešić, Krunoslav 2022: The Early History of Psychological Testing in Eastern Europe and Russia. In: Laher, Sumaya (ed.): *International Histories of Psychological Assessment*. Cambridge, 172–191. <https://doi.org/10.1017/9781108755078.011>
- Juhász Pál – Pethő Bertalan 1983: *Általános pszichiátria I*. Budapest.
- Kaminer, Debra – Eagle, Gillian 2010: *Traumatic Stress in South Africa*. Johannesburg. <http://www.jstor.org/stable/10.18772/22010105096> – utolsó letöltés: 2024. március 28. https://doi.org/10.26530/OAPEN_626383
- Kiss Enikő Csilla 2014: Szondi Lipót szakmai életútja – a sorsanalízis és a Szondi-teszt megszületése. *Magyar Pszichológiai Szemle* (69.) 3. 595–602. <https://doi.org/10.1556/mpszle.69.2014.3.7>
- Kovács Janka 2021: Making Sense of Madness: Mental Disorders and the Practices of Case History Writing in the Early Nineteenth Century. *Hungarian Historical Review* (10.) 2. 211–242. <https://doi.org/10.38145/2021.2.211>
- Kovai Melinda 2010: *Politika, hatalom és tudás a Kádár-korszak pszichiátriai kórrajzaiban*. (PhD-disszertáció.) <https://pea.lib.pte.hu/handle/pea/15219?show=full> – utolsó letöltés: 2024. március 28.
- Kovai Melinda 2016: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*. Budapest.
- Lafferton, Emese 2022: *Hungarian Psychiatry, Society and Politics in the Long Nineteenth Century*. London. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-85706-6>
- Landis, Carney – Page, James D. 1938: *Modern Society and Mental Disease*. New York.
- Lászlófi Viola – Nagy Zsófia – Trádler Henrietta 2017: „Fajtalanság”, pszichoanalízis és kriminológia a magyarországi Tanácsköztársaságban: F. Gy. esete a Kísérleti Kriminológiai Osztály anyagában. *Sic Itur ad Astra* (25.) 66. 45–76.
- Levendél László 1988: *A humanista orvoslás*. Budapest.
- Mária Béla 1968: Intézetünk története 1945-től napjainkig. In: Böszörményi Zoltán (szerk.): *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Budapest, 111–126.
- Molnár Judit 2013: „Ürügy a deportálás”. A csendőrök felelőssége vonása 1945 után. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs, 332–349.
- Moravcsik Ernő 1914: *Elmekór- és gyógytan*. Budapest.
- Nyíró Gyula 1962: *Pszichiátria*. Budapest.
- Oppenheim-Gluckman, Hélène 2015: *Reading Michael Balint: A Pragmatic Clinician*. London. <https://doi.org/10.4324/9781315713823>
- Ostrowska, Nina 2009: In and Out of Communism: The Macrosocial Context of Health in Poland. In: Cockerham, William C. (ed.): *The New Blackwell Companion to Medical Sociology*. Hoboken, 334–346. <https://doi.org/10.1002/9780470996447.ch19>
- Papp Barbara 2018: „Sztintén Doberdó?” Az első világháború és az örültség. In: Török Róbert – Závodi Szilvia (szerk.): *Háborús Hétköznapiak II*. Budapest, 27–34.
- Ramos, Marco A. 2013: Psychiatry, Authoritarianism, and Revolution: The Politics of Mental Illness during Military Dictatorships in Argentina, 1966–1983. *Bulletin of the History of Medicine* (87.) 2. 250–278. <https://doi.org/10.1353/bhm.2013.0029>
- Schaffer Károly 1927: *Az elmebetegségek és a kapcsolatos idegbetegségek kórtana*. Budapest.

- Somlai Péter 2009: Szerepelméletek útjai és állomásai. In: Bagdy Emőke (szerk.): *Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, 153–162.
- Sulloway, Frank 1987: *Freud, a lélek biológusa. Túl a pszichoanalitikus legendán*. Budapest.
- Szasz, Thomas 2002: *Az elmebetegség mítosza. A személyes magatartás elméletének alapjai*. Budapest.
- Szirmai Imre 2010: Prof. Dr. Schaffer Károly akadémikus (1864–1939). In: Vincze János (szerk.): *Emlékezzünk orvosainkra. 5*. Budapest, 63–78.
- Szondi Lipót 1996: Ember és sors. Egy dialektikus sorstudomány elemei. *Anankológia. Pszichológia* (16.) 1. 84–103.
- Tringer László 2010: *A pszichiátria tankönyve*. Budapest.
- Turda, Marius 2018: *The History of East-Central European Eugenics, 1900–1945. Sources and Commentaries*. London.
- Wirthné Diera Bernadett 2017: „Le kell csapolnunk ezt a mocsarat.” Az igazolóbizottságok működése és igazolási eljárások Vác városában 1945-ben. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, 251–265.

Herczeg Noémi

„Én a törvény értelmében minek fogok minősülni?”

Egy származásigazolási ügy történeti-néprajzi megközelítése

Tanulmányomban egy olyan esetet mutatok be, amely egy örökbefogadott, törvénytelen származású személy, B. Ferenc (1910–1997) összetett jogi helyzetét követi végig a 20. századi vészkorszakban. Annak ellenére, hogy örökbefogadó szülei római katolikusok voltak, és ő maga is akként nevelkedett, születési anyakönyvi kivonatában a szülőanya vallásaként az izraelita bejegyzés volt feltüntetve. Ferenc már felnőttként, bírósági úton volt kénytelen tisztázni származását azért, hogy esete ne tartozzon a „zsidótörvények” hatálya alá.

Magyarországon a házasságon kívül született gyermek jogállásáról szóló jogszabály¹ érvénybelépéséig a törvényes és a törvénytelen származású személyek eltérő jogokkal rendelkeztek. A házasságon kívül születettek jogállása már önmagában negatív megkülönböztetést jelentett, nemcsak jogi, de társadalmi szinten is. Ferenc esetén keresztül arra szeretnék rávilágítani, hogy a „zsidótörvények” milyen bizonytalan helyzetet teremtettek egy törvénytelen származású személy számára, hogyan hatottak a magánéletére, valamint vizsgálom azt is, hogy e körülmények között miként élte meg a vészkorszakot.

B. Ferenc történetét a tőle fennmaradt iratanyagból, levelezések, születési anyakönyvi kivonatok, bírósági jegyzőkönyvek, végzések és egyéb hivatalos okiratok alapján igyekeztem rekonstruálni, emellett a leszármazottai, különösen a leánya elbeszélései voltak nagy segítségemre a kutatásban.² Annak ellenére, hogy a tanulmány egy jogi esetet vizsgál, az alcímben jelzett történeti-néprajzi megközelítést azért tartom fontosnak kiemelni, mert ez esetben a származásigazolási ügy személyes, egyedi mivoltát szeretném fókuszba helyezni. Jelen tanulmány nem egy lezárt kutatás eredménye, csupán egy ügy ismertetése az érintett fél által megőrzött iratanyag alapján, kiegészítve a témához kapcsolódó történeti és néprajzi kutatások rövid ismertetésével. Természetesen a témának tekintélyes a szakirodalma, amit itt most terjedelmi okokból nem kívánok részletesen ismertetni, valamint az esettanulmánynak több olyan aspektusa lehet, amely hosszabb kifejtést is megérne, ám a jelenlegi szöveg a kutatás aktuális állását és az azokból levonható összefüggéseket tükrözi.

¹ 1946. évi 29. tc. a házasságon kívül született gyermek jogállásáról. A törvényeket az *Ezer év törvényei* weboldalaról idézem, a továbbiakban ezt külön nem jelzem.

² Az iratok a tulajdonomban vannak, a külön nem jelzett hivatkozások ebből az iratanyagból származnak. Az esettanulmányban szereplő személyek nevét adatvédelmi okokból anonimizáltam.

TÖRVÉNYTELEN GYERMEK

Legelőször is tekintsük át, mit takar a *törvénytelen gyermek* kifejezés. A házasságon kívül született személyek jogállásáról, társadalmi helyzetéről jelentős szakirodalom áll rendelkezésünkre,³ ezért most csak röviden, magyar viszonylatban foglalom össze a témát, különös tekintettel a 20. század első felére.

A törvénytelen gyermekek társadalmi megítélését, kirekesztettségét a magyar nyelvben számtalan gúnynév mutatja (zabi-, szerelem-, lelenc-, potyagyerek, balkezről, tisztátalan ágyból született gyerek, fattyú stb.).⁴ A keresztény kultúrkörben a gyermeket és az anyát, gyakran egész életen át megbélyegezte a lokális közösség.⁵ Ezt a hátrányos megkülönböztetést a keresztény egyházi törvények és az államjogi szabályozások alapozták meg, a helyi hagyományok pedig fenntartották, tovább éltették.⁶ A keresztény kultúrkörben hosszú századokon át a szexualitás és a gyermeknemzés egyetlen jóváhagyott helye és intézménye az egyház által törvényesített és társadalmilag elfogadott házasság volt. A magyar jogszabályok egészen az 1946. évi 29. tc. megjelenéséig különbséget tettek házasságon kívül született, azaz törvénytelen, illetve házasságban született, azaz törvényes származású személyek között.

Ha a gyermek valamilyen okból nem maradt vagy nem maradhatott az édesanyjánál, és nem fogadták örökbe, illetve nem lett törvényes gyámja sem, akkor lelencházba került vagy rosszabb esetben teljesen magára hagyták, és ez esetben végleg elszakadt édesanyjától és lokális közösségétől. A „lenclet” a törvénytelen gyermekénél is rosszabb státusnak minősült.⁷

A törvénytelen gyermek törvényesítésére – Varga István kutatásai alapján – háromféle lehetőség kínálkozott.⁸ Egyrészt a szülők utólagos házasságkötése, másrészt uralkodói (1920-tól kormányzói) kegyelem általi, harmadrészt pedig a pápai jóváhagyással történő törvényesítés révén. Ez utóbbi azonban csak a római katolikusok között volt lehetséges, és csak egyházjogilag volt jelentősége, a magyar jog ugyanis nem ismerte el ezt a törvényesítési módot.⁹ A származás törvényességéről való döntés 1868-ig az egyházi bíróság hatáskörébe tartozott. A kánonjog alapján éles különbséget tettek a házasságon belüli és kívüli születés között, ezt mutatják az anyakönyvek „törvényes/törvénytelen” vagy „tisztá/tisztátalan ágyból született” bejegyzései.¹⁰

³ Engel–Steiner 1910; Schopf 1912; Kertész 1913; Engel 1918; Bacsó–Mikos 1947; Varga 2007, 2008, 2009, 2013, 2018; Deáky 2011: 104–117; Erdélyi 2021: 17–20.

⁴ Varga 2013: 163.

⁵ A keresztény társadalmakétól eltérően az archaikus társadalmakban a törvénytelen gyermek fogalma még ismeretlen volt. Deáky 2011: 104.

⁶ Törvénytelen gyermekek társadalmi és jogi megítéléséről bővebben: Varga 2007.

⁷ Deáky 2011: 117.

⁸ Engel–Steiner 1910: 118–119; Varga 2007: 204.

⁹ Varga 2007: 204.

¹⁰ Bacsó–Mikos 1947: 7; Deáky 2011: 112.

Az 1894. évi 33. tc. 41. §-a kimondta, hogy a „törvénytelen gyermeknek természetes atyja által való elismerése csak akkor jegyezhető a születési anyakönyvbe, ha ezen elismerést maga a természetes atya az anyakönyvvezető előtt személyesen jelenti ki, vagy ha az elismerés közokiratba van foglalva”.¹¹ Ez lehetővé tette a törvénytelen gyermek elismerését, és e tény bejegyzését az anyakönyvbe.

A megesett nők¹² igyekeztek állapotukat titokban tartani. Ha egy lány megszülte a gyermekét, akkor a lokális közösség gyakran mindkettejüket megbélyegezte. Előfordult, hogy az anya „kitette”, elhagyta gyermekét, szerencsés esetben örökbe tudta adni egy befogadó családnak. Ennél drasztikusabb megoldás volt a magzatelhajtás, vagy az újszülött megölése.¹³ A falusi társadalmakban még a 20. században is nagy szerepe volt a bábának a magzatelhajtással kapcsolatban. Hozzá fordultak azok a megesett lányok is, akik titokban megszülték ugyan gyermeküket, de nem akarták vagy nem tudták a babát megtartani. Fiúgyermek hiányában családok sok esetben éltek az örökbefogadás lehetőségével.¹⁴ Fontos azonban megjegyezni, hogy egy legálisan dolgozó bábának nem volt joga örökbe adni a gyermekeket.¹⁵

Az 1886. évi 22. tc. 145. §-a¹⁶ többek között elrendelte azt is, hogy minden község gondoskodjon a saját területén élő szegény és elhagyott gyermekekről. Az ilyen elhagyott gyermekeknek hatóságilag engedélyezték a koldulást.¹⁷ Ugyanezen törvény 6. §-a kimondta:

„Törvényes vagy törvényesített gyermekek atyjuk illetőségét követik. Törvénytelen ágyból származott gyermekek azon község kötelékébe tartoznak, melybe születésük idején anyjuk tartozott. Az örökbefogadott kiskorú gyermekek az örökbefogadónak illetőségét követik.”

A törvénytelen születésű gyermekek jogi helyzetének legfontosabb elemeit a két világháború közötti Magyarországra vonatkozóan Varga István nyolc pontba szedte. Eszerint a törvénytelen gyermek:

- Az anyja leánykori vezetéknevét viseli.
- Az anyja vallását követi.
- Az anyja állampolgárságát követi.
- Községi illetőségét az anyja községi illetősége szabja meg.
- Jogilag csak az anyjával és annak vérrokonaival van rokonságban.

¹¹ 1894. évi 33. tc. az állami anyakönyvekről; Deáky 2011: 112.

¹² Kapros 1984; Bódán 2008; Balázs Kovács 2000.

¹³ Deáky 2011: 104–105.

¹⁴ Tárkány Szűcs 2003: 495.

¹⁵ Deáky 1996.

¹⁶ „Amennyiben a jótékony intézetek segélye és egyesek könyöradománya a község szegényeinek ellátására elegendő nem volna: a község, a helyi viszonyokhoz képest, gondoskodni tartozik a községben illetékes mindazon szegények ellátásáról, kik magukat közsegély nélkül fenntartani egyáltalában nem képesek.” 1886. évi 22. tc. a községekről.

¹⁷ Deáky 2011: 378.

- Törvényes öröklési jog csak az anyjával és annak vérrokonaival szemben illeti meg.
- A gyermek természetes és törvényes gyámja az anya; ha az anya kiskorú, akkor a gyámhatóság rendel ki gyámot.
- A természetes apát a gyermekkel szemben csak a tartásdíjfizetés kötelezettsége terheli, a gyermekkel nincs családi kapcsolatban.¹⁸

Az 1946. évi 29. tc.¹⁹ eltörölte a különbséget a házasságban és az azon kívül született gyermekek jogállása között. Különösen a falusi, kisvárosi közösségekben azonban még a 20. század második felében is számon tartották a „megesett” lányokat és gyermekeiket.²⁰

A magyarországi gyermekvédelem a 19–20. század fordulóján fennálló társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokkal összefüggésben alakult ki. A vonatkozó intézkedések kezdetben csupán az árva és a lelencgyermeket érintették. Majd a 19. század második felétől már azokra is kiterjedtek, akik családban éltek ugyan, de veszélyeztetett körülmények között.²¹

B. Ferenc esetét tekintve másodlagosnak tűnik, mégis fontos utalni arra, hogy születése idejében (1910) igencsak megnőtt a törvénytelen gyermekek száma. Ez részben annak is betudható, hogy a 19. század végétől a 20. század első feléig a vidéki (általában szegény) paraszti családból származó leányok körében gyakori volt az a szokás, hogy egy-két évig városi családoknál dolgoztak házi cselédként, hogy megkeressék a kelengyére valót, majd ezt követően visszatértek falujukba, és ott férjhez mentek. Sok esetben azonban azért kényszerültek elhagyni a falujukat, mert teherbe estek, és „megesett” lányként a helyi társadalom megvetette, kiközösítette őket. Az is előfordult, hogy egy leány a cselédszolgálat alatt esett teherbe, ilyenkor (amennyiben megtartotta gyermekét) gyakran nem ment vissza a falujába.²² Az 1876. évi 13. tc. 51. §-ában olvashatjuk, hogy ha a cseléd teherbe esett, a gazda a felmondási idő előtt is megszüntethette a szerződését.²³ A 20. század első harmadában feltűnően magas volt a törvénytelen gyermekek száma és a csecsemőhalandóság,²⁴ és akkor még nem is említettük a magzatelhajtásokat és a csecsemőgyilkosságokat, melyekről nem lehet pontos adatokat tudni.²⁵

Az 1946. évi 29. tc. indokolása tanulságos a téma szempontjából:

¹⁸ Varga 2018: 184.

¹⁹ „1946. XXIX. törvénycikk: A házasságon kívül született gyermek jogállásáról: 1.§ A jelen törvény célja az, hogy az emberi egyenlőség eszméjének szolgálatában a családi jogállás egyenlőségét is a származástól függetlenül az élet minden vonatkozásában minél teljesebben érvényesítse. Ehhez képest a jelen törvény erejénél fogva a törvényes és törvénytelen származás megkülönböztetése megszűnik.” Bacsó–Mikos 1947: 15.

²⁰ Deáky 2011: 117.

²¹ Deáky 2011: 396.

²² Városi cselédségről lásd: Gyáni 1983.

²³ 1876. évi 13. tc. a cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról.

²⁴ Bacsó–Mikos 1947: 3.

²⁵ A témáról lásd például: Gyáni 1986: 109–112; Varga 2007: 211–212.

„1919–1938. években évenként átlag 18.847 gyermek született házasságon kívül és a házasságon kívül születettek számaránya az összes születésekhez viszonyítva átlag 8.9% volt. Ha figyelembe vesszük is azt, hogy a házasságon kívül született gyermekek halvaszületési aránya és az élve születettek halandósága a házasságból született gyermekek halandóságának arányát lényegesen meghaladta, mégsem lehet kétséges az, hogy hazánk lakosságának legalább 5.5%-a, körülbelül 500.000 magyar született házasságon kívül. [...] Budapesten pl. az 1919–1938. években a házasságból született gyermekek 9.8%-a, a házasságon kívül született gyermekek 21.6%-a halt meg egyéves korának betöltése előtt.”

B. FERENC SZÁRMAZÁSTÖRTÉNETE

A történet felvázolásakor igyekszem a kronológiai sorrendet követni, azonban a B. Ferenc hagyatékában fennmaradt iratok alapján ez meglehetősen nehéz. Mivel Ferenc már felnőttként volt kénytelen felderíteni a származását, a csecsemő-, gyermek- és fiataalkori életeseményei csak visszaemlékezések, levelezések és tanúvallomások alapján ismerhetők meg. Az így összegyűjthető információk meglehetősen töredékesek, emiatt megnehezítik az utólagos értelmezést.

B. Ferencné, született F. Julianna, a gyermek nevelőanyja tanúvallomásából kiderül, hogy néhai férjével már idősek és gyermektelenek voltak, ezért döntöttek úgy, hogy örökbe fogadnak egy gyermeket. 1910-ben egy újságban, egy szülésznő hirdetésében²⁶ olvasott egy lehetséges örökbefogadásról.²⁷ Ezután kereste fel férjével Pestben a szülésznőt, de a gyermek ekkor még nem született meg. A szülésznő, S. Lipótné (aki később ismét férjhez ment, így az iratok közt R. Lajosnéként is szerepel) 1910. december 10. körül két férfi társaságában meglátogatta a B. családot Kecskeméten; körülnéztek a házukban, érdeklődtek felőlük a gyárban, ahol id. B. Ferenc dolgozott, majd végül közölték a családdal, hogy náluk fogják hagyni a gyermeket. A kisfiú 1910. december 28-án született meg Budapesten, a Gyár utcában.

Egy 1910. december 30-ára keltezett levélben, melyet a szülésznő írt a családnak, ez áll:

²⁶ Sajnos ezt a hirdetést nem találtam meg, viszont ehhez hasonló, az 1910-es évekből származó, gyermekek örökbefogadását hirdető cikkekre találtam példát, illetve egy 1916-os írásban egy budapesti „Csecsemő-kereskedés”-ről olvashatunk: Tarján Vilmos 1916: Csecsemő-kereskedés a Ferenc-körúton. *Az Est* (7.) 153. 3–4; *Félegyházi közlöny* 1911 (10.) 45. 4; *Pesti Hírlap* 1910 (32.) 295. 63.

²⁷ Az itt említett szülésznő valószínűleg egy „zugbába” lehetett, hiszen egy hivatásos bábának nem állt jogában örökbe adni senkit, csak szoptatós dajkát kereshetett. Deáky 1996. Gyermekek törvényes örökbefogadásáról a gyámhatóság intézkedhetett és dönthetett. 1877. évi 20. tc. a gyámügyi és gondnoksági ügyek rendezéséről, 133. §.: „A gyám vagy gondnok köteles a gyámhatóság jóváhagyását következő esetekben kikérni: [...] 3. ha a kiskorúnak örökbefogadása [...] forog szóban.”

„Kedves asszonyom! Az ügy egy ügyvédnél készül el, ő mindent elintéz mindent az anyja költségén, én beszéltem is. A gyermeket nem adhatom 8 napra sehová, mert nincs szerződés és nem érdemes 8 napra szerződést csinálni. Jöjjön el holnap és önök még aznap vissza is mehetnek! Kérek sürgöny választ! Isten vele R.-né. 910 december 30. Meleg kendőt hozzon. Jöhetne este is, az ügyvéd bármikor fogad minket. Szigorú nem szabad szerződés nélkül gyermeket dajkának adni!! Fogadjon nekem és jöjjön!”

A gyermek születése után B.-né és a gyermek jövődöbeli keresztanyja, E. Ferencné elment S. Lipótnéhoz, aki egy pólyában odaadta nekik a gyermeket. A szülőanyával ekkor, az örökbefogadási szerződés aláírásakor, valamint később sem beszéltek az örökbefogadó szülők. B.-né ugyan kifejezetten kérte, hogy mindeképpen beszélhessen vele, de a szülésznő e kívánság elől azzal tért ki, hogy most nem lehet, mert az anya lázas beteg.

B.-né azt is elmondta a vallomásában, hogy S. Lipótné annak idején említette neki, hogy ő foglalkozik gyermekek örökbeadásával. Arra is vissza tudott emlékezni, hogy abban az időben több, szintén állapotos nő lakott S. Lipótnénál, akinek a lakása (VI. Gyár u. 27. III. em. 18.) szülő nők részére volt berendezve.

Az 1910. december 29-i anyakönyvi kivonatban a gyermek utóneve, neme, vallása rovatban ez szerepel: „Ferenc”, „fiú”, „izr.”. A szülők neve, lakhelye, állása rovatban pedig a következő olvasható: „Br. Helén”, „Budapest, Gyár u. 27.”, „izr.”, „28” (ti. éves – H. N.). Ezenkívül az érdemi megjegyzések rovatban szerepel még özv. S. Lipótné mint bejelentő.

1911. január 3-án a budapesti árvaszék kiállította az örökbefogadási szerződést, amelyben az édesanya Br. Heléna, az örökbefogadás fő indokaként pedig az szerepel, hogy az anya nem tud megfelelő módon gondoskodni a gyermekéről. És mivel id. B. Ferenc és B.-né F. Julianna házassága gyermektelen, ezért a kis-korú Br. Ferencet örökbe fogadják és a nevükre veszik.

Id. B. Ferenc ekkor a kecskeméti gyufagyár portásaként dolgozott a feleségével együtt. A B. házaspár aláírása mellett az okiraton Br. Heléna neve is szerepel. (Ez utóbbi aláírás hitelességére a későbbiekben még visszatérek.) Az örökbefogadási szerződésen még két tanú neve is olvasható: W. Alfréd és N. Sándor ügyvédeké.

1911. június 9-én a gyámhatóság jóváhagyta az örökbefogadási szerződést. A procedura jogi részét intéző N. Sándor ügyvéd 1911. július 7-ére keltezett, id. B. Ferencnek írt leveléből azonban kiderül, hogy az örökbefogadás addig nem hagyható jóvá, amíg az anya illetőségét nem állapítják meg. A budapesti árvaszék kihallgatásán az hangzott el, hogy Br. Heléna nem budapesti, hanem balmazújvárosi illetőségű, ott azonban megállapították, hogy ez nem felel meg a valóságnak. Márpedig ilyen körülmények között a jóváhagyást nem lehet kieszközölni. Levelében N. Sándor azt javasolja az örökbefogadóknak, hogy mivel ő sem ismeri Br. Heléna tartózkodási helyét, érdeklődjenek a bábánál. Végül az örökbefogadást Budapest székesfőváros árvaszéke 1911. november 7-én erősítette meg.

Az örökbefogadó szülők mindketten római katolikusok voltak, így az örökbefogadás után, 1911. július 16-án, Kecskeméten meg is keresztelték a kisbábát.

Vagyis a fiút születésétől kezdve római katolikus vallásban nevelték. A fentebb már említett E. Ferencné és férje lettek a gyermek keresztszülei. E. Ferenc ugyanabban a gyufagyárban dolgozott üzemi lakatosként, ahol id. B. Ferenc portásként. Tanúvallomásában E.-né igazolta B. Ferencné vallomását, és elmondta, hogy férje sokat mesélt arról, hogy B.-ék milyen boldogok a gyermekkel, sőt, ezt ő maga is tapasztalta, mivel a két család akkoriban gyakran összejárt.

1924-ben a fiatal B. Ferenc Esztergomban lett kispap, és a város bencés gimnáziumában folytatta tanulmányait 1926-ig. Tizenhét-tizenennyolc éves koráig abban a hitben élt, hogy B.-ék az édes szülei. Semmilyen információval nem rendelkezett eredeti származásáról. Egy 1941-es jegyzőkönyv szerint a fiatalember csak 1928-ban, véletlenül értesült róla, hogy örökbefogadott gyermek, amikor Esztergomban kórházban feküdt „sarlach [sic!] betegségben”. A kórházból hazatérve megkérdezte nevelőapját, aki csak ekkor mesélte el neki az örökbefogadásának történetét. A természetes szülőket illetően csak annyit mondott, hogy egy újsághirdetésben olvasta, hogy egy úri család örökbe szándékozik adni egy gyermeket, a szülésznő állítása szerint pedig az anya egy bécsi nő volt, valamint, hogy a két úr, aki elment hozzájuk körülnézni Kecskemétre, németül beszélt. Mindkét nevelőszülő azt állította, hogy sohasem találkoztak a gyermek természetes szüleivel. Az 1941. március 6-i tanúkihallgatáson G. Miklós nyugalmazott esperes a következőket nyilatkozta:

„1925 óta ismerem a kérelmezőt [B. Ferencet – H. N.] Monorról. 1925-ben Monoron bérmlás volt amíg a Püspök úr a küldöttségeket fogadta mi papok a plébánia egyik szobájában összejöttünk és ott beszélgettünk. Ott láttuk a kérelmezőt is megfordulni, talán áthaladni a szobán és akkor így szóba került személye. Kérelmező akkor ugyanis kispap volt, az esztergomi egyházmegye szemináriumában végezte tanulmányait. Arra most már visszaemlékezni nem tudok, hogy kitől halottam azonban az ott együtt beszélgető pap társaimtól is emlékezem, hogy komoly forrásból hallottam (mind idősebb papok voltak ott) kérelmezőre vonatkozólag tett azon megjegyzést, hogy a váci egyházmegye azért nem vette fel kisszemináriumába kérelmezőt, mert törvénytelen származású volt, illetve e felett még csak szemet hunytak volna, azonban különösen azért nem vették fel, mert *sacre legium* született katolikus pap volt természetes atyja, az anyja pedig valami jó családból származó nő volt. Arról nem volt szó, hogy az anyja zsidó lett volna, pedig véleményem szerint, ha arról beszéltek volna ill., ha már ennyire belemélyedtek a származásának tárgyalásába, minden bizonnyal mondták volna »katolikus pap és egy zsidó nő gyermeke« vagy mondtak volna valami hasonlót. Emlékszem arra, hogy egyszer Ceglédberceken a plébánia kertben sétálgattam a kérelmezővel, aki már nem volt kispap, s szorult helyzetben volt és én megkérdeztem, miért nem keresi a szüleit. Megjegyezni kívánom, hogy én abban a meggyőződésben voltam, hogy kérelmező tudja, hogy atyja katolikus pap, arra gondoltam mégis, hogy irántam való tapintatból nem tesz erről előttem, mint pap előtt említést. Ha én tudtam volna, hogy kérelmező nem bír tudomással származásáról és semmi esetre sem említettem volna ezt felötte. Arra

vissza tudok emlékezni, hogy kérdéses alkalommal hallottam úgy említeni, hogy az anya igen jó házból származott.”

Fontosnak tartom kiemelni, hogy csupán ebben az egy tanúvallomásban szerepel az, hogy B. Ferenc törvényes apja pap volt. Jelenlegi tudásom szerint ezt semmilyen más tanúvallomás, sem egyéb hivatalos irat nem támasztja alá.

Vallomásában B. Ferenc azt nyilatkozta, hogy a fent említett ceglédberceli beszélgetésükkor megkérdezte az esperest, honnan tud arról, hogy ő örökbefogadott. G. Miklós erre elmondta neki, hogy annak idején, amikor kispap volt, a váci egyházmegyei konferencia tárgyalta az ő törvényesítési ügyét, hogy Rómába a Szentszék elé terjesszék. A kánonjog szerint ugyanis lehetőség van arra, hogy a törvénytelen gyermek a „Szentszék leirata által” törvényes legyen.²⁸ Ezenkívül az esperes azt is mondta neki, hogy „csodálkoztunk apádon, hogy nem törődik veled”, valamint rá is kérdezett, hogy „tudod, hogy az atyád pap volt?” Még azt is megemlítette neki, hogy a természetes anya egy bécsi törvényszéki bíró lánya volt.

Miután Ferenc törvénytelen származása Esztergomban kitudódott, a nevelőszülőknek fizetniük kellett fiuk intézeti eltartásáért mindaddig, amíg egyházjogilag a pápa nem törvényesíti őt. Ezt a nevelőszülők egy idő után már nem tudták vállalni, mivel anyagilag tönkrementek. Emiatt Ferencnek el kellett hagynia a kisszemináriumot, és munkába kellett állnia. Ekkor költözött a család Ceglédbercelre, ahol a fiatalember mint kisegítő írnok kapott alkalmazást a helyi községházán. Sajnos arról nem maradt fent adat, hogy az egyházi törvényesítési eljárásnak végül mi lett a kimenetele.

Id. B. Ferenc 1932-ben meghalt, így özvegye immár egyedül, illetve fia segítségével vezetett egy tejgyűjtő üzemet Ceglédbercelen. Itt egyszer – mint az a periratok között olvasható – a segédjegyzővel való beszélgetés során szóba került, hogy a fiú születési anyakönyvébe egy zsidó származású nő, Br. Heléna neve van bejegyezve. A közjegyző azt a tájékoztatást adta, hogy ez alapján a fiatalember a jogszabályok szerint zsidónak minősül. E beszélgetésnek az lett az eredménye, hogy Ferenc 1933-ban elment a szomszédos településre, Albertirsára a rabbihoz, és két tanú jelenlétében kijelentette, hogy „kilép” a zsidó vallásból, amelyben valójában „benne sem volt”, hiszen egyetlen zsidó hitközösségnek sem volt a tagja. Később tudta csak meg, hogy az árvaszék hivatalból megadhatta volna a hozzájárulást ahhoz, hogy mint csecsemőkorban örökbefogadott gyermek, a nevelőszülei

²⁸ 1137. kán. Törvényesek azok a gyermekek, akik érvényes vagy vélt házasságban fogantak vagy születtek. 1138. kán. 1. § Az apa az, akit a jogszerű házasság annak tüntet fel, hacsak nyilvánvaló érvek az ellenkezőjét nem bizonyítják. 2. § A törvényességét vélelmezzük azoknak a gyermekeknek, akik a házasságkötés napjától számított 180 nap elteltével, vagy a házastársi életközösség felbomlásától számított 300 napon belül születtek. 1139. kán. A törvénytelen gyermek törvényes lesz a szülők utólagos, akár érvényes, akár vélt házassága, vagy a Szentszék leirata által. 1140. kán. A törvényesített gyermekek, a kánoni következményeket illetően, mindenben egyenlő jogúak a törvényesekkel, hacsak a jog kifejezetten másként nem rendelkezik. Erdő (szerk. és ford.) 2015: 591.

vallását kövesse. Az 1939. évi 4. tc. (az ún. második zsidótörvény) érvénybelépése után azonban valószínűleg sem ez, sem a zsidó vallásból való kilépése nem lett volna releváns.

Magyarországon 1920 után a törvényesítési kérelmeket az Igazságügyminisztérium és az érintett árvaszék (nagykorúak esetében a törvényszék) felterjesztése nyomán a kormányzó bírálta el. Szemben a házassággal történő utólagos törvényesítéssel, a statisztikai évkönyvek évente közölték a kormányzói leirat által történt törvényesítéseket, így erről nagy mennyiségben állnak rendelkezésre országos adatok. Ezek alapján Varga István a következőket állapította meg: az utólagos törvényesítés ezen formájában csak a házasságon kívül született gyermekek töredéke részesült, az arányuk még az 1%-ot sem érte el, a törvényesítő kormányzói leiratok száma azonban sok esetben nem egyezik a törvényesített gyermekek számával, mivel egy leirattal egyszerre több gyermek (általában testvérek) törvényesítésére kerülhetett sor. A kormányzói leirattal való utólagos törvényesítésre a legritkább esetben került sor közvetlenül a születés után vagy kisgyermekkorban. A Horthy-korszak egészét nézve, Varga István az adatok alapján megállapította, hogy az 1920-as évekhez képest ezt a típusú törvényesítési aktust az 1930-as években már egyre később; kamasz-, ifjú-, sőt felnőttkorban alkalmazták.²⁹

1933 májusában a ceglédberceli plébániahivatal Forgács János plébános aláírásával kiadott egy bizonyítványt, amely szerint B. Ferenc az 1868. évi 53. tc.³⁰ követelményeinek eleget tett, az izraelita vallásról a római katolikus vallásra tért át, így a vallása római katolikus.

1939-ben az ún. második zsidótörvény érvénybelépésével azonban Ferenc származásának problémája tovább bonyolódott. A törvény ugyanis kimondta:

„1.§ A jelen törvény alkalmazása szempontjából zsidónak kell tekinteni azt, aki ő maga vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatálybalépésekor az izraelita hitfelekezet tagja vagy a jelen törvény hatálybalépése előtt az izraelita hitfelekezet tagja volt úgyszintén a felsoroltaknak a jelen törvény hatálybalépése után született ivadékait. [...] A jelen § rendelkezéseit a házasságon kívül született gyermekekre is megfelelően alkalmazni kell.”³¹

A magyar királyi minisztérium 7720/1939. M. E. számú rendeletének – amelyet az 1939. évi 4. tc. (továbbiakban itt: T.) végrehajtása tárgyában adtak ki –, 4. §-a foglalkozott azzal, hogy a T.-t miként kell alkalmazni házasságon kívül született gyermek esetében. Eszerint:

²⁹ Varga 2008: 93–99.

³⁰ „1. § A törvény által megállapított feltételek és formások megtartásával mindenkinek szabadságában áll más hitfelekezet kebelébe, s illetőleg más vallásra áttérni.” 1868. évi 53. tc. a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonyáról.

³¹ 1939. évi 4. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.

„A házasságon kívül született gyermek a T. alkalmazása szempontjából [...] a házasságból született gyermekkel egy tekintet alá esik, ha őt a természetes atya az anyakönyvvezető előtt, vagy közokiratban magáénak elismerte, vagy az atyai elismerést a bíróság megállapította (377/1022. M. E. sz. rendelet). Egyébként *a házasságon kívül született gyermeket [...] abban az esetben kell zsidónak tekinteni, 1. ha ő maga vagy anyja az izraelita hitfelekezet tagja*, vagy az volt, és ennek hiányában is akkor, 2. ha anyjának mindkét szülője az izraelita hitfelekezet tagja, vagy az volt. Ismeretlen szülőktől származó (talált) gyermeket nem lehet zsidónak tekinteni, ha a születési anyakönyvben keresztény hitfelekezet tagjaként anyakönyvezték, és később sem lett az izraelita hitfelekezet tagja. A T. alkalmazása szempontjából az örökbefogadót és ennek elődeit nem lehet az örökbefogadott elődeinek tekinteni.”³²

Ugyanezen rendelet 64. §-a pedig leírta:

„Bárki kérheti a lakóhelye szerint illetékes törvényhatóság első tisztviselőjétől annak megállapítását és tanúsítását, hogy a T. 1. §-a értelmében zsidónak nem tekinthető. A kérvényhez mellékelni kell az igazoláshoz szükséges okiratokat. Ha a kérelmező a T. 1. §-ának hatodik bekezdésben meghatározott korlátozása alá esik, ezt a körülményt a tanúsítványban fel kell tüntetni. A jelen rendelet 3. §-ának első bekezdését tanúsítvány kiállítása tekintetében nem lehet alkalmazni.”³³

A törvény végrehajtási utasításait figyelembe véve az örökbefogadó szülőket a törvény alkalmazása szempontjából nem lehetett az örökbefogadott elődjeinek tekinteni, továbbá arra is szükség volt, hogy a törvénytelen származású gyermeket a keresztény vallású biológiai apja elismerje. Emiatt Ferenc számára igen fontossá és sürgetővé vált, hogy felkutassa vér szerinti szüleit.

1939. április 28-i levelében az Igazságügyminisztériumtól kért felvilágosítást: „Miután a II. számú zsidótörvény hosszú parlamenti vitája alatt nagyon sok személytől érdeklődtem, hogy én a törvény értelmében minek fogok minősülni, s mint egynapos korától örökbefogadottra és egész különleges esetemre senki sem tudott felvilágosítást adni.” Továbbá megemlítette, hogy „mint kat. növendékpap XI. Pius Pápa Őszentsége egyházilag törvényesített s az erről szóló okirat is kezeim közt van”. Erre a levélre azonban – tudtommal – nem kapott választ, és a hivatkozott okiratot sem találtam meg.

A kutatást az örökbefogadási szerződés alapján indította el: felkereste a szerződés készítőjét, N. Sándor budapesti ügyvédet, akinek az iratai között szerepelt Br. Heléna születési anyakönyvi kivonata is. Helénát, aki Ferenc születési anyakönyvi kivonatában szülőanyaként volt megjelölve, a fiatalember Debrecenben találta meg. Amikor azonban ott megmutatta neki a születési anyakönyvi kivonatot és az örökbefogadási szerződést, az asszony tagadta, hogy neki valaha

³² Kiss 1939: 55–56; *Magyarországi rendeletek tára 1939*: 1175. (Kiemelések – H. N.)

³³ *Magyarországi rendeletek tára 1939*: 1204–1205.

is született volna házasságon kívül gyermeke, és azt hangoztatta, hogy az ő neve valamilyen visszaélés folytán kerülhetett rá az iratokra. Amiatt, hogy természetes szülei felkutatása sikerrel járjon, és hogy Helénától megtudja édesapja kilétét, Ferenc az ügyben egy magánszemély megbízásából kutató, Szentessi nevű magánnyomozóként mutatkozott be az asszonynak. Így Heléna nem tudta, hogy az, akivel beszélt, azonos a szóban forgó örökbefogadott gyermekkel.

Az ekkor 54 éves Heléna tanúvallomására 1941. április 5-én, Debrecenben került sor, mivel az asszony betegsége miatt (májdaganatban és idült sárgaságban szenvedett) nem tudott Budapestre utazni. Vallomásában ezt nyilatkozta:

„Egyeken születtem 1885. december 31. napján. Szüleim Br. József és W. Hanni már meghaltak. Az előttem Balmazújvárosban 1910. évi november hó 21. napján kiállított születési levél nem az én születési levelem, mert én nem 1882. december 11. napján születtem, hanem 1885. december hó 31. napján. Hogy ez kinek a születési ideje, azt megmondani nem tudom. Az előttem Budapesten 1911. évi január hó 3. napján felmutatott örökbefogadási szerződést én nem írtam alá. 1911. január 3. napján nem is voltam Budapesten. Én B. Ferenc ceglédberceli lakost soha életemben nem láttam, nem ismerem, és soha hírért nem hallottam. Nekem házasságon kívüli viszonyból gyermekem nem született sohasem. Én sem 1910. december 28-án, sem megelőző hónapokban, sem azt követő hónapokban nem laktam Budapesten VI. ker. Gyár u. 27. szám alatt, sem pedig máshol Budapesten soha nem laktam, még átmenetileg sem, csupán Egerben laktam szüleim házánál, mert szüleim Egyekről Egerbe költöztek, még egész kis gyermekkoromban, és innen is mentem férjhez, és férjhezmentem óta állandóan Debrecenben lakom, soha máshol nem tartózkodtam. 1910. december 28-án Egerben laktam a szüleimnél. Nem ismerem S. Lipótnét, R. Lajosnét vagy Ró. Lajosnét [a szülésznot – H. N.], sem B. Ferencet, sem feleségét F. Juliannát, sem dr. N. Sándor ügyvédet, ügyvédi meghatalmazást alá nem írtam, W. Alfrédot sem ismerem. Énnekem B. Ferenc nem gyermekem s így nem tudom megmondani, hogy ennek ki a természetes anyja.”

Ferenc ügyvédjének, G. Ferencnek volt egy plauzibilis felvetése azzal kapcsolatban, hogyan kerülhetett Br. Heléna neve az ügybe. Egy levelében arról ír (1940), hogy a bírósághoz fordul kérelemmel, ezért a kérelem jogosságának igazolásához szükség lenne a megfelelő bizonyítékok beszerzésére. Igazolni kívánja, hogy Br. Heléna (W. Gyuláné) az 1910. december 28. előtti kritikus időben nem volt teherben. Ehhez kellenek tanúvallomások. Ebben az ügyben felvilágosítást tudna adni Br. Heléna sógora, K. Aladár debreceni szállodatulajdonos, akiről G. Ferenc azt gyanította, hogy 1910-ben budapesti szállodás is volt. Ugyanis B. Ferenc tudomása szerint az ő anyja a szülést megelőző több hónapon át már Budapesten tartózkodott, és az R.-né-féle szülőotthonban is hosszabb időt töltött. G. Ferenc felvetése szerint K. Aladár, (valószínűleg pénzért) egyszerűen felhasználta sógornőjének, Br. Helénának az anyakönyvi kivonatát az anya bejelentésénél. Erről a feltételezésről azonban nem derült ki, hogy megfelel-e a valóságnak,

ugyanis Br. Lajos (Br. Heléna testvére) levelében leírta, hogy K. Aladár 1942 februárjában meghalt. 1941. április 5-én azonban B. Ferenc kérésére a debreceni királyi járásbíróság a budapesti királyi járásbíróság megkeresése alapján az anyakönyvi bejegyzés kihallgatása ügyében tanúként hallgatta ki W. Gyulánét (szül. Br. Helénát), Ko. Józsefnét (szül. Br. Alice-t, 46 éves), Br. Lajost (73 éves) és a szóban forgó K. Aladárt (73 éves, szatmári születésű debreceni lakos, vendéglős). Az eljárás során K. Aladár elmondta, hogy Helénát már annak kiskora óta ismerte, mivel a nő nővérét, Rózsit vette feleségül. Ő is amellet tanúskodott, hogy Heléna 1910-ben Egerben élt a szüleivel, nem tudott arról, hogy ebben az évben huzamosabb ideig Budapesten tartózkodott volna, és kizártnak tartja, hogy a szóban forgó időszakban törvénytelen gyermeke született volna. Továbbá előadta, hogy 1910-ben Debrecenben övé volt a Kis Debrecen Szálloda, ahol ebben az időben meglátogatta őt Heléna az apjával, s a szállodában egy alkalmazott, vagy valamelyik vendég beszélgetett a leánnyal, s visszaélt a nevével.

Miután világossá vált, hogy a származása körüli bizonytalanságokat mielőbb tisztázni kell, B. Ferenc először Budapest Székesfőváros Polgármesteréhez (mint anyakönyvi felügyelő hatósághoz) fordult az anyakönyvi kiigazítási kérelemmel, hivatkozva az 1894. évi 33. tc. 40. §-ára és a 80000/1906. B. M. r. 92. és 99. §-ára (ezekről még esik szó). 1940. május 22-i végzésében azonban a polgármester elutasította az anyakönyvi kivonatban az anyára vonatkozó adatok törlését, azzal az indokkal, hogy a nevezett nem igazolta kétséget kizáró módon, hogy a születési anyakönyvi bejegyzésben foglalt adatok nem felelnek meg a valóságnak.

Ezt követően a kérelmet a Belügyminisztérium is elutasította. Az elutasítás indoklásában az szerepel, hogy az ügy bírói eljárás alá tartozik. B. Ferenc ezután a járásbíróshoz fordult a következő kérelemmel: a születési bejegyzésben az anyára vonatkozó bejegyzések törlését kéri elrendelni, és mivel a szülőanya kiléte nem megállapítható, az 1894. 33. tc. 40. §-a³⁴ és a 80000/1906. B. M. r. 92. és 99. §-a³⁵ alapján kéri a „talált gyermekként” való bejegyzést elrendelni, és a vallását római katolikusként bejegyeztetni. Az eset szempontjából, a hivatkozott jogszabályok közül a BM-rendelet 92.§-a volt a legfontosabb, mivel az a „talált gyermek” vallására vonatkozóan leírja: „Talált, s általában oly gyermekek, kiknek szülője nem tudatik, annak vallására jegyzendők be, aki őket felfogadta.”³⁶

B. Ferenc erre hivatkozva kívánta elérni, hogy esetére ne legyen érvényes az 1894. évi, a gyermekek vallásáról szóló, 32. tc. 5. §, mely kimondja: „A törvénytelen gyermek anyja vallását követi, a mennyiben ez a vallás a bevettek vagy törvényesen elismertek közé tartozik.”³⁷

A bíróság a legszelesebb bizonyítási eljárást rendelte el és folytatta le. Tanúként hallgatták ki a nevelőanyát, az örökbefogadást intéző ügyvédeket, akik mind

³⁴ 1894. évi 33. tc. az állami anyakönyvekről.

³⁵ *Magyarországi rendeletek tára 1906: 1879–1887.*

³⁶ *Magyarországi rendeletek tára 1906: 1879.*

³⁷ 1894. évi 32. tc. a gyermekek vallásáról.

eskü alatt vallották, hogy személyesen nem ismerték a szülőanyát, vele személyesen soha nem beszéltek. Kihallgatták G. Miklós nyugállományú római katolikus tábori esperest, aki azt állította, hogy a természetes apa egy római katolikus pap, a szülőanya pedig egy bécsi törvényszéki bíró lánya. Írásszakértői vizsgálat megállapította, hogy az örökbefogadási szerződésen szereplő aláírás nem Helénától származik. A szülésznőt ugyan kerestette a királyi bíróság, de végül nem találták meg.³⁸

Itt szeretnék utalni a már korábban említett 7720/1939. M. E. 4. §-ára, mely az 1939. évi 4. tc. 1. §-a végrehajtása, alkalmazása szempontjából fontos számunkra: „Ismeretlen szülőktől származó (talált) gyermeket nem lehet zsidónak tekinteni, ha a születési anyakönyvben keresztény hitfelekezet tagjaként anyakönyvezték és később sem lett az izraelita hitfelekezet tagja.”³⁹ B. Ferencnek tehát az volt a célja, hogy bebizonyítsa; az anyakönyvében szereplő izraelita nő, Br. Heléna nem a szülőanyja, így őt mint ismeretlen szülőktől származó gyermeket, az örökbefogadó szülők vallására kell bejegyezni, annál is inkább, mivel soha nem tartozott izraelita hitfelekezethez, hanem már csecsemőkora óta római katolikusként élt.

Kérelmét, hogy a születési anyakönyvi kivonatában az anyára vonatkozó részt töröljék, és őt „talált gyermeknek” nyilvánítsák, 1941. december 13-i végzésében a járásbíróság elutasította. Ferenc ezután, 1942 tavaszán folyamodott a Budapesti Királyi Törvényszékhez, amely a tanácsülésén további bizonyítási eljárást rendelt el. Az ennek kapcsán elvégzett vérvizsgálat is amellet szolt, hogy Br. Heléna nem Ferenc szülőanyja. A vérvizsgálat azonban elhúzódott, Br. Helénától ugyanis, egyre súlyosbodó betegsége miatt, 1942-ben már csak Debrecenben tudtak vért venni. Így – további bizonyító erejű tények hiányában –, a törvényszéki tanácsülésen helybenhagyták az elsőfokú ítélet elutasítását. Végül 1944-ben B. Ferencről szintén Debrecenben vettek vért a meghatározáshoz. A vércsoport-meghatározásokból a szakértők azt a következtetést vonták le, hogy Br. Heléna anyasága B. Ferencet illetőleg több mint 75%-ban valószínűtlennek mondható. Az antropológiai vizsgálattal⁴⁰ sem sikerült közeli rokonságra utaló testi jeleket kimutatni.⁴¹

Az 1947-ben kiadott, *A házasságon kívül született gyermek jogállásáról szóló 1946: XXIX. törvénycikk magyarázata* című kötetben Rex-Kiss Béla azt írja a vércsoport-meghatározások apasági perekben való felhasználhatósága kapcsán, hogy „a vércsoportvizsgálatok nem teszik lehetővé a természetes apa személyének pozitív meghatározását, hanem csupán az apaként szóba jövő férfi, illetőleg férfiak

³⁸ Ez a tény is amellet szolt, hogy az asszony egy illegálisan működő zugbába lehetett, és az ügyvédek is felelősségre kellett volna vonni, amiért nem jártak el körültekintőbben.

³⁹ Kiss 1939: 56.

⁴⁰ Az antropológiai vizsgálat antropológiai mérőpontok, morfológiai jelek, tenyér- és ujjlécrajzolat együttes értékelése. Eredménye értékes kiegészítő része a származásbizonyítási eljárásnak. Az antropológiai vizsgálat esetenként perdöntő eredményt is adhat. Csiky-Bujdosó-Váczy 2003: 157.

⁴¹ M. Kir. Tisza István Tudományegyetem Élettani és Általános Kórtani Intézet által kiadott szakértői vélemény, Debrecen, 1944. május 18.

kizárását”.⁴² Ahogyan ezt Vitray Antal, egyetemi magántanár és törvényszéki orvos is leírta a járásbírósnak 1944-ben küldött levelében:

„A vércsoport meghatározás tehát mint abszolút bizonyíték sohasem szolgálhat pozitív megállapítás gyanánt, még arra alkalmas esetekben sem. Sokkal inkább arra szolgál, hogy az olyan esetektől eltekintve, melyek már eleve nem engedik meg a következtetést, ki lehet zárni egy embernek a másiktól való származásának lehetőségét.”

Rex-Kiss Béla, debreceni egyetemi magántanár 1944-ben pedig a következő megállapítást tette: Br. Heléna B-s vércsoportba, B. Ferenc pedig 0-s vércsoportba tartozik, és elméletileg ugyan lehetséges, hogy egy B-s vércsoportba tartozó anyának 0-s vércsoportú gyermeke szülessen, de csak abban az esetben, ha az anya genotípusa B0. Genotípus-meghatározásra azonban itt nem volt lehetőség.⁴³

B. Ferenc gróf Zichy Gyula kalocsai érseknek küldött levelében (1942) többek között arról is írt, hogyan viszonyultak hozzá lakóhelyén, Ceglédbercelen, miután tudomást szereztek az ügyéről.

„A községben, ahol lakom nemcsak velem »kezdenek ki«, hanem még szegény nevelőanyám egyetlen kereseti forrását, a tejüzemet is kitalált kifogásokkal állandóan zavarják és állandóan kellemetlenkednek mindkettőnkkel, úgy személyileg, mind üzletileg. Mint zsidónak számító egyén állást sehol nem vállalhatok, sőt még nevelőanyám sem tarthat meg. Teljesen szegény vagyok és ez a származási ügyem minden kis megtakarított pénzem egészen igénybe vette.”

Azt kérte az érsektől, hogy segítsen neki ügyében, hogy mint születése óta katolikus, legalább ún. tanúsítványt kaphasson, és ennek birtokában munkát vállalhasson. Korábban említettem, hogy a ceglédberceli községházán mint kisegítő írnok dolgozott, az 1939. évi 4. tc. 5. §-a miatt azonban elvesztette a munkáját: „Tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más köztestület, közintézet vagy közüzem szolgálatába.” Az érseknek írt a levelére, tudtommal, Ferenc nem kapott választ.

⁴² Bacsó–Mikos 1947: 218.

⁴³ Br. Heléna genotípusa lehet B0 és BB is. Az anyaság szempontjából szóba jöhet B0 genotípus valószínűsége tehát 50%, de csak abban az esetben, ha apának olyan férfit tételezünk fel, akinek apasága egy 0-s vércsoportbeli gyermek esetében lehetséges. Így a férfiaknak csak kb. 50%-a jöhet szóba, akik B0-s csoportú anyától 0-s csoportú gyermeket nemzhetnek. Ennek alapján, mivel az apa és annak vércsoportja jelen esetben ismeretlen, Br. Heléna anyasága csak 25%-ban valószínűsíthető. A szakvélemény még azt is megemlíti, hogy ha figyelembe vesszük azt a körülményt is, hogy a B-s vércsoportúak (Rex-Kiss tapasztalatai és vizsgálatai szerint) többnyire BB-genotípusúak, akkor Br. Heléna anyaságának valószínűsége még ennél is kisebb. A genotípus-meghatározás pontosabb választ adhatott volna, azonban erre akkor nem volt lehetőség. Szakértői vélemény vércsoport-meghatározás és antropológiai vizsgálat alapján, Debrecen, 1944. május 18. Dr. Rex-Kiss Béla.

B. Ferencet több szempontból is diszkriminálhatta a közösség. Egyfelől törvénytelen státusa, másfelől (vélt) zsidó származása miatt is. A levélben arról is írt, hogy a berceli templomban mindig hátul elbújva kell állnia, a helybéliek folyton azt éreztetik vele, hogy: „na ez a zsidó is itt van?” Arról sajnos nem találtam adatokat, hogy Ceglédbercelen milyen mértékben volt jelen az antiszemitizmus, arról azonban konkrét források vannak,⁴⁴ hogy a falutól körülbelül 10 kilométerre fekvő Ceglédet az I. világháború után sokan az egyik „legantiszemitább” magyar településnek tartották. Ezt természetesen nem lehet kollektíven, a teljes korabeli lakosságra vonatkozóan kijelenteni, mindenesetre bizonyos néprétegek feltűnően hamar fogékonnyá váltak a zsidóellenességre. Leginkább a munkánélküli szegényparasztság körében volt megfigyelhető, hogy a gazdagnak tartott zsidó lakosság ellen fordult. Ez lehet az oka, hogy Cegléd az 1930-as évektől olyan szélsőjobboldali szervezetek bázisa lett, mint a Böszörményi Zoltán vezette kaszáskeresztesek, vagy a Meskó Zoltán és gróf Festetich Sándor által vezérelt nemzetiszocialista pártok.⁴⁵

Ugyancsak a kalocsai érseknek írt levelében számolt be Ferenc arról is, hogy az ún. harmadik zsidótörvény (1941. évi 15. tc. 9. §-a, „Nemzsidónak zsidóval házasságot kötni tilos.”⁴⁶) miatt nem tudja feleségül venni menyasszonyát, Bo. Jolánt.

„Elvesztettem az ítélet következtében menyasszonyomat, akivel 1939. szeptember 12. napja óta jegyben voltam és arra vártunk, hogy ügyem tisztázódni fog és kiderül az igazság és nyugodtan feleségül vehetem. A közben életbeléptetett fajvédelmi törvény teljesen keresztülhúzta számításunkat.”

Bo. János, a menyasszony apja egy levélben így írt B.-nénak (Bélatelep, 1940. december 10.):

„Én a magam részéről semmiféle pletykával nem azonosítom magamat. Beszéljenek bármit én nem adok a mende-mondákra és így csak a magam meggyőződése szerint beszélek és cselekszem. Az én kívánságom az, hogy gyermekem biztonságban legyen. Ha én eddig fölneveltem tisztességesen úgy, hogy neki a legszükségesebbjei megvoltak úgy szeretném ha már egyszer férjhez adom ezen gondokkal én le tegyek. Na már most – hogy én azt kívánom, hogy Feri legyen minden dolgával rendbe, legyen egy biztos megélhetés a kezébe – tudnom kell azt, hogyan micsoda, mert hisz az természetes, hogy minden szülő a gyermekét pláne ha az leány nem ereszi

⁴⁴ Erdei Ferenc a *Futóhomok* című 1937-es munkájában írja: „Cegléd antiszemita. Csak németországi méretek alkalmasak annak a szigorinak a felmérésére, amellyel itt a zsidóságot kezelik.” Erdei 1937: 89. A *Ceglédi Hírlap* 1941. júliusi számában olvasható, hogy „a zsidómentes Cegléd egy olyan álom lesz mindig, amiről csak beszélünk, ami miatt csak hajbakapva birkózunk, de amit soha el nem érünk.” N. N. 1941: Időszerű jegyzetek. *Ceglédi Hírlap* 1941. július 5. 1.

⁴⁵ Végső 2005: 481.

⁴⁶ 1941. évi 15. törvénycikk a házassági jogról szóló 1894. évi 31. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről.

a bizonytalanságba. A továbbiakban a következőket írhatom. Én nekem semmi kifogásom Feri ellen nincs, bár e bonyolult születésről akkor mikor leányomat megkérte mit sem tudtam – nem de lehet azért Ő jó férj becsületes és szorgalmas ember és a ki a családjának fog élni, – csak az legyen aztán igazán az, hogy arról megfeledezzen. Mint említettem is nekem Feri ellen semmi kifogásom és úgy látom Ők ketten megértik egymást és szeretik egymást, csak leányom most aggódik mi van, mert nem látja be, hogy Ferinek miért van szüksége külön az eredeti szülők bizonyítványára a mikor Maguk adoptálták nevükre vették születése napján. Viszont igaz hogy én is mondtam Babának [Bo. Jolán beceneve – H. N.] kérdezze meg most már, hogy kitől származik. Nagyon szép amint írja, hogy meg nem tagadja fiát sohasem örülök neki csak még mindig azt nem tudom mikor rendelkezik Feri szabadon az üzemmel. Minderre kíváncsi volnék és szívesen venném ha szakítana magának egy kis időt és részletesen megírná nekem, hogy és mint fognak megegyezni egymás közt Ferivel. Hogyan biztosítja Feri magát.”

B. Ferenc egy 1941. július 8-i levelében ezt írta:

„[M]ost az elmúlt pénteken délben kaptam meg Menyasszonyom búcsúlevelét, a kis csomagban a visszaküldött jegygyűrűt. Nagyon kedvesen és nagyon melegen búcsúzott el tőlem. Nekem is azt írja, hogy mást nem tehetett, mert hivatalos helyről nyert információ alapján »jogilag zsidónak« számított és így teljesen nem érti az egész bírósági eljárásomat. [...] Azt azonban természetesen megírtam Mindkettőjüknek, hogy egyet elmulasztottak: megnézni magánál a bíróságnál hogy is áll az ügy? Mert mint írom az apjának, hogyan képzelik el, hogy hivatalos helyen tudnak az én zsidó voltomról, ugyanakkor pedig én két éven át m. kir. Bíróságot foglalkoztatok származásom megállapítása iránti perrel. Vajjon lehetséges ez?”

A fajvédelmi törvény azonban csak az egyik, a jogi tényező, ami miatt az esküvő megghiúsult. Az adott társadalmi körben – ahogyan a fiatal férfiak sem szívesen udvaroltak „törvénytelen” lánynak – a lányokat jellemzően nem szívesen adták törvénytelen születésű egyénhez.⁴⁷

1943. január 26-án Budapest székesfőváros polgármestere ismét elutasította B. Ferenc kérelmét arra vonatkozóan, hogy születési anyakönyvi bejegyzésében töröljék az anyára vonatkozó összes adatot. A végzést a polgármester azzal indokolta, hogy a kérelmező ezúttal sem igazolta kétséget kizáró módon, hogy a születési anyakönyvi kivonat bejegyzésében foglaltak nem felelnek meg a valóságnak.

1944-ben a magyar királyi minisztérium 3.400. M. E. számú rendelete újabb eljárást léptetett érvénybe a nemzsidó származás igazolásával kapcsolatban. Ennek alapján már nemcsak a szülők, hanem a nagyszülők nemzsidó származását is igazolni kellett.⁴⁸

⁴⁷ Deáky 2011: 116.

⁴⁸ *Magyarországi rendeletek tára 1944: 1771.*

Még a fenti rendelet hatályba lépése előtt, 1944. június 7-én a budapesti központi királyi járásbíróság végzése végül mégis kimondta, hogy B. Ferenc születési anyakönyvi kivonatában az anyára vonatkozó részek töröltessenek azzal a kitétel-lel, hogy a gyermek „talált gyermek”, és vallása római katolikus. A bírósági ítélet megváltoztatásának az okára egyelőre nem találtam forrást.

A Ferenc hagyatékában talált iratok között szerepel egy valószínűleg 1944. júniusi újságból kitépett cikk (amelynek a hátoldalán olvasható esemény meghívójában szerepel az 1944. június 16-i dátum), de azt sajnos nem lehet tudni, hogy maga a cikk milyen sajtótermékből származik. A címe: *Új eljárás a zsidó-származás megállapítására*.

„A zsidószármazás megállapítása ezideig az anyakönyvi kivonatok alapján történt. Az anyakönyvi kivonatokkal való bizonyítás azonban igen sok esetben nem bizonyult célravezetőnek. Számos esetben előfordult, hogy az illető egyén anyakönyvi tévedés, vagy egyéb oknál fogva zsidónak neveztetett be az anyakönyvbe. Ilyen esetben, ha a keresztény származás megnyugtató módon okmányokkal volt bizonyítható, a belügyminiszter elrendelte az anyakönyv kiigazítását. Ahol azonban okiratok nem álltak rendelkezésre ott perenkívüli eljárás keretében a bíróság tanúvallomások alapján állapította meg a származást. A származás megállapításának kérdésében a budapesti központi kir. járásbíróság az elmúlt héten érdekes elvi jelentőségű döntést hozott. A származást ugyanis az eddigi gyakorlattól eltérően antropológiai és vizsgálat alapján döntötte el.”

Az itt bemutatott eset mai szemmel nézve egyedinek tűnhet (bizonyos szempontból az is), azonban a kérdéses időszakban egyáltalán nem volt ritka a születési anyakönyvi kivonat kiigazítására irányuló kérelem. Ugyanakkor B. Ferenc 1940-ben egy levelében azt írja akkori ügyvédjének, hogy felkereste a VI. kerületi anyakönyvi hivatal vezetőjét, S. Gyula anyakönyvvezető-helyettest, aki azt mondta neki, hogy hasonló természetű anyakönyvi ügyek gyakran előfordulnak ugyan, de ilyen esetet ilyen formában még nem látott.

Jelen tanulmányban csupán egy esetet jártam körül, de a tárgyalts korszakban nem ez volt az egyetlen származásigazolási peres eljárás.⁴⁹ B. Ferenc története – véleményem szerint – azért egyedi, mert egyszerre érintette őt két tényező; a törvénytelen és a vélt zsidó származás okozta negatív megkülönböztetés. A fennmaradt dokumentumok vizsgálatakor betekintést kaphatunk egy rendkívül bonyodalmas származástörténetbe, amelyen keresztül több kutatási témát is igyekeztem érinteni, és megmutatni az eset komplexitását.

Schweitzer Gábor egyik tanulmányában olvashatunk arról, hogy a „zsidó-törvényekkel” (és a végrehajtásukra kibocsátott rendeletekkel) kapcsolatos igazgatási bírósági határozatok jelentős, ha nem túlnyomó része a „nem zsidó”

⁴⁹ Vö. <https://holocaust.archivportal.hu/hu/temak/ki-nem-zsido-szarmazasigazolasok-budapesti-kozponti-jarasbirosagon-1944-oszen> - utolsó letöltés: 2024. április 7.

mivoltot igazoló tanúsítványok kiállításával, vagy éppen ki nem állításával függött össze. Feltűnő, hogy az ítélkezési gyakorlathoz támpontul szolgáló jogegységi megállapodások és elvi határozatok viszonylag rövid idő alatt igencsak megszorodtak, ami már önmagában is utal a beérkezett panaszok mennyiségére és a vitatott ügyek sokféleségére. A tanúsítványok kiállításával összefüggő közigazgatási bírósági ítéletek közvetlen joghátránnyal önmagukban nem jártak azokban az esetekben, amelyeknél a bíróság elutasította a panaszos „nem zsidó” státus megszerzését igazoló tanúsítványra irányuló igényét. Annál több közvetett joghátrány fenyegette azonban a panaszost, hiszen az elutasítás következtében a diszkriminatív rendelkezések hatálya alá került.⁵⁰

* * *

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy B. Ferenc soha nem beszélt a származásáról, az arról szóló hivatalos dokumentumokat, leveleket, jegyzőkönyveket azonban megőrizte. Leánya csak apja halála (1997) után tudta meg, hogy a férfi örökbefogadott gyermek volt, és hogy hosszas bírósági eljárás során kellett tisztáznia a származását.

Véleményem szerint Ferencnek a származásával kapcsolatos „hallgatása” párhuzamba állítható azokkal az esetekkel, amelyek során a holokauszt túlélők nem beszélnek a traumáikról.⁵¹ Ferenc anyakönyvi kiigazításért indított peres eljárása éppen arra a kritikus időszakra esett, amikor már igen sürgető és (a kifejezés legszorosabb értelmében) életbevágóan fontos volt, hogy ne szerepeljen az a bizonyos „izraelita” bejegyzés az irataiban. A történelem azon korszakáról beszélünk, amikor mind a törvénytelen, mind a zsidó származású egyének diszkrimináció alá kerültek életük szinte minden területén. Ráadásul Ferencnek mindezzel már fiatal felnőttként kellett szembesülnie. Ez annak ellenére traumatizálhatta őt, hogy – amennyiben hiszünk a jogi bizonyítási eljárásnak – az egyik megkülönböztetés tévedésből sújtotta, hiszen az anyakönyvi kivonatában nem a valódi édesanyja adatai szerepeltek. Hosszú pereskedés után végül sikerült ugyan kiigazíttatnia az okiratot, ennek ellenére gyermekeinek mégsem beszélt élete ezen szakaszáról.

Az itt felvázolt kutatás (amely még korántsem befejezett) csupán egyetlen származásigazolási ügyet követ végig, illetve ezen az ügyön keresztül kívánja bemutatni a tárgyalt történelmi korszakot. Azonban még ezzel az egy esettel kapcsolatban is több aspektusát láthatjuk a „zsidótörvények” okozta diszkrimináció és a törvénytelen státussal járó hátrányos megkülönböztetés problémáinak. Hasznos lenne további kutatásokat végezni annak érdekében, hogy tisztább képet kapjunk a törvénytelen, talált és örökbefogadott gyermekek társadalmi, jogi helyzetét illetően. A szakirodalom korábban már hosszasan tárgyalta a törvénytelen gyermekek hátrányos megkülönböztetését, ami nem meglepő, hiszen az 1946-os, a házasságon kívül született gyermek jogállásáról szóló 29. tc. indoklásában is

⁵⁰ Schweitzer 2005: 169–170.

⁵¹ Vö. Bar-On 1998; Erős 2005: 536.

olvashatjuk azokat a statisztikai adatokat, melyek rámutatnak, hogy a jog milyen széles társadalmi réteget diszkriminált ezzel a jogszabállyal. Felmerül a kérdés: zajlottak-e az itt bemutatott esethez hasonló perek, melyekben törvénytelen származás miatt problematikussá vált a nemzsidó származás igazolása. Más esetekben hogyan próbálták igazolni a származást? Okiratok hiányában hogyan állították ki az igazolásokat? A lokális közösségek miként viszonyultak a „kétes származásúvá” vált egyénekhez? Ezeken kívül további kutatást igényelhet az itt felvetett témával kapcsolatban az örökbefogadás, valamint az örökbefogadott gyermekek társadalmi helyzetének történeti, társadalomnéprajzi és szociológiai vizsgálata, különös tekintettel a 20. század első felére.

FORRÁSOK

B. Ferenc hagyatéka (1910–1944). A szerző tulajdonában.

Erdő Péter (szerk. és ford.) 2015: *Az Egyházi Törvénykönyv*. Szent István Társulat, Bp.
Magyarországi Rendeletek Tára 1906. (40.) M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1906.
Magyarországi Rendeletek Tára 1939. (73.) M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1940.
Magyarországi Rendeletek Tára 1944. (78.) M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1944.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bacsó Ferenc – Mikos Ferenc 1947: *A házasságon kívül született gyermek jogállásáról szóló 1946: XXIX. törvénycikk magyarázata*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Balázs Kovács Sándor 2000: A megesett lányok és a házasságon kívül született gyermekek helyzete a Sárközben. In: Gaál Attila (szerk.): *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 22.* Wosinszky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 253–276.
- Bar-On, Dan 1998: *The Indescribable and the Undiscussible. Reconstructing Human Discourse after Trauma*. Central European University Press, Budapest. <https://doi.org/10.1515/9789633864999>
- Bódán Zsolt 2008: Erkölcs, szerelem, szexualitás: a megesett lány a régi falusi társadalmakban. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők: kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 316–337.
- Csiky Ottó – M. Bujdosó Györgyi – H. Váczy Zsuzsa 2003: *Apasági perek, apaságvizsgálat*. HVG-ORAC, Budapest.
- Deáky Zita 1996: *A bába a magyarországi népi társadalomban: 18. század vége – 20. század közepe*. Centrál Európa Alapítvány, Budapest.
- Deáky Zita 2011: *„Jó kisfiúk és leánykák”. A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Századvég, Budapest.

- Engel Zsigmond – Steiner Hugó 1910: *A házasságon kívül született gyermek jogvédelme*. Engel Zsigmond Dr. ügyvéd saját kiadása, Budapest.
- Engel Zsigmond 1918: *Gyermekevédelem*. Népszava-könyvkereskedés, Budapest.
- Erdei Ferenc 1937: *Futóhomok: A Duna-Tisza köz földje és népe*. Atheneum, Budapest.
- Erdélyi Gabriella 2021: A szülői szerepek és a történészek. In: Erdélyi Gabriella (szerk.): *Anyák és apák: szülői szerepek, gondoskodás*. ELKH BTK TTI, Budapest, 11–26.
- Erős Ferenc 2005: A holokauszt hosszú távú pszichológiai következményei és perspektívák. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 531–543.
- Gyáni Gábor 1983: *Család, háztartás és városi cselédség*. Magvető, Budapest.
- Gyáni Gábor 1986: Munka és magánélet – cselédeletmód Budapesten. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 94–115.
- Kapros Márta 1984: Megegett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. In: Domonkos Alajos – Kovács Anna – Praznovszky Mihály – Zólyomi József – Szvircsek Ferenc (szerk.): *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 10*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Salgótarján, 319–341.
- Kiss Béla 1939: *Az 1939. évi IV. t. c., A II. zsidótörvény és a végrehajtási utasítás hiteles szövege és magyarázat*. Cserépfalvi, Budapest.
- Kertész Antal 1913: *A házasságon kívül született gyermek jogi helyzete, tekintettel a polgári törvénykönyv tervezetére*. Szerző saját kiadása, Kassa.
- Schweitzer Gábor 2005: A „zsidótörvények” a Közigazgatási Bíróság ítélezési gyakorlatában. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi, Budapest, 164–175.
- Schopf Kálmán 1912: *A hivatásos gyámság és a törvénytelen gyermek védelme*. Benkő Gyula Cs. és Kir. Udv. Könyvkereskedése, Budapest.
- Tárkány Szűcs Ernő 2003: *Magyar jogi népszokások*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Varga István 2007: Kísérlet a törvénytelen gyermekek két világháború közötti helyzetének bemutatására Magyarországon. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötőjelek: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve 2006 (2007)*. Budapest, 203–221.
- Varga István 2008: Törvénytelen születésű személyek mobilitási lehetőségei Magyarországon a két világháború között. In: Némedi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötőjelek: az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve 2007 (2008)*. Budapest, 89–102.
- Varga István 2009: A törvénytelen születés interdiszciplináris megközelítése. In: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*. ELTE Eötvös, Budapest, 466–481.
- Varga István 2013: A törvénytelen születés egészségügyi és büntetőjogi vonatkozásai a két háború közötti Magyarországon. In: Karlovitz János Tibor (szerk.): *Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején*. Komárom, 163–169.
- Varga István 2018: Gyermektartási perstratégiák a két világháború közötti Magyarországon. In: Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Kultúra- és néptudomány a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016)*.

augusztus 22–27.) Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai. Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar, Szekszárd, 183–198.

Végső István 2005: A ceglédi zsidók sorsa a vészorszakban. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Balassi, Budapest, 479–496.

Emlékezet és identitás változásának vizsgálata két memoárban

A visszaemlékezések mint szubjektív források a narratív történetformákon keresztül képesek közvetíteni a kor tanúiként annak társadalmi viszonyait, kultúráját, eszmevilágát.¹ Írásom célja az, hogy két, a 20. századra vonatkozó, részben kiadatlan memoár segítségével bemutassa az emlékezetkutatás egyik klasszikus vizsgálati tárgyát, nevezetesen a történelmi események hatásait a visszaemlékezők identitására, élettörténetük alakulására.² A tanulmányban nem egymáshoz, hanem az alább meghatározott korszakokkal kapcsolatos társadalomtörténeti ismereteinkhez, valamint az ezzel összefüggésben lévő emlékezeti toposzokhoz képest igyekszem vizsgálni az életpályákat, bemutatva a legjelentősebb köztörténeti események megéléstörténetét. Az elemzés során az alábbi kérdésekből indulok ki: (1) milyen az emlékezők viszonya adott múltesemények kapcsán a társadalomhoz, a politikai rendszerhez; (2) miként írják le a traumatikus élményeket, kollektív traumákat az évtizedekkel későbbi önéletírásukban, s hogyan konstruálják meg az önéletrajzi emlékezetben ezek jelentését; (3) az önéletrajzi emlékezet mennyiben közelít a kollektív emlékezethez, vagy milyen mértékben távolít el attól az egyes események, az emlékezők történelem- és társadalomképe kapcsán. E kérdések vizsgálatához az élettörténet-önéletírással, az identitással,³ a traumával és az explicit emlékekkel kapcsolatos, többségében magyar nyelvű szakirodalom képezte a hátteret. Az elemzés az általánosan elfogadott politikatörténeti korszakolást alapul véve három időszakot tárgyal: a Horthy-, a Rákosi- és a Kádár-korszakot.⁴

Első szereplőnk, Török Pál (1922–2018) szegedi születésű ludovikás katonatiszt, később gyógyszerész 84 évesen, három kötetbe rendezve írta meg az emlékiratait.⁵ Meg kell jegyezni, hogy életéről már készült egy kivonatos, kifejezetten

¹ Ricœur 2001.

² A történelmi események egyéni emlékezetre gyakorolt hatásáról lásd például: Halbwachs 2000: 415–432. Továbbá emlékezet és történelem viszonyáról bővebben lásd: Gyáni 2020: 354–382.

³ A dolgozatban az identitást alapvetően a narratív elméletek felől közelítem meg. Eszerint az identitás az élettörténetben integratív egészet alkot, szelektíven jeleníti meg a múlt eseményeit a jövő perspektívájából, valamint célt és értelmet ad a történetnek. Bővebben lásd: McAdams 2011: 111–112.

⁴ A visszaemlékezésekben előforduló egyes állítások történeti hitelességét nem vizsgáltam, pusztán a feltűnő időrendi vagy tárgyi csúsztatásokat igyekeztem kiszűrni.

⁵ A hivatkozás során ennek belső tagolását és számozását követem, az eredeti gépirat által jelzett módon.

a ludovikás évekre fókuszáló, szerzői kiadásban megjelent emlékkönyv,⁶ azonban a teljes, eredeti forrás birtokában nem erre hivatkozunk. A 210 oldalas visszaemlékezés sajátossága, hogy a gépirat mellett több személyes ereklyét is őriz (például beragasztott aranymedált és kitüntetések), magát a szöveget pedig a családdal és a katonaelettel kapcsolatos fotók színesítik.⁷ Az életút rekonstrukciójához a memoár mellett felhasználtam Töröknek a Hadtörténeti Intézet Központi Irattárában őrzött személyi okmánygyűjtőjében található hivatalos iratokat is.

Repkény István (1925–2018) kecskeméti-lakiteleki állatorvos 80 évesen zárta le emlékiratait, amelyeket magánkiadású könyv formájában is közreadott, a továbbiakban erre hivatkozom.⁸ A szűkszavú, ám tartalmas és kifejező önéletrajz a kötet közel harmadát teszi ki, annak nagyobb hányada állatgyógyászati szakkönyv jellegű. A köteten túl az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött, Repkényről készült megfigyelési iratokat használtam fel.

A dolgozat alanyainak kiválasztásában lényeges szempont volt a hasonló szocializációs közeg és iskolai végzettség, valamint az, hogy ezek a férfiak osztoztak a 20. század meghatározó kollektív traumáiban, mindkettőjük életútján maradandó nyomot hagytak a politikai-társadalmi rendszerváltoztatások. A két emlékirás közötti jelentős terjedelmi és stílári különbségek ellenére az összehasonlítás lehetséges volt. Török olvasmányosabban és részletesebben írta meg életútját, míg Repkény inkább a tényadatok közlésére s néhány azokhoz kötődő emocionális, vagy utólagos értékelést tartalmazó okfejtésre szorítkozott. Mindkét mű egyéni szemszögből, ám a magánélet kulcseseményeinek elhallgatásával, valamint az epizodikus és szemantikus emlékek sokaságát felvonultatva íródott.⁹ A gondolatvezetés íve – néhány alkalmasszerű elkalandozást leszámítva – lineáris, mindkét esetben a gyermekkortól indul, s az 1989/90-es rendszerváltással zárul. Mindkét szöveget 2006-ban fejezte be a szerzője, az összehasonlítás érdekessége továbbá, hogy a visszaemlékezők a 80. életévükön túl fejezték be önéletrírásukat, ráadásul ugyanabban az évben távoztak az élők sorából. Az írásuk mögötti motivációt abban jelölték meg, hogy egyrészt a kor szemtanúiként kötelességüknek tartották megörökíteni a múltat, másrészt át kívánták adni a megszerzett tudást a következő generációknak, főleg az unokaiknak.

⁶ Zetényi-Csukás 2011.

⁷ Török Pálhoz egy szegedi ismeretség révén jutottam el.

⁸ Repkény Istvánt a családi emlékezet is számontartja, ugyanis dédnagyapám a kocsisa volt abban az időben, amikor Repkény Lászlófalván (ma: Szentkirály) dolgozott állatorvosként.

⁹ Az epizodikus és a szemantikus emlékek megkülönböztetése Endel Tulving munkásságához fűződik. Lásd bővebben: Tulving 1972; Williams–Conway–Cohen 2009: 21–22; Keszei 2010: 9–10.

TÖRÖK PÁL ÉLETÚTJA

Török Pál felmenői között anyai ágon skót nemesi, apai ágon török-morva és erdélyi vérvonal mutatható ki. Családja életmódját a polgári középosztályéhoz hasonló fogyasztási mintákat követő, a gazdatársadalom módosabb tagjait jellemző parasztpolgári stílus jellemezte.¹⁰ Ezt az emlékezésben felelevenített több emléknym is világosan alátámasztja. A család a kétegyházi családi ház és az aratókat, béreseket, tehát bér munkásokat is foglalkoztató gazdaság mellett egy polgári házat is birtokolt Szegeden.¹¹ Korabeli tőkeerejét mutatja, hogy a szerző utólagos meglátása szerint alig érezték meg az 1929–1933-as világgazdasági válságot.¹²

Török 1940-ben a szegedi Dugonics András Piarista Gimnázium tett érettségist. A középiskolai évek alatt falukutató önképzőkört szervezett és vezetett, ami miatt a tanári kar egy része „kommunistabarát” jelzővel illette. Emlékezésében akkori világlátását úgy jellemezte, hogy „nem voltam baloldali, csak a földosztást helyesltem”,¹³ noha „keresztény világnézetű, hazafias nevelést kaptunk. Ez elkísért a síríg legtöbbünket”.¹⁴

A szegedi évfolyamból hetedmagával választotta a hivatásos tiszti pályát, s nyert felvételt a Ludovika Katonai Akadémiára. A háború miatt kétévesre rövidült kiképzés az 1943. augusztus 20-i tisztavatással ért véget. Török számára az ottani szubkultúra idegen és sok szempontból kiábrándító volt: „K.U.K. szellemű zupásvilág”¹⁵ [...] durva és trágár”.¹⁶ Noha az akadémián komoly szaktudásra tett szert, értékrendje mégis eltért a hivatalos normarendtől, és első kézből tapasztalta meg az idealizált elitképzés hátrányait, hiányosságait. A karpaszományos őrmesteri rang megszerzésével végződő első ludovikás év a fiatal felnőtté válás folyamata során fontos élettapasztalattal járt és jellemformáló erővel bírt. Ezt Török úgy fogalmazta meg, hogy az új közeg, az alacsony zsold „szociális gondolkodásra is készítette a jobb módban eddig élt fiatalokat. Megtanultuk a másságot, és a világra mások számára [sic!] nyitottabbak lettünk. Tudomásul kellett vennünk, hogy nem mi vagyunk a világ közepe, és mások többletudását és erejét figyelembe kell venni.”¹⁷

Emlékei szerint az 1941-es zombori csapatszolgálatot társadalmi és etnikai feszültségek nem jellemezték, a szlovák és sváb nemzetiségű katonák gond nélkül

¹⁰ A polgárosodásról lásd például: Bódy 2007: 9–14.

¹¹ A bér munkások foglalkoztatása már önmagában utal arra, hogy a család a közép- vagy gazdag-parasztság körébe tartozhatott. Gyáni-Kövé: 2006: 306–309.

¹² Török 2006: I. 8.

¹³ Török 2006: I. 11.

¹⁴ Török 2006: I. 12.

¹⁵ A zupás szó a német *Suppe* (leves) szóra vezethető vissza. A magyar katonai szlengben leginkább melléknévként volt használatos, az ellátás, az élelmezés (katonakoszt) és bizonyos viselkedésmódok megjelölésére szolgált. A zupás jelenthetett továbbiszolgáló altisztet, továbbá goromba, hatalmaskodó, erőszakos magatartásjegyek összefoglaló megnevezéseként is közszájon forgott. *Értelmező szótár* 1962: 620.

¹⁶ Török 2006: I. 16.

¹⁷ Török 2006: I. 27.

beilleszkedtek magyar társaik közé. Vezetési filozófiájának a következőképp adott hangot: „A legénységtől csak azt és annyit követelek meg, amit magam is megcsináltam és mindig a személyes példát fogom a legjobb nevelési eszköznek használni. Ezt be is tartottam hivatásos tiszt gyakorlatomban a fronton is.”¹⁸

A társadalmi hovatartozás és a vagyoni helyzet viszonyára utal egy, az udvarlás során szerzett tapasztalatokat rögzítő emlék, amely leírja Török és egy eltérő társadalmi státusú vetélytárs, egy udvarló gróf közötti konfliktust:

„Gróf Somsich [sic!] ak[adémi]s[ta] társamnak is megtetszett a kislány, és megkért mutassam be a családnak. Bemutatkozás után pezsgőt rendelve, megjátszotta a bőkezű gavallér grófi csemetét. Neki libériás inas hozta az extra ruháját, nekem csak a kincstári posztóruha volt a báli öltözetem. Észrevettem a család viselkedésén, hogy különbséget tettek köztem és a gróf között a beszélgetésben. Hiába voltam én kétsávos, a gróf meg sima elégséges tanuló, a grófi cím és a gazdagság megtette a hatását. [...] Nem tudtam a tíz pengős zsebpénzzel versenyezni a pezsgőző főnemessel.”¹⁹

A fiatalkori szocializációt a katonai tanulmányok lezárulta és a csapatszolgálat tette teljessé, az emlékezést ekkortól a felnőttkori katonaélmények dominálják. A tisztavatás utáni aktív katonaélet időszakának leírása során a visszaemlékezés harctéri naplóból változik, amely traumatikus villanófény-élmények sokaságát foglalja magába. Ezek az emlékek a többihez képest másként, erős érzelmi és intenzív képi világgal rögzülnek.²⁰ A szerző aprólékos részletességgel írja le a kiképzés és a katonaélet mindennapjait, jelezve ezzel is azt, hogy az önéletrajzi emlékezetben és az identitásformálódás szempontjából kiemelten fontos szakaszról van szó.²¹ A memoár ezen része számos korabeli katonaének, szerelmes dal egy-egy versszakát is tartalmazza, mintegy emlékezeti kulcsként.²²

Az egyik legsúlyosabb traumatikus emlék az 1943-as zombori helyőrségi szolgálathoz kötődik, amikor egy kézigránatos láda felrobbanása miatt reális esélye volt annak, hogy „mindkét szememre megvakulhatok” – fogalmazott Török.²³ Egy másik emlékből részletesen leírja a fronton egy repeszgránáttól elszenvedett combsérülését, részletezve a helyszínt, a jelenlévőket és néhány beszédrészletet is, úgymint „a legénység ordította »a tüzéség belénk lő« ”; „Azt még hallottam, hogy azt mondta be a főhadnagy: Török főhadnagy megsebesült. Még eszméletlenül voltam, és azt mondtam neki: Még csak hadnagy.”²⁴

¹⁸ Török 2006: I. 18.

¹⁹ Török 2006: I. 44.

²⁰ Keszei 2015a: 131.

²¹ A fiatal felnőttkor az identitásformálódás kiemelt szakasza. McAdams 2011.

²² Az emlékezeti kulcsok a kollektív emlékezet hordozói, amelyek természetüknél fogva sokfélék lehetnek, úgymint tájak, tárgyak, kulturális produktumok; mindezek az emlék előhívását segítik. Keszei 2010: 18.

²³ Török 2006: I. 47–48.

²⁴ Török 2006: I. 78–79.

Ebből az időszakból sajátosnak mondható két fontos politikatörténeti korszakhatár egyéni megéléstörténete is, rámutatva arra, hogy az egyén élete hányféleképp idomulhat az országos politika történéseihez, vagy éppen térhet el azoktól. Például, amikor Török a német megszállásra zászlóalj-ügyeletes tisztként, felfegyverkezve készült egy laktanyában, s a túlerő ellenére is ellenállási parancsra várt,²⁵ holott az ellenállásra valójában nem volt érdemi politikai szándék.²⁶ Az 1944. októberi nyilas hatalomátvételt pedig a szatymazi kiskertekben vészelte át,²⁷ noha arra a Dél-Alföldön már nem is került sor, mivel októberben ott már jelen voltak a szovjet megszálló csapatok. Török közvetlen frontélményt Csongrád-Csanád vármegyében élt át, amikor 1944. szeptember 25-én hadművelleti területre mozgósították, és a csongrádi hídfőnél szakaszparancsnokként felelt a szovjet előrenyomulás megakadályozásáért. 1945 januárjában osztrák területre vezényelték. Itt gyökeres fordulatot vehetett volna az élete: az Amberg településen élő Vogt család leányát feleségül véve esélye lehetett volna az ausztriai letelepedésre, elkerülve ezzel akár a hadifogságot is. Visszaemlékezésében azonban úgy magyarázza döntése hátterét, hogy erősebb volt benne a katonai hivatásetikához való ragaszkodás, mint az egyéni egzisztenciális kilátásokkal való törődés. Írásában azzal indokolta a döntését, hogy nem lehetett hűtlen az esküjéhez, nem hagyhatta magára a legénységét.²⁸

A memoáírónak a II. világháborús magyar hadseregről alkotott történeti képe úgy sommázható, hogy a magyar hadvezetés anyagi erejéhez képest létszám, fegyverzet és felszerelés tekintetében minden tőle telhetőt megadott a katonáinak; az ellátmány, valamint az utánpótlási vonalak terén jelentkező tagadhatatlan hiányosságokra pedig nagyban rásegített, hogy az ezek megoldására, ellensúlyozására vonatkozó német ígéretek betartása elmaradt.²⁹ Török, a szemtanú hitelességével elsősorban a negatívumokat emeli ki. Emlékezésében a hadvezetést jellemző anakronisztikus viselkedési mintákon túl sérelmezi a legénység hiányos felszerelését, a hivatalos hadtápvonalak éveken át tapasztalt hiányosságait, valamint a hadimorál nem megfelelő fokozását, ami különösen a jó példával ritkán előljáró tiszti állományt jellemezte. Memoárja nem fukarkodik a jelzőkkel. A „csillogó külső, erő és hatalom nélkül”³⁰ megjelent abban a gyakori ukázban, miszerint a „fegyverzet hiányát pótoljuk lelkesedéssel”,³¹ az ellátást pedig jól jellemezte, hogy a megszálló erők mellett nekik is a frontközeli parasztság kárára

²⁵ Török 2006: I. 58.

²⁶ Veszprémy 2020.

²⁷ Török 2006: I. 75.

²⁸ Török 2006: I. 86–90.

²⁹ A témáról lásd például: Szabó–Szakály 1988: 149–155; Ungváry 2004: 13–17. A Magyar Királyi Honvédség II. világháborús szerepe mind a mai napig a forró emlékezet és emlékezetpolitikai viták tárgyát képezi. Vö. Csunderlik 2016. Az újabb kutatások már kiterjednek a keleti fronton a helyi civil lakosságot érintő, magyar katonák által elkövetett fizikai erőszakra és a katonai felszereltség állapotának valós helyzetére is. Lásd például: Fóris 2014; Szabó 2019.

³⁰ Török 2006: I. 43.

³¹ Török 2006: I. 64.

kellett rekvirálni.³² Török esetében is megfigyelhető az a már leírt jelenség, miszerint minél erősebb a választott csoporttal (esetében a legénységgel) való azonosulás, annál inkább pozitívan torzulnak az évtizedekkel korábbi eseményekhez fűződő és a csoporttal összefüggő történelmi emlékek, még ha azok közül jó néhány egyértelműen negatív színezetű is (helytelen vezetés, rossz közmorál és ellátás stb.).³³ Minél erősebbnek mutatkozott a katonai vezetéssel szembeni antipátiája, annál gyakrabban tett a közkatonákkal kapcsolatos, csoportazonosulást kifejező megjegyzéseket az önéletrírásában.

1945. május 9-én, a „győzelem napján” esett hadifogságba, szüleit eldobott cédulákon keresztül értesítette fogságba kerüléséről. A szovjet hadifogsággal kapcsolatos emlékezések zömét, és ezáltal a kollektív emlékezetet a GULAG–GUPVI-táborrendszer azon lakói tematizálták s formálták, akik a szibériai telepeken töltötték el huzamosabb időt.³⁴ Török azonban egy fekete-tengeri tiszti légerről,³⁵ majd egy kaukázusi táborról fest életképeket, leírása ennyiben atipikusnak tekinthető. Az ottani láger a világ egyik legnagyobb cementgyárat látta el munkaerővel, és a település logisztikai funkciója miatt ezen a helyen jobb élelmezési lehetőségek kínálóztak. Török nem „közönséges” rab volt, ugyanis neki parancsnoki „elbánás” és táboron belüli státus járt ott is, amíg jogellenes módon az idegen állam hatóságai le nem fokozták.³⁶ Emlékezése a kollektív emlékezethez való viszonyulás szempontjából mégis tipikus annyiban, hogy a túlélési stratégiák tekintetében számos olyan eszközről számol be, amelyet a legismertebb GULAG-rabok hagyományoztak az utókor emlékezetére; többek között ilyen a humor, az élethez való derűs hozzáállás.³⁷

A hadifogság időszaka epizodikus és – többnyire utólag humorosnak ható, vagy egyértelműen negatív töltetű – hangulatkongruens emlékek³⁸ halmazaként rögzült az író tudatában, emlékezésében különösen nagy hangsúlyt adott a különféle nációkkal kapcsolatos tapasztalatainak, valamint a vallásosság különféle megnyilvánulásainak. Ezért a következőkben döntően az ezzel kapcsolatos emlékeket s az identitásra utaló mozzanatokat elemzem.

A GULAG–GUPVI-táborrendszer foglyait a szovjet birodalmi imperializmus áldozataiként őrizte meg a kollektív emlékezet és a történettudományban ezzel kapcsolatban uralkodó fő narratíva is, mely szerint a háborús ellenfelet

³² Török 2006: I. 67.

³³ Blatz–Ross 2009: 228.

³⁴ A témáról lásd például: Bank–Bognár–Tóth 2016: 100–116.

³⁵ Novorosszijszk kikötőváros Oroszországban, a Fekete-tenger partján.

³⁶ Török 2006: II. 44.

³⁷ A témáról lásd például: Kovács 2017: 26–35.

³⁸ Bodonyi 2015: 15. A kognitív pszichológus Alan D. Baddeley kutatásai szerint a hangulati állapot, esetlegesen a depressziós hajlam legalább annyira befolyásolja az emlékezés irányát, mint maguk a külső környezeti hatások. Ennélfogva az önéletrajzi emlékek felidézése akár egy adott napon belül is változhat az alany hangulati állapotának megfelelően, ráadásul a rossz hangulat negatív spirált idéz elő, ugyanis ilyen állapotukban az egyének lassabban idézik fel a pozitív emlékeket is. Baddeley 1999: 164–165.

képező nációkkal szemben etnikai előítéletek is megjelentek a politikai verbalitás és a hatósági erőszakalkalmazás szintjén.³⁹ Az önéletírás viszont azt mutatja, hogy a hadifogság mint hétköznapi életvilág perspektívájában ez nem, vagy nem így volt jelen. Az emlékező leírása szerint a foglyok között nem voltak felekezeti-etnikai villongások, sőt, a kollektív tömegnyomor elmosta a határokat a rabok és a helyi lakosság között. A rabok közötti sorsközösségnek az író az alábbi mondatokban adott hangot:

„Leírt, prédára kitett, jóvátételre kiadott emberek vagyunk, nekünk kell jóvátenni, ledolgozni, megszenvedni a háború okozta minden hátrányt és szenvedést, [...] úgy éreztük, nem a béke kezdődött el, hanem új gyűlölet születik ebből a mérhetetlen szenvedésünkből.”⁴⁰

A dehumanizáló közeg ellenére a táborélet a kulturális transzfer terepe is volt. Ezt illusztrálандó írja le Török a kizárólag saját parancsnokaik vezényszavainak engedelmeskedő, „imponáló tisztségben”⁴¹ élő japán kolónia életét, melynek tagjai ráadásul rokonaiknak tartották a magyar rabtársaikat, sajátosan igazolva a Horthy-korban hazánkban is divatos keleti rokonság gondolatát.⁴² Az erdélyi román–magyar együttélés konfliktusai a lágerélet során újratermelődtek, a román örök több alkalommal is visszaéltek hatalmukkal.⁴³

A nemzeti identitás és a történelmi emlékezet erőteljes módon nyilvánult meg akkor, amikor 1946. március 15-én a propaganda-előadásra összerelt magyar foglyok – felborítva az eredeti programot – hangosan a Himnusz éneklésébe kezdtek, amit paradox módon a szovjet rendfenntartók sem tudtak és végül nem is akartak elhallgattatni, ugyanis számukra a magyar március 15-ére való emlékezés az ő történelmi emlékezetükbe szervesen integrált, 1917-es bolsevik puccsba torkolló orosz forradalmat asszociálta.⁴⁴

Több emléknym arra a következtetésre ad alapot, hogy a táboron belül, továbbá a táborlakók és a környező kolhozparasztok között univerzális nyelvet jelentettek a vallási rítusok, keresztény szimbólumok. A kenyér szakrális magasságokba emelkedett: „[K]ülön szertartás volt a kenyér elosztása. [...] olyan áhítattal uralkodott ilyenkor az arcokon, mint az Úrvacsoránál annak idején. Itt valóban Krisztus testeként becsültük a kenyeret. Egy morzsa sem mehetett veszendőbe.”⁴⁵

A lágerből 1947 júniusában történő hazatérést, s az édesanyjával való találkozást Török újjászületésként, egy második felnőttkor kezdeteként élte meg.⁴⁶ Ezután a politikai rendszer által felállított keretek alapjaiban határozták meg az

³⁹ Snyder 2012: 365–368.

⁴⁰ Török 2006: II. 46.

⁴¹ Török 2006: II. 28.

⁴² Ablonczy 2017: 203–207.

⁴³ Török 2006: II. 26.

⁴⁴ Török 2006: II. 38.

⁴⁵ Török 2006: II. 64.

⁴⁶ Török 2006: II. 68.

életút menetét. 1947 szeptemberében – a B-lista kérdőívének kitöltése után – honvédelmi minisztériumi véghatározat alapján, mint nélkülözhetőt és „létszám felettit” végelbánás alá vonták, és elbocsátották a szolgálatból.⁴⁷

Ennek az időszaknak a részletekbe menő leírása összehasonlíthatatlanul szegényebb, mint a ludovikás éveké. A hadifogságból történő hazaérkezést követő, 1956-ig tartó időszakról, így a gyógyszerészképzésen töltött egyetemi évekről és a civil életben való elhelyezkedés időszakáról Török nagyon szűkszavúan értekezik önéletrírásában, pedig az élettörténetét meghatározó több sorseseemény is erre az időszakra datálható. Az alábbiakban ezeket a nem kellően hangsúlyozott, vagy egyenesen elhallgatott emléknymokat mutatom be.

Míg korábban kimerítő részletességgel írt a nőkkel kapcsolatos, katonaként mindennaposnak mondható futó kalandjairól, úgy a későbbiekben nem részletezi házassága körülményeit, s a gyermekeihez fűződő viszonyát sem.

A személyi katon okmánygyűjtőjében fennmaradt korabeli hivatalos iratok bizonyítják azt, hogy számos olyan „barátkozó gesztust” tett a berendezkedő Rákosi-rezsim irányába, amelyek a maguk idejében az egyéni boldogulást s a társadalmi státust alapjaiban meghatározták. Az egyetem végéhez közeledve, 1951 júliusa és 1952 júniusa között Török a makói gyógyszerértárban dolgozott beosztott gyakornokként. Diplomás gyógyszerészként 1952 októbertől lett gyógyszerértárvezető Szeged Petőfi-telep elnevezésű városrészében, az egyetem után tehát azonnal a szakmájában tudott munkába állni, mintegy feledtetve múltját. Szűkebb környezete alapvetően antikommunista beállítottságú volt. Családjá a Rákosi-rendszer társadalompolitikájának egyértelmű áldozatává vált, ugyanis 1952-ben mind szüleinek, mind felesége szüleinek a házát államosították. Egy kézírásos fecni szerint Török a Dolgozók Ifjúsági Szövetségének a tagja volt, a kézzel írt jelentés pedig jól kifejezte korabeli ambícióit, miszerint „iparkodik a mai rendezhez simulni”.⁴⁸ Kézírásos önéletrajza szerint tagja lett a Magyar–Szovjet Baráti Társaságnak, emellett az egyetem utolsó éveiben népnevelő is volt, valamint 1952–1953-ban párttörténet szemináriumot végzett.⁴⁹ Egy 1955 júliusában kelt jelentés alkalmazkodó magatartásáról számolt be. Megbízhatónak tartották, aki „szakmai téren erősen képezi magát, már több olyan újítása van, amiért pénzjutalmat kapott”, továbbá „kedélyes, jó modorú, munkára koncentrál, politikai oktatásra nem jár, általában eléggé passzív magatartású. [...] vallással szemben közömbös.”⁵⁰

Mindezekről a memoárban sehol sem olvashatunk. A hivatalos és pártiratokból kirajzolódó nyilvánvaló tények élettörténeti elhallgatása azzal magyarázható, hogy mindezek beárnyékolnák a „haza szolgálatában mindhalálig” kitartó, a köz

⁴⁷ HIM KI 56.443. sz. személyi okmánygyűjtő. Kérdőív az 5000/1946. M. E. számú rendelet végrehajtásához, 3–5.

⁴⁸ HIM KI 56.443. sz. személyi okmánygyűjtő. Személyi adatlaphoz csatolt melléklet, 1951. július 11.

⁴⁹ HIM KI 56.443. sz. személyi okmánygyűjtő. Önéletrajz, 1954. október 17. 2–3, 5–6.

⁵⁰ HIM KI 56.443. sz. személyi okmánygyűjtő. Elbírálási lap, 1955. július 4.

érdekét mindenekfelett képviselő katona ethoszát. Az elhallgatás alá eső emlékek lezáratlan epizódokat jelölnek az élettörténetben. Szó lehet „ideiglenes feledésről”, azaz arról, hogy az emlék mélyen él s pusztán nehéz rekonstruálni, de akár az emlék eltűnéséről is. Az egyéni önéletrajzi emlékezetet a konceptuális én céljai mozgatják, s mentális struktúrák összjátékaként keletkezik.⁵¹ Az emlékezés manipulációjával, szelektív múltábrázolással állunk itt szemben. Mindez azonban ütközik a Török emlékezésében többször is hangsúlyt kapó „teljes igazság” eszményével.⁵²

A Rákosi-diktatúra időszakával kapcsolatos hallgatást ellenpontozza az ötvenhatos események epizodikus emlékekben gazdag leírása. Az író lineárisan tekint ki végig az eseményeket, nem csapong a történetek között, narratíváépítésének technikája énközpontú. Jelen volt a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetségének október 22-i zászlóbontó nagygyűlésén, majd október 24-én szakszervezeti jutalomjeggyel a szegedi Nemzeti Színház azon előadásán, amely a politikai rendszerrel való nyílt konfrontációt fokozó *Szent Johanna* című darabot játszotta. A nézőtérre berontó felkelők mondata: „Aki magyar, álljon fel!”⁵³ s a rá adott közönségreakció élete egyik legszebb pillanataként őrződött meg Török emlékezetében; a ludovikás fegyelmet és összetartást idézte.

Emlékezése részletgazdag beszámolót tartalmaz arról, hogy 26-án vezető szerepet játszott a forradalmi tömeg féken tartásában. Állítása szerint egy autót is a rendelkezésére bocsátva a városi rendőrségre vitték, ahol a város katonai parancsnokával is sikerült beszélnie, majd hangosbemondón a tömeghez szólt, s a béke érdekében próbált közvetíteni.⁵⁴ A fellázadt tömegek oldalán való fellépését, s szűkebb lakóközössége érdekképviselőnek a jogosságát a Hazafias Népfront városi titkára által neki, mint „kerületi egészségügyi titkárnak” kiállított, 1955. február 2-án kelt megbízólevéllel indokolta. Ez a személyi okmánygyűjtőben fennmaradt irat a következőket tartalmazta: „a kerületéhez tartozó hivatali, üzemi és egyéb szervek vezetőivel a lakosság bejelentéseinek és javaslatainak megvalósítása érdekében megbeszélést”⁵⁵ folytathatott.

A levéltári iratokon nyugvó, eddig megjelent ötvenhatos helytörténeti publikációk nem említik a vonatkozó időszakban a nevét, s nem igazolják vissza azon állításait sem, hogy személyesen tárgyalt volna a tanácselnökkel, vagy hogy a katonai parancsnokkal megbeszélést továbbította volna hangosbemondón a tömegek felé.⁵⁶ Török az emlékezés e pontján minden bizonnyal túldimenzionálta saját szerepét, nehezen érthető, hogy emlékirásában a következő felidézett mozzanat már november 3–4-éhez kötődik. Mindez nem tudatos múlthamisítási szándékból fakadt, nincs ok kétségbe vonni az emlékező élményeinek valóságát,

⁵¹ Keszei 2010: 21–23.

⁵² Török 2006: III. 4.

⁵³ Török 2006: III. 6.

⁵⁴ Török 2006: III. 8–11.

⁵⁵ HIM KI 56.443. sz. személyi okmánygyűjtő. A Hazafias Népfront Szeged Városi Bizottsága által kiállított megbízólevél, 1955. február 3.

⁵⁶ Bálint 2000: 102–117.

pusztán az állítások történeti súlyát érdemes máshová helyezni. Sokkal inkább magyarázható ez az epizód az emlékezés azon sajátosságával, amely a villanó-fény-emlékeket jellemzi. Ezek olyan mély nyomot hagyó mozzanatokkal kapcsolatban keletkeznek, amelyek tulajdonságai közé tartozik az, hogy kizárólagosságra törekedve, egyféle perspektívából és részletgazdag módon, erősen pozitív vagy negatív érzelmi töltettel rögzítik az egyén emlékezetében az egykori történeteket, s ezek uralják el az emlékezés tárgyát adó rövidebb időszakaszt.⁵⁷

A katonai múlt és a fronttapasztalat fényében némileg paradox, hogy ekkoriban az új identitásához és a konszolidált szakértelmiségihez jobban illő rend- és békepárti retorikát képviselte, és a tárgyalókész forradalmárok táborát gyarapította. Nem jellemezte hangzatos szovjetellenesség, a katonai erőviszonyok ismeretében értelmetlennek tartott bármiféle fegyveres konfrontációt.⁵⁸ Törököt is megválasztották a város gyógyszerész munkástanácsának tagjává, amit kezdetben, éppen ludovikás tiszti múltja miatt, esetleges baloldali támadások elkerülése érdekében elutasított, végül azonban vállalta a tagságot.⁵⁹

Viselkedésében megfigyelhető, hogy hol gyógyszereszként, hol frontviselt katonaként próbált hitelt szerezni a szavainak, attól függően, milyen közegbe került, és hol, milyen imázssal lehetett eredményeket elérni.

1957 áprilisában érte el közvetlenül a megtorlás, amikor is a lakásán, családja szeme láttára tartóztatták le, „fegyverrejtegetés” gyanújára hivatkozva. Török több politikai ellenségkategóriának⁶⁰ is megfelelt, az 1956-os forradalomban történő részvétele pedig látszólag igazolta a későbbi kádárista propaganda azon állítását, miszerint az úgynevezett horthysta katonatisztek a rendszerellenes megmozdulás vezéralakjai között foglaltak helyet. Összevetve a korábbi szovjet hadifogsággal, utólag úgy látta, hogy az 1957 novemberéig tartó fogság „rosszabb volt [...]”, mert akkor fiatalabb és nőtlen, gyermektelen voltam. Akkor csak magamért voltam felelős, most a feleség és a három gyermek sorsa is aggasztott. Olyan időszak volt ez mégis az életemben, hogy nem sajnálok semmit. Ha még egyszer átélném mindazokat, akkor sem csinálnám másképp.”⁶¹

⁵⁷ Keszei 2010: 12–13.

⁵⁸ A Ludovika Akadémián 1939 januárjában felavatott 160 honvédtiszt háború utáni sorsát vizsgálva bebizonyosodott, hogy az ötvenes években kényszerből az ipari munka világában dolgozó katonatisztek szakmai tudását elismerték, politikai alapállásukat viszont passzívnak és kedvezőtlennek ítélték meg. Rainer M. 2017: 141–142. A nekik tulajdonított „osztályellenesség” kategóriának megfelelő viselkedéssel szemben a gyakorlatban cáfolták az állambiztonsági feltételezéseket, nem álltak a fegyveres felkelés élére, nem harcoltak restaurációs célokért. A volt katonatisztek a kivívott tekintélyük miatt váltak a forradalom aktív szereplőivé, nem pedig ludovikás múltjuk predestinálta őket „vezető szerepre”. uo. 151–152.

⁵⁹ Török 2006: III. 15.

⁶⁰ „Ludovikás katonatiszt”, „kulák”, „nyugatos”.

⁶¹ Török 2006: III. 16. A bebörtönzött felkelők leszármazottaival készült *oral history*-interjúkból azt állapították meg a kutatók, hogy a Kádár-korszakban kétfajta viszonyulás volt jellemző az ötvenhatos egyéni szerepvállaláshoz a családi emlékezetben: az egyik a teljes tabusítás, a másik a kriminalizálás, amikor is „megtévedt ellenforradalmárként” mutatták be hozzátartozójukat a kádári propagandára fogékony családtagok. Ezzel szemben az enyhe hőskultusz gyártása,

Visszaemlékezésének részét képezik az internálótáborból írt levelei, amelyekben visszatérő motívum az önvád, annak ellenére, hogy végig kitartott igaza mellett, magasabb rendű célokhoz való ragaszkodással és a köz iránt érzett feltétlen áldozatkészséggel – „Megtettem, amit megkövetelt a haza!”⁶² – magyarázta a család miatta történő átmeneti nélkülözéseit. „Te is tudod, hogy csak jót akartam, mert nemcsak Titeket, de minden anya gyermekét és minden gyermek édesapját és anyját féltettem. [...] Ezért ne haragudjatok rám.”⁶³ – írta május 16-ára keltezett levelében. Internált társai családtörténeteit ismerve azt tapasztalta, hogy a családfő fogsága megacélozta a házasságot, s a család mint „háttország” stabilan állt a meghurcolt családfő mögött. Gyógyszerész felesége családfenntartói szerepbe lépett, hűsége nem tört meg, de nehezen viselte el a megváltozott realitásokat.

Török 1957. november 8-án hagyhatta el a rendőrségi fogdát. Visszatérve a civil életbe nem kényszerült pályamódosításra, ugyanakkor a megtorlás hosszabb távon is jelentkezett az életében. Szakmájában dolgozhatott tovább, viszont közel egy évtizeden át csökkentett fizetésért.⁶⁴ A Kádár-rendszer 1962 utáni „érett szakaszában” szerzett élettapasztalatait – hasonlóan az ötvenes évekhez – újfent hallgatás övezi a memoárban, még a legfontosabb családi eseményeket sem tartotta szükségesnek írásba foglalni. Pusztán egy, a rendszerváltás utáni, de az előző korszakhoz fűződő mozzanatot, a szovjet csapatkivonással kapcsolatos kiskundorozsmai emlékét idézi fel, amikor is kenyeret adott a szovjet parancsnoknak, azzal az útravalóval, hogy „adja oda az édesanyjának, hátha őtőle kaptam én a kolhozban egy szelet kenyeret, amikor velük dolgoztam a földeken, mint hadifogoly”.⁶⁵

Török a rendszerváltás időszakában a közélet demokratizálódása során politikai aktivitást nem fejtett ki, csupán a POFOSZ-nak mint a diktatúra áldozatai érdekképviselői szervének volt a tagja.

REPKÉNY ISTVÁN ÉLETÚTJA

Repkény István⁶⁶ egy magyar identitású, sváb katolikus középparaszti családba született, a bajai járásban fekvő Csátalja községben. A megélhetés fő forrását a Mohácsi-szigeten elterülő (40 ha) birtok adta. A család parasztpolgári életnívón élt, amit jelez az, hogy Repkénynek egy kilencszobás családi házban telt a gyermekora, s a családi gazdaságot mezőgazdasági munkavállalók sokasága (köztük állandó kocsis) segítette; a fiúnak csak alkalmi jelleggel, apját pótlandó kellett beállnia a mezőgazdasági munkások közé.⁶⁷

a család identitását meghatározó szabadságpárti, diktatúraellenes ethosz áll. Körösi–Molnár 2004.

⁶² Török 2006: III. 45.

⁶³ Török 2006: III. 22–23.

⁶⁴ Török 2006: III. 44–45; Fejér–Vasvári 2002: III. 1431.

⁶⁵ Török 2006: II. 69.

⁶⁶ 1947-ig Hedrich.

⁶⁷ Repkény 2006: 23.

Gyermekkorát meghatározta a mélyen vallásos, szigorú értékrendi normákat adó neveltetés. Öt elemiit végzett apja 1936-ban íratatta be fiát a bajai, III. Béláról elnevezett, a ciszterci rend által működtetett szerzetesi gimnáziumba. Visszaemlékezése szerint az iskola szellemiségét a radikalizálódó korhangulat ellenére nem befolyásolta semmilyen kirekesztő eszme, úgymint a rasszizmus, antiszemitizmus. Az iskolai nevelésben ugyan visszaköszönt az államideológia rangjára emelt keresztény-nemzeti értékrend, ettől függetlenül a diákok előtt az angolszász berendezkedést idealizálták.⁶⁸ Az író emlékei szerint „a hazafiságra nevelés fontos, mérsékelt, normális volt”. A fiúgimnáziumba magántanulóként érettségit szerezni akaró lányok is felvételizhettek, emellett különbségtétel etnikai és vallási hovatartozás alapján sem volt.⁶⁹

Repkény 1944 májusában tette le az érettségit. A pályaválasztása során számos családi szempontot kellett mérlegelni. Ennek eredménye az lett, hogy – az emlékező saját szavaival élve – „legyen igaza anyámnak, leszek orvos, és hallgatók apámra is, maradok a mezőgazdaságban. Ezért az állatorvosi egyetemet választottam.”⁷⁰

Egyetemistaként fiatal felnőtt éveit egybeestek a szovjet frontátvonulással, majd a szovjetizálás időszakával. Alig kezdte meg 1944 szeptemberében az egyetemet, októberben máris hazatérni kényszerült. Szűkebb pátriája azt a stratégiát vallotta helyesnek, hogy jobb az élelmiszerhiánytól küzdő Budapest helyett az ismerős, családi környezetben bevárni a szovjet frontot. Hazatérve azonban mégis ösztönös félelem hatotta át, ugyanis a svábokból verbuválódott volksbundisták, valamint a dunántúli német és nyilas jelenlét miatt környezete tartott attól, hogy az esetleges bosszú erőteljesebben érinti majd a térséget a front átvonulásakor. Ehhez képest, emlékezése szerint „ellenállás nélkül csak »átvonult rajtunk« a szovjet hadsereg”.⁷¹

A frontélményeket és a hátszágbeli mindennapokat részletgazdag módon, magánéleti szálak felvonultatásával festi le, hasonlóan Török GULAG-leírásához. Repkény november 27-én egy svábokat kimenekítő tehervonatra felkapaszkodva jutott ki a pécsi vasútállomásról Ausztriába, ahol egy Gutstein községbeli vadászkastélyban szállt meg, jó ellátási körülmények között. Az itt berendezett menekülttáborból 1945 márciusában az Alpokban található, az angol–amerikai megszállási övezetbe tartozó Sankt Aegyd nevű városba került, ahol egy asztalosműhelyben várta ki az európai háború végét.⁷² 1945 májusától júliusig a Bécsúj-hehelyhez közel eső orosz fogolytáborba (Bad Fischau) került, amelyet jó élelmezési viszonyok között, kényszerszermunka nélkül véselt át. A táborot hivatalos iratokkal tudta elhagyni, miután egy szovjet őrt lefizetett egy karórával.⁷³ Annak ellenére, hogy a hatóságok több környező település teljes sváb közösségét elhurcolták,

⁶⁸ Repkény 2006: 13–15.

⁶⁹ Repkény 2006: 14.

⁷⁰ Repkény 2006: 18.

⁷¹ Repkény 2006: 24.

⁷² Repkény 2006: 30–32.

⁷³ Repkény 2006: 35.

a Repkény család szerencsés volt; a visszaemlékezés szerint „az egész orosz bejövotelt [...] több kisebb-nagyobb gonddal-bajjal, de egészségben és ép testben túléltük mindannyian, az egész család”.⁷⁴

Az 1944–1949 közötti átmeneti korszak, a „koalíciós évek” Repkény élet-történetében egybeesett az egyetemi évekkel. Az 1944 szeptemberében kezdődő szemeszter a férfi emlékei szerint 156 fős évfolyammal indult az Állatorvosi Egyetemen, ahová öten is Bajáról érkeztek.⁷⁵ A lokalitáshoz kötődő identitás („Bács megyeiek”, „bajaiak”) az eredeti lakóközegtől elszakadva is összetartozást formált, amelyre ráerősített az egyházi kapcsolatrendszer. A korra jellemző „lakhatási válságra” is megoldást nyújtott a Bajához köthető szolidaritási háló; a Repkénynek átmeneti szálláshelyet nyújtó jezsuita és ciszterci rendhez tartozó házfőnök is bajai volt.⁷⁶ Az író megfogalmazásában: „mint földiek, az egyetemen és az egyetem után együtt voltunk”.⁷⁷

Az osztályalapú politikai diszkrimináció 1948–49-ben komolyan megviselte a családot, melyet már a svábellenes intézkedéssorozat sem hagyott érintetlenül, ugyanis a hetven év feletti nagyapát kitelepítették. A memoáíró, elkerülendő a svábellenes közhangulat esetlegesen rá irányuló hatását, 1947-ben névmagyarosítást hajtott végre, s elhagyta a Hedrich vezetéknévét. A Rákosi-diktatúrával való direkt konfrontáció abban nyilvánult meg, hogy 1948-ban apja „kuláklisztára” került, mivel a Mohácsi-szigeten birtokában volt egy 40 hektáros tanyás ingatlan, amelyet államosítottak. A férfit „gazdasági bűnözőnek” tartották azért, mert egy marhavásáron kötött tranzakción jelentős árnyereséget realizált, ami a kor uralkodó felfogása szerint „munka nélkül szerzett” jogtalan jövedelemnek, üzérkedésnek számított. Emiatt két hónapra internálótáborba került.⁷⁸ Repkény hiába szerzett 1949 júniusában abszolutóriumot, diplomát évekig nem kaphatott tizennégy másik évfolyamtársával együtt, mivel személyes meghallgatása után egy minisztériumi vizsgálat megerősítette, hogy „osztályidegen”, s potenciálisan nem alkalmas a szocialista társadalomba való beilleszkedésre.⁷⁹ Emiatt érzett dühében, elkeseredésében, s azzal a céllal, hogy külföldön fejezi be az egyetemet, a fiatalember negyedmagával megkísérelt átjutni a nyugati határon, a „disszidálás” azonban nem sikerült. A mosonmagyaróvári ÁVH-őrsön kihallgatták, kémkedéssel és embercsempészettel vádolták.⁸⁰

⁷⁴ Repkény 2006: 37.

⁷⁵ Repkény becslése a felvettek számára vonatkozóan helytállónak tűnik, ugyanis az 1946-ban újra megjelenő Magyar Állatorvosok Szabad Szakszervezetének havilapja is foglalkozott a felvettek számával, a szakma felhígulásának és a tömegképzés veszélyének kontextusában. Ennek keretében pedig a lap azt közölte, hogy az 500 fős rekordjelentkező közül 150-et vettek fel. *Magyar Állatorvosok Lapja* 1946. november 15. 94.

⁷⁶ Repkény 2006: 20–21.

⁷⁷ Repkény 2006: 22.

⁷⁸ Repkény 2006: 49.

⁷⁹ Repkény 2006: 51.

⁸⁰ Az ÁVH Titkárságán készített rövid jelentés a következőképp foglalta össze: „R. István decsi földművest 1950-ben tiltott határátlépés kísérletéért 3 hó fogházra ítélték, majd rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték. R. 1950. június 6-án kérelemmel fordult a Belügyminisztériumhoz,

A rezsimmel való direkt konfrontáció ezek után már nem volt rá jellemző, az 1953-at követő periódus pedig alapvető fontosságúnak bizonyult az életében. 1950–1953 között Szekszárdon, egy asztalosipari szövetkezetben dolgozott segéd munkásként, gépkezelőként. A Sztálin halálát követő politikai enyhülés időszaka, a társadalommal szembeni strukturális tömegterror visszaszorulása szerencsésen egybeesett szakmai pályája emelkedésével, ugyanis 1953–1956 között „rendszerellenes botlása” ellenére a Sárközi-Újbereki Várdomb Állami Gazdaságban helyezkedhetett el felcserként. Utólag úgy látta, hogy „ebben a gazdaságban alapoztam meg a gyakorlati, szakmai jövőmet”.⁸¹

Repkény élettörténetében nem játszott meghatározó szerepet, nem jelentett határkövet az 1956-os forradalom és szabadságharc, melyet visszaemlékezésében lényegében nem is említ. Ez magyarázható apolitikus természetével, illetve azzal is, hogy mivel nem egyetemi városban dolgozott, eleve kevesebb esélye nyílt arra, hogy magával ragadja a történések sodra. Egyéni élettörténete szempontjából az 1956-os esztendő „forradalmiságát” az adta, hogy apját törölték a „kuláklistán”, s a „disszidálási kísérlete” miatt kapott priusza is elévült. A szakmai gyakorlat letöltését követően pedig már ősszel átvehette volna a diplomáját, ám ez, a forradalom kirobbanása miatt végül 1957 tavaszára tolódott.⁸²

Bevallása szerint 1957 után nem konfrontálódott a politikai rendszerrel,⁸³ noha a belügyi szervek érdeklődést mutattak iránta.⁸⁴ Repkény ezen életszakaszának rekonstrukciója számos tényező miatt nehézkes. Ennek legfőbb oka az, hogy az emlékezés ezen lapjait a szakma fétise uralja, az író magánélete teljes homályban marad.

A diploma megszerzése után kinevezték körzeti állatorvosnak Jakabszállás és Bugac községekbe. 1959-ben áthelyezték Lászlófalvára, ahol 1970-ig dolgozott. Szakmailag az 1957–1976 közötti korszakot tartotta a legjobbnak az állategészségügyi állomások akkori működési formája miatt, ekkoriban ugyanis az alapmunkabér mellett a körzet átlatlétszáma után is bizonyos átalányösszeget folyósított az állami költségvetés.⁸⁵ Repkény sérelmezte, hogy 1967 után az állatorvosok

hogy függesszék fel felügyeletét, amelynek fél éves időtartama június 27-én lejár. A Szekszárdi Államrendőrség városi és járási Kapitánysága utasította a decsi rendőrőrsöt, hogy készítsenek környezettanulmányt. 1951. január 31-én szüntették meg rendőrhatalmát felügyeletét.” ÁBTL 1.4. ÁVH Titkárság, 301 001/1945. Emlékezésében Repkény sommásan úgy foglalta össze ezt az időszakot, hogy „megúsztam két pofonnal a 3 heti szombathelyi ÁVO-t, majd 3 hónapi fogházra ítélték, Szombathelyen, 1949. december 10-én szabadultam”. Repkény 2006: 53.

⁸¹ Repkény 2006: 53.

⁸² Repkény 2006: 54.

⁸³ Repkény 2006: 54.

⁸⁴ Repkény amiatt került a célkeresztbe, hogy egyrészt egy NSZK-ból importált Opel Record gépjárművel járt, másrészt kint élt deportált nagyapja mellett egy volt bajai iskolatársa, Ottenthal Ádám jogász, akit más okból egyébként is megfigyeltek. ÁBTL 3.1.2. M-32 729. 41. „Rozgonyi” fn. háziorvosi személy munkadozsiája. „Rozgonyi” jelentése Tóth századosnak, 1964. március 5.

⁸⁵ Repkény 2006: 58.

szakmai presztízse csökkent, ráadásul a korábbi pluszjövedelmeket sem lehetett legalizálni, ugyanis megváltozott a finanszírozási környezet.⁸⁶

Pályája csúcsát a Kádár-rendszer érett szakaszában, 1971-et követően érte el, amikor is a Bács-Kiskun megyei Állategészségügyi Állomás vezető szakállatorvosa lett, egészen 1988 decemberében bekövetkezett nyugdíjazásáig. Emlékezése a rendszerváltással kapcsolatban neutrális, ami azzal magyarázható, hogy nincs közvetlen kulcsélménye az 1989–90-es eseményekkel kapcsolatban.

* * *

A két életút a szocializációs közeg, a gyermekkor és az iskolai évek tekintetében hasonlóknak mondható. Az emlékezők gyermekkori élményeik nagy részét falun szereztek, az iskolás koruk azonban már a városhoz kötődött. Mindketten vallásos, jómódú, polgárosodó parasztszaládból érkeztek, erős vallásos indíttatással és jó minőségű oktatással, amelyet a család anyagi helyzete tett lehetővé. Az általuk közreadott információk alapján családjaik, s ezáltal ők is a Horthy-korszak társadalmi berendezkedésének nyertesei közé tartoztak. S noha látták ennek ellentmondásait, mégsem illenek bele abba a társadalomképbe, amelyet – a korszak társadalmi igazságtalanságai miatt – a népies falukutató mozgalom formált meg és festett le egyértelműen negatív jelzőkkel. Esetük ugyanis igazolja azt, hogy a „neobarokk” társadalomban is volt előmeneteli lehetőség; mindketten jó példát nyújtanak az intergenerációs mobilitásra.⁸⁷

Szintén hasonlóság a két memoáíró élettörténetében a pályaválasztás a szülői intenciók tekintetében. Egyikükkel szemben sem volt mindenáron elvárás a családi gazdaság továbbvitele, a szülők s maguk a gyermekek is inkább egy olyan életstratégia mentén fogalmazták meg a javaslataikat, amely túlmutatott mindezen, s az értelmiségivé válás perspektívájával kecsegtetett.

Az őket ért szocializációs hatásoknál fogva mindketten elutasították a korban eluralkodó szélsőséges politikai eszméket, sőt, egyenlőségjelet is tettek a bolsevizmus és a náciizmus közé – ez az emlékezői megközelítés azonban nincs teljesen fedésben a jelenkortörténet mai álláspontjával.⁸⁸ Ha a holokauszthoz és a társadalmi kirekesztés egyéb formáihoz való viszonyukat vizsgáljuk, megállapítható, hogy ők maguk elítélő-passzív alapállásra helyezkedtek a diszkriminációval szemben. Török – állítása szerint – jó viszonyt ápolt a zsidó munkaszolgálatosokkal, nincs azonban arra utaló jel, hogy várpalotai tartózkodása során igyekezett volna megakadályozni a vidéki zsidóság elhurcolását, emlékezésében pusztán a meghurcoltatás látványán szörnyülködött: „[S]zörnyű volt hallani a zsinagógában összezsúfolt emberek jajveszékélését, mert az SS-ek a zsidók háta mögött géppisztolyukat csattogtatták, ezzel halálra ijesztve a jajveszékélő tömeget. [...] Senki sem segített azokon sem, ahogy rajtunk sem segíthetett senki 1957-ben.”⁸⁹ Repkény

⁸⁶ Repkény 2006: 59–60.

⁸⁷ Andorka 2006: 152.

⁸⁸ Tomka 1993.

⁸⁹ Török 2006: I. 58–59.

iskolátársai között voltak izraelita vallású diákok, akik a rabbitol kért engedély alapján – az iskolát jellemző „vallási türelem” jeleként – nem voltak kötelesek a keresztény miséket látogatni, pusztán igazolniuk kellett hitéleti aktivitásukat.⁹⁰ Az 1944-es fokozódó üldöztetés okán miattuk hozták előre május 3-ára az iskolai érettségit, hogy azt biztonsággal abszolválhassák.⁹¹ Repkény családi érintettsége annyit jelentett, hogy apja egy deportálás elől megszökött bajai zsidó barátját bújta házukban, nem kis kockázatot vállalva ezzel.⁹²

Hogyan illeszkednek a két memoáíró által közreadottak a szovjet táborrendszer és a hátszágban zajló történetek kommunikatív emlékezetéhez?⁹³ A korszak jellemzését illetően a két emlékezés egymás komplementereként is olvasható. Török a keleti frontról, a vidék német megszállásáról és a hadifogolysorsról írt érzéketesen, míg Repkény a szovjet és részben jugoszláv megszállás alá eső déli országrész, a főváros és a hátszág háború végi mindennapjait villantotta fel emlékezésében. Utóbbi leírása annyiban nem illik a kánonhoz, hogy nem a megszállás represszív jellegét emelte ki.⁹⁴ Élettörténete jó példa az események által sodródó, a krízist a háttérben átvészelni igyekvő, konfliktuskerülő kisember perspektívájára. Egymás mellé helyezve kettejük sorsa jól ábrázolja az ország szinte összes lakosát ért viszontagságokat.

Identitásuk jellegéből fakadó különbségként magyarázható az, hogy ugyanarra – az egész országot sújtó – jelenségre másképpen reagáltak. Az emlékezésekben a jelenből a múltba való visszatekintés során az identitást a jelen elvárásai is meghatározzák.⁹⁵ Török katonaként való önmeghatározásából fakadó, a hazáért fegyverrel harcoló, konfrontációt vállaló alapállásával szemben Repkény családját az egyéni szempontok mozgatták, körükben a parasztpolgári életnívónak alapot adó családi vagyon megóvása volt az elsődleges. Ezért is tagadta meg Repkény apja a katonai behívót, és számított emiatt katonaszökevénynek.⁹⁶ Mindkét család politikai megbélyegzés és vagyonvesztés áldozata lett, továbbá a kiépülő politikai diktatúrával sem kötöttek elvtelen kompromisszumokat, pedig az a veszteségek ellensúlyozásának ésszerű módja lehetett volna. Az, hogy – bár átmenetileg a státus-inkonzisztencia állapotába kerültek – nem csúsztak le teljesen a társadalmi ranglétrán, alapvetően a Bourdieu-féle kulturális tőke⁹⁷ fogalmával magyarázható; értve ez alatt az általuk birtokolt s később továbbfejlesztett szaktudást, amely, rendszereken átívelő módon kisebb-nagyobb érvényesülési esélyt adva ugyan, de elismertséget élvezett.

Érdemes szemügyre venni a magyar identitáshoz való viszonyt a korszakban elszenvedett sérelmek fényében. Repkény ugyan érzékelteti az egypartí diktatúra

⁹⁰ Repkény 2006: 14.

⁹¹ Repkény 2006: 17.

⁹² Repkény 2006: 22.

⁹³ Assmann 2018: 54.

⁹⁴ L. Balogh 2015: 49–50.

⁹⁵ Keszei 2015b: 57.

⁹⁶ Repkény 2006: 22.

⁹⁷ Bourdieu 2002.

kiépülése kapcsán tapasztalt személyi mozgásokat – főképp az egyetemen –, mindezt azonban többnyire értékítélétől mentesen, tárgyyszerűen teszi. Rá is igaznak tűnik az, amit az emlékezetkutatások, memoárok egyértelműen visszaigazolnak, nevezetesen, hogy a másfél-két évszázada hazánkban élő svábok többsége nem pusztán passzív lojalitással viseltetett az állam iránt, hanem magyar nemzeti tudatot vett fel.⁹⁸ Ez magyarázza a tetteit azzal kapcsolatban is, hogy a hadifogolytáborból történő szabadulása után miért nem Németországba ment, noha ez logikus lépés lett volna részéről, s azon kívül, hogy itt élt a családja, miért törekedett még a visszatérésre. Repkény esetében kulcsfontosságú volt a lokális identitásra épülő szolidaritási háló szerepe. Életének instabil pillanataiban állandó kapaszkodót jelentettek számára a gyermekkora óta szövődő, a fővárosban is tovább élő iskolai vagy regionális kapcsolatai, amelyek gyakran lakhatáshoz, perspektívához juttatták őt.

Török több alkalommal a nemzetkarakterológia tárgykörébe tartozó szubjektív, kollektív önvádaként is olvasható megállapításokat tett. Az elszenvedett történelmi traumák hatására nem keresett önfelmentő magyarázatokat, nem helyezte piederstálra vagy áldozati szerepbe a magyarság közösségét, ami a rendszerváltás utáni, a korszakkal kapcsolatos kulturális és történelmi emlékezetet amúgy alapjaiban jellemzi. Ehelyett többször hangot adott mély csalódásának honfitársai-ban, igaz, ez nem vezetett oda, hogy megtagadja az emlékezése címlapján is fel-tüntetett ludovikás jelmondatot: a „hazáért mindhalálig”. Erre a tapasztalatra az ötvenhatos események utáni időszak csak ráerősített: „Szalmaláng, jellemtelen-ség, árulás minden mennyiségben”⁹⁹ – fogalmazott annak kapcsán, hogy közvetlen munkahelyi és lakókörnyezetéből mennyien súgták be, és vallottak rá terhe-lően az internálása előtt mindazok, akik a pozíciójára pályáztak.

Mindkettőjüket traumatikus emlékek sorozata, úgymint frontélmény, fog-ság, anyagi nélkülözés, politikai kirekesztés érte. Mindezek Török esetében a lu-dovikás identitást is felsebezték annyiban, hogy csalódást érzett egykori tisztár-saival kapcsolatban azért, mert azok alig-alig vettek részt a front első vonalában vívott harcokban, ugyanakkor pedig megerősödtek a legénységgel kapcsolatos pozitív előítéletei. Repkény a „buktató, hullámvölgy és zátony”¹⁰⁰ időszakaként jellemezte a vizsgált életszakaszt. Hozzá fűződő viszonya több évtized távlatából mégis sajátos fénytörésbe került: „ha nem lett volna a háború és a háború utáni helyzet, úgy bizonyára sima, egyszerű lett volna az állatorvosi életutam és most nemigen lenne miről írnom”.¹⁰¹ Ez is igazolja azt a megfigyelést, miszerint az emlékezés egy adott történelmi perspektíva és élethelyzet függvénye – röviddel a megtörténtek után az emlékező aligha látta volna így akkori helyzetét. Az élet-történetben a jelenből visszanezve fogalmazódik meg a múlt, és teremődik újra

⁹⁸ Zinner 2014.

⁹⁹ Török 2006: II. 15.

¹⁰⁰ Repkény 2006: 54.

¹⁰¹ Repkény 2006: 55.

az önazonosság.¹⁰² A memoáírók az őket ért valamennyi traumát pozitív kimenetellel dolgozták fel, amit világosan bizonyítanak az alábbiak.¹⁰³ Egyrészt a hadifogság és a háború utáni átrendeződés nem lökte az életüket egy tartósan lefelé nivelláló pályára, hanem csak átmeneti státusvesztést okozott. Másrészt az önéletrajzi emlékezet elemeként képesek erről érzelmi hullámverések nélkül megnyilvánulni, a hétköznapi beszéd keretei közé ágyazva. Az önéletírás mint narratív feldolgozás segíthette a traumafeldolgozás folyamatát.¹⁰⁴

Annak ellenére, hogy a két memoáíró felnőttkorának kétharmada a Kádár-korszakra s az azt követő időszakra esett, a negyvenes–ötvenes évek nagy történelmi megrázkódtatásai az élettörténet többi szakaszához képest aránytalanul mély nyomot hagytak az önéletrajzi emlékezetükben. Ennek az lehet a magyarázata, hogy ez, a fiatal felnőttkorukkal fedésben álló időszak adta az egész további életükre döntő hatást gyakorló, úgynevezett bevésődő, azaz intenzív érzelmi hozadékkal járó emlékeket. A két memoár e szempontból erősíti azt a szakirodalomban is olvasható állítást, miszerint az „önállóvá válás időszaka” és a kollektív traumák szülik a legtöbb emléket, amelyek „elhatalmasodhatnak” az utólagos felidézés során.¹⁰⁵

Török nem vesztette el a középosztályi állását az államhatalom szemében komoly vétségnek számító forradalmi részvétele miatt, ugyanúgy gyógyszerészként praktizálhatott, igaz, egy távolabbi, félreeső kiskundorozsmai patikában, kevesebb fizetésért. Szerzetesnővérek életútjának vizsgálata során kutatók feltárták, hogy az állami ideológiával akárcsak kisebb mértékben is ellentétes cselekedet vagy múlt általában az érintettek életének gyökeres megváltozását eredményezte az állami intézkedések miatt.¹⁰⁶ Esetünkben a „ludovikás horthysta” politikai bélyeget hordozó életút is vezethetett volna a gyógyszerész munkakörből a gyári alsómunkásság soraiba, de nem így történt, pedig Török nem maradt apolitikus.

Magatartástípusát tekintve Repkényt az egyensúlyozó típusnak¹⁰⁷ lehet leginkább megfeleltetni, mivel a Kádár-korszakban megpróbált lavírozni; az „alámerülés” stratégiájával jelentős mértékben nem adta fel az identitását, és a társadalmi elvárásoknak is próbált megfelelni. A Krappmann-féle¹⁰⁸ modellt alkalmazva látható, hogy a saját magával szembeni belső elvárás – „mindig mindent megtettem, amit megtehettem, egy-egy adott állatorvosi esetben és helyzetben”¹⁰⁹ – a nyolcvanas évekre összetalálkozott a rezsím elismerő figyelmével is, amit az bizonyít, hogy „Kiváló munkáért” miniszteri kitüntetésben részesült. A vallásosságot illetően az egyházakhoz viszonylag közel álló vallásos magatar-

¹⁰² Kovács–Vajda 2007: 217–218.

¹⁰³ Bögre 2017: 52.

¹⁰⁴ Keszei 2012: 28–29.

¹⁰⁵ Keszei 2015a: 73–74.

¹⁰⁶ Bögre 2004: 186.

¹⁰⁷ Bögre 2004: 182.

¹⁰⁸ Az identitás megőrzése a külső és a belső elvárások összeegyeztetése révén. Lásd erről: Bögre 2004: 181.

¹⁰⁹ Repkény 2006: 55.

tás altípusba sorolható.¹¹⁰ Ugyan nyolc évig nagyon erős vallásos neveltetésben részesült, ezen énjét különösen a Kádár-éra alatt szerzett társadalmi tapasztalatok, valamint a rendszerbe való beilleszkedés mintha valamelyest semlegesítette és háttérbe tolta volna. Repkény leírása kifejezetten „élhető” rendszerként ábrázolta a kádári világot, ami az ő apolitikus alapállásából fakadóan érthető, hiszen csak a szakmával foglalkozott. Ez ugyanakkor nem áll fedésben a korszak egészére vonatkozó kommunikatív emlékezettel, amely olyan vérben fogant rendőrállamként őrizte meg,¹¹¹ amelyik ugyanakkor az általános életviszonyok tekintetében tagadhatatlanul pozitív eredményeket ért el.

Közös a két életútban, hogy a két emlékező világos politikai elköteleződése ellenére is besorolható a „kádári középosztály” soraiba, ami arra utal, hogy a társadalmi mobilitás csatornái részben nyitottak voltak; a tudás és a humán tőke bizonyos mértékű elfogadottsága elegendő volt ahhoz, hogy az egyén párttagság nélkül, szorgos munkával megmaradhasson a középrétegek soraiban. Ennek előfeltétele volt az az adottság, hogy mindketten politikailag „neutrális”, kevésbé ellenőrzött területen (állatgyógyászat és gyógyszerészet) helyezkedtek el. Mindketten azon emlékezők sorába illenek, akik ugyan direkt módon – különösen a korszak első két évtizedében – konfrontálódtak a szocialista rendszerrel, a kádári enyhülés időszakát felnőttként megélve azonban olyan tapasztalatokat szereztek, amelyek miatt a rendszerváltás utáni általános csalódás légkörében egyéni boldogulási lehetőségeik szempontjából inkább semleges vagy pozitív színben tüntették fel a bukott rezsimet. A két élettörténet egészét értékelve elmondható, hogy a két író élete a családjukat jellemző kisgazda-kispolgári státusból a középosztályba vezető útvonallal írható le leginkább, még ha mindeközben fenekestől fel is fordult az őket körülvevő társadalmi közeg.

Az életutak vizsgálata alapján társadalomtörténeti és emlékezeti kérdéseket taglaló következtetéseket is megfogalmazhatunk.¹¹²

(1) A 20. században jelentkező gyökeres politikatörténeti változások társadalmi-gazdasági hatásai az életút egészének fényében nem feltétlenül hoztak gyökeres változást – átmeneti kilengéseket (fogság, politikai diszkrimináció stb.) leszámítva – a társadalom valamennyi tagjának társadalmi státusa tekintetében. Mint láttuk, a parasztpolgári háttérrel, viszonylag kedvező életkörülmények közé született két emlékező élete végére középosztályi státust ért el, noha életútjukat elkerülhetetlenül befolyásolták az országot és a társadalmat ért megrázkódtatások. Ez traumatikus emlékek sokaságát eredményezte, és egyben igazolta azt a tézist, miszerint, noha az életút egésze szempontjából az identitás elsődleges és másodlagos szocializáció során kialakult „belső magva” a meghatározó, maga az identitás mégsem statikus. Az újabb szakirodalom szerint az ugyanis állandó mozgásban van, ugyanakkor e mozgás ellenére az identitás fix szegmensei kapaszkodót

¹¹⁰ Gereben 2003: 37.

¹¹¹ Lásd például: Gyarmati 2013: 77–90; Rainer M. 2020.

¹¹² Az élettörténetek főbb mérföldköveit és a hozzájuk kapcsolódó emlékezeti motívumokat tekinteni át az 1. táblázat, lásd E-FÜGGELÉK.

jelentenek a legnagyobb traumák és a legviszontagságosabb életszakaszok közepette. Török és Repkény esetében fix pont a neveltetés során kialakult vallásosság, a foglalkozáshoz kapcsolódó hivatás-etika és annak irányultsága a közjóra. Mindkét önéletírás visszaigazolja azt a megfigyelést, miszerint az élettörténet elbeszélése nyíltan és következetesen felvállal egy erkölcsi perspektívát, az elbeszélés szervező eleme a társadalom tagjainak szolgálata, a „jó” és a „morálisan helyes” realizálása a hétköznapiakban.¹¹³

Az életút íve – a hullámvölgyektől eltekintve – a két „végpont”, azaz a nukleáris családból való kiszakadás és a nyugdíjba vonulás időszakára elért társadalmi helyzet között mégis statikusnak mondható: a társadalmi státus szempontjából az ív a „középosztályból középosztályba” kifejezéssel írható körül a legérzékletesebb módon.¹¹⁴ Ezt az is segítette, hogy a politikai szempontok diktálta, felülről kényszerített társadalmi átrétegződés ellenére a két emlékező kevésbé volt kiszolgáltatott a külső változásoknak, ami a magas humán tőkének köszönhető. Önmagában az, hogy elitszakmákat sajátítottak el, valamint az ezzel járó tudás és presztízs nehezen nélkülözhetővé tette őket a társadalmi munkamegosztásban – még ha bizonyos életszakaszokban a politikai diszkrimináció miatt el is veszítették státusukat –, és a század konszolidált évtizedeiben az adott lokális viszonyok közepette lehetőséget adott nekik a kiemelkedésre.

(2) A két emlékezés számos olyan epizodikus emléket örökölt meg, amelyek árnyalják a kollektív emlékezet vagy maga a történetírás mint tudomány által a jelenkorra hagyományozott képet. Az emlékezők állításainak hitelességét kellő kritikával kell kezelni, hiszen az adott történelmi helyzetben az egyéni cselekvő perspektíváját látjuk, továbbá nem mehetünk el az egyéni emlékezet azon sajátossága mellett sem, miszerint minél távolabbi egy emlék, annál nagyobb a kockázata a torzulásának. Az emlékezeti és/vagy történelmi kánonhoz képest mindazon emlékek, amelyek eltérő megközelítést tükröznek, leginkább a II. világháborús magyar hadsereg irányításával, ellátmányozásával, a hadifogsággal, a két háború közötti társadalmi viszonyokkal, a zsidósággal szembeni diszkriminációs politikával, valamint a köz- és egyetemi oktatás területeivel kapcsolatosak. Egy katonatiszti memoárra vonatkozó előzetes olvasói-elemzői várakozás ellenére a szerző nem a hőskultusz és az egyoldalú „gloire” nézőpontjából tárgyalja a katonatiszti éveket és a frontszolgálatot, hanem szokatlanul kritikus hangvétellel teszi ezt. Magát ugyan némi elfogultsággal a „tökéletes katona” archetípusaként jellemzi, a kritika java része a katonatársadalom viselkedési mintázataira és az irányítási struktúra hatékonyságának hiányosságaira vonatkozott.

¹¹³ McAdams 2011: 110.

¹¹⁴ Ez a megállapítás annyiban árnyalásra szorul, hogy a két vizsgált személy felmenői már túlléptek a klasszikus paraszti életvilág jellemzőin, s – amennyiben az emlékezésből megállapítható – jövedelmük, életviszonyaik (például a kétlakiság) és fogyasztási mintáik alapján eljutottak a középosztály „alsó peremére”, felzárkóztak ahhoz; így az induló helyzetet érdemes úgy finomítani, hogy a család státusát leginkább egyfajta „alsó-középosztálybeli peremhelyzet” írja le.

Mindkét memoárban kivehető emlékezői nézőpont a Horthy-korszak társadalmi viszonyait illetően a társadalmi egyenlőtlenségek tárgyalása, a származási-vallási-etnikai ellentétekkel kapcsolatos közvetlen egyéni tapasztalatok leírása. A két memoáíró saját mikroközegével kapcsolatban arra figyelt fel, hogy a társadalmi együttélés kapcsán jelentkező nehézségek, úgymint a vallási-származási diszkrimináció sokak által leírt és adatolt jellemzői az őket körülvevő közegekben, a falusi életvilágok szintjén inkább nem, vagy csak parciális jelleggel voltak jelen. Ebből a szempontból tehát a társadalmi viszonyokról kanonizált mai domináns képpel szemben atipikus példaként vehetők számba, jóval pozitívabb és idillikusabb képet rajzolnak a korabeli viszonyokról. Ennek egyik magyarázata lehet az időskori emlékfelidőzés azon megfigyelt sajátossága, hogy ebben az életszakaszban az emlékek már inkább pozitív narratívában jelennek meg.¹¹⁵ E két önéletírás is mutatja, és ezt az emlékezet formálódásával foglalkozók nem feledhetik: „Az emlékek nem a múltat mutatják meg nekünk, csak a múlt egy változatát.”¹¹⁶

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* folyóirat honlapján a https://korallfolyoirat.hu/wp-content/uploads/2024/06/Bencsik_efugg_K95.pdf címen.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.4. Államvédelmi Hatóság Titkárságának iratai.

3.1.2. M-32729. Munkadossziék („Rozgonyi” fn.).

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Központi Irattára (HIM KI)
56443. sz. személyi karton (Török Pál).

Repkény István 2006: *Egy magyar állatorvos életútja*. Lakitelek. (Magánkiadás.)

Török Pál 2006: *Önéletrajz*. I–III. kötet. Szeged. (Kézirat másolata a szerző birtokában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy Balázs 2017: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest.

Andorka Rudolf 2006: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest.

Assmann, Jan 2018: *A kulturális emlékezet*. Budapest.

Baddeley, Alan D. 1999: *Essentials of Human Memory*. Sussex.

<https://doi.org/10.4324/9780203345160>

¹¹⁵ McAdams 2011: 109.

¹¹⁶ Draaisma 2014.

- Bálint László 2000: *1956 – A forradalom Szegeden*. Szeged.
- Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Gábor (szerk.) 2016: *Magyarok szovjet fogságban. Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról*. Budapest.
- Blatz, Craig W. – Ross, Michael 2009: Historical Memories. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James W. (eds): *Memory in Mind and Culture*. New York, 223–238.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511626999.013>
- Bodonyi Ferenc 2015: *Sodródó képzelet. A műalkotás az emlékezet és a képzelet határán*. (DLA-értékezés.) Pécsi Tudományegyetem Művészeti Kar Doktori Iskola, Pécs.
- Bódy Zsombor 2007: A „polgárság” és a „polgárosodás” fogalma Erdei Ferenc kettőtársadalom-konceptiójában és a társadalomtörténet-írásban. *Kommentár* (2.) 3. 3–16.
- Bourdieu, Pierre 2010: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Budapest, 431–446.
- Bögre Zsuzsanna 2004: *Vallásosság és identitás*. Pécs.
- Bögre Zsuzsanna 2017: A „szelektív” felejtés és a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán. *Korall* (18.) 67. 51–72.
- Csunderlik Péter 2016: A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Krausz Tamás és Ungváry Krisztián vitája. *Múltunk* (61.) 1. 234–252.
- Draaisma, Douwe 2014: What We Should Remember About Forgetting. Előadás: *Emlékezés és felejtés*. ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar Kognitív Pszichológia Tanszék, Budapest, 2014. május 30. <https://www.elte.hu/content/emlekezés-es-felejtes.t.7072> – utolsó letöltés: 2024. március 22.
- Fejér Dénes – Vasvári Vilmos 2002: *Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen. Millenniumi számadás*. I–III. kötet. Szeged.
- Fóris Ákos 2014: A magyar 2. hadsereg megszálló tevékenysége a Szovjetunióban. Adalékok a magyar partizánellenes politikához a keleti fronton. In: Máté Zsolt (szerk.): *Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben. Konferenciakötet*. Pécs, 287–304.
- Gereben Ferenc 2003: Vallási és nemzeti identitás Közép-Európában. In: Gereben Ferenc (szerk.): *Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában*. Piliscsaba, 48–61.
- Gyarmati György 2013: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Korunk* (24.) 10. 77–90.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyáni Gábor 2020: *A történeti tudás*. Budapest.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest.
- Halbwachs, Maurice 2000: A kollektív emlékezet és az idő. In: Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig. Olvasókönyv a szociológia történetéhez*. Budapest, 403–432.
- Keszei András 2010: Az emlékezet rétegei. *Korall* (11.) 41. 5–34.
- Keszei András 2012: Jelentés, törés, identitás. In: Bögre Zsuzsanna – Keszei András – Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalat-történetek a II. világháború kezdetétől*. Budapest, 11–35.
- Keszei András 2015a: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*. Budapest.

- Keszei András 2015b: Hely és emlékezet között. In: Keszei András – Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest, 52–73.
- Kovács Emőke 2017: Olofsson Placid. *Rubicon* (28.) 3. 26–35.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2007: Elbeszélés, identitás és értelmezés. In Bögre Zsuzsanna (szerk.): *Élettörténet a társadalomtudományokban. Szöveggyűjtemény*. Budapest – Piliscsaba, 217–244.
- Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne 2003: „Kemény tanulság volt”. Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban. In: Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia. Tanulmányok*. Budapest, 104–114.
- L. Balogh Béni 2015: „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947*. Budapest.
- McAdams, Dan P. 2011: Narrative Identity. In: Schwartz, Seth J. – Luyckx, Koen – Vignoles, Vivian L. (eds): *Handbook of Identity Theory and Research*. New York, 99–117. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7988-9_5
- Rainer M. János 2017: A „horthysta” és a munkástanács - századosok 1956-ban. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56*. Budapest, 139–157.
- Rainer M. János 2020 (szerk.): *Ezerkilencszáznolcvankilenc. Magyarország a jelenkorban. 25. Évkönyv*. Budapest – Pécs.
- Ricœur, Paul 2001: „A narratív azonosság”. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest, 15–25.
- Szabó Péter – Szakály Sándor 1988: Vita Magyarország második világháborús szerepléséről. *Hadtörténeti Közlemények* (35.) 1. 149–155.
- Szabó Péter 2019: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd magyar hadsereg története (1942–1943)*. Budapest
- Snyder, Timothy 2012: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Budapest.
- Tomka Béla 1993: A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig. *Aetas* (8.) 4. 92–112.
- Tulving, Endel 1972: Episodic and Semantic Memory. In: Tulving, Endel – Donaldson, Wayne (eds): *Organization of Memory*. New York, 381–403.
- Turbucz Dávid 2007: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. *Múltunk* (52.) 4. 228–236.
- Ungváry Krisztián 2004: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest.
- Veszprémy László Bernát 2020: Az 1944-es ellenállás kérdései. *Kommentár* (15.) 3. 38–49.
- Williams, Helen – Conway, Martin – Cohen, Gillian 2009: Autobiographical Memory. In: Cohen, Gillian – Conway, Martin (eds): *Memory in the Real World*. New York, 21–91.
- Zetényi-Csukás Ferenc 2011: *A hazáért mindhalálig. Vitéz dr. Török Pál magyar királyi hadnagy vallomásai*. Szeged.
- Zinner Tibor 2014: „Ki velük”. Az embertelen kollektivitás diadala: a magyarországi németek 1945 utáni kitelepítése. In: Eötvös Péter (szerk.): *Gellért-konferenciák. Előadások a kommunizmus bűneiről*. Budapest, 256–277.
- ’Zupás’ szócikk. In: *A magyar nyelv értelmező szótára*. VII. kötet. Budapest, 1962. 620.

Szuromi Rita

„Nagy módba kerülsz ilyen fiatalon, kegyelmes asszony leszel.”

Presztízvesztés, identitásőrzés Graefl Ilona emlékiratában

A memoárok írását rendszerint a nagy történelmi változások, sorsfordító események, különleges találkozások, esetleg olyan traumák motiválják, amelyek tartósan megtörik az egyén, a család karrier- és egzisztencia ívét. A történelmi múlt mint viszonylagos objektív valóság és a történelmi szereplő élete mint a szubjektív emlékezet lenyomata gyakran így válik koherenssé. Az emlékiratok a társadalomtörténet-írás fontos én-dokumentumai, amelyek egy része napjainkra múzeumokba, levéltárakba került, és feldolgozásukra is egyre nagyobb figyelem irányul.¹ A memoárokból nyerhető adatokat, ok-okozati összefüggéseket és megállapításokat azonban sohasem tekinthetjük történelmi tényeknek, hiszen a leírtakat nemcsak a szerző emlékezete, az esemény és a megírás közti időtávolság, hanem a közlés szándéka is befolyásolja. Az emlékiratok vizsgálatakor mindenképp ismerni kell tehát az író személyiségét és szándékát, hiszen mindezek befolyásolják a közléstartalmat.²

Bobory Györgyné Graefl Ilona (Kétútköz, 1913. március 2. – Eger, 2004. június 14.) 1983-ban, egri otthonában írta meg *Életem* című memoárját. Az emlékirat célja nem a történelmi visszatekintés vagy a trauma feldolgozása volt. Az írórt egykori társadalmi presztízisének megőrkítése és az identitásvonal fenntartásának szándéka vezette. A svájci gyökerekkel rendelkező Graefl család 1896-ban nyert magyar nemességet;³ elmondható, hogy életmódjukban, mentalitásukban fokozottan érvényesültek a nemesi attitűdök, így őket a társadalmi közép nemesi identitású tagjainak tekintjük.⁴ Az emlékiratíró férje, szenttornyai vitéz dr. Bobory György (Jászberény, 1883. február 1. – Budapest, 1949. november 23.) nemessége nem igazolható minden kétséget kizáróan, viszont a férfi a Horthy-korszakban

¹ A vizsgált emlékirat nem került levéltárba, a család jóváhagyásával a szerző tulajdonában van.

² Lásd például: Gyáni 2000, 2010; Dobszay 2010; Kövér 2014.

³ *Királyi könyvek* 70: 613–616.

⁴ A posztmodern történetírásban használt társadalmi közép fogalma alatt azon polgárok tömegét értjük, akiket az elkülönülés tart össze: elkülönülnek a legfelső elitől és elkülönülnek az alsó, iparból és mezőgazdaságból élőtől. Önmaguk között gazdasági, kulturális vagy családi kapcsolataikkal tetszés szerint alakíthatnak hálózatokat és sokféle alkalmi vagy tartós viszonyrendszert építhetnek ki egymás között. Nem törvényszerű, hogy a társadalmi közép egységét a vagyoni helyzet, a foglalkozás, a mentalitás tartsa kohézióban, sokkal inkább az egyéni vagy kollektív, pillanatnyi vagy tartósan fennálló érdekek, melyek kapcsolataikat kialakítják, fenntartják, formálják és működtetik. Tomka 2009: 168. Fogalomhasználatunk további alapja a nemesi és polgári attitűd és mentalitás különválasztása a társadalmi közép tagjai között. A kérdés részletes vizsgálatát lásd: Szuromi 2022.

a politikai elit tagja volt. Boboryné ez indította arra, hogy ennek a „fényes múltnak” emléket állítson, még pedig úgy, hogy saját előkelőségét és gyermekei apjának kiválóságát állítsa mondanivalója középpontjába. Ezzel alakítja ki azt az identitásvonalat, amelyről úgy gondolja, ez három közös gyermekük öröksége. Ennek az 1983-ban papíron is megfogalmazott erkölcsi útmutatásnak egyik érdekessége az, hogy Bobory György a származásnak 1949-ben már nem tulajdonított jelentőséget. Fiához szólva így fogalmazott: „Válassz magadnak valami szabad pályát, s erre kitűnően készülj fel. Azt a pályát választod magadnak, amihez igazán hivatást érzel. Azt sose feledd, hogy minden polgárnak dolgoznia kell, hogy önmagának és hazája érdekeinek szolgáljon.”⁵ Az egykori politikus tehát jól felmérte azt, hogy a Horthy-korszakban viselt címek és rangok szerepe elveszti a jelentőségét. Ezzel szemben neje még bő három évtized múlva is úgy gondolta, hogy gyermekeiben erősíteni kell az egykori társadalmi státusz jelentőségét.

A mindössze 28 oldalas, géppel írt emlékirat tartalmilag, szerkezetileg egyenetlen, stilisztikailag sok helyen rendezetlen. A legrészletesebben a memoáráró leánykora, utazásai és társadalmi kapcsolatrendszere van kifejtve, illetve az 1944–1949 közötti időszak. Az első szakasz saját, magasztos múltja emlékének fenntartását, a második annak igazolását szolgálja, hogy dolgozó nőként, egyedülálló anyaként is sikeres embereket nevelt a gyermekeikből. Ki nem mondott, de a memoárt végigkísérő törekvése, hogy átadja identitásvonalát felnőtt gyermekeinek. A múltélmény azonban az emlékirat írásának idejére kihűlt. Az időtávolság, a nemzedékváltás és az, hogy a nemesi származás a Kádár-korban a családi emlékezet színtereire szorult vissza, kihűlő emlékezethez vezetett. Emiatt az emlékirat nem érte el célját: csak egy „kedves emlék maradt a Mamától”,⁶ nem pedig mentalitásalakító program.

CSALÁDTÖRTÉNET – IDENTITÁSTÖRTÉNET

A memoárban a családtörténet és az identitásvonal bemutatása élesen kettéválik. Származásáról Graefl Ilona csupán annyit jegyzett le, hogy „apám poroszlói Graefl Andor nagybirtokos, 1300 hold tulajdonosa. Anyám pelsőczi Tóth Valéria, nagyanyám Ilona von Troll, [aki] nagyon szép nő volt”.⁷

Az emlékirat szerzője csupán egy nevet rögzítő családfát szánt a felmenőinek, élettörténetüket már nem örököltte meg. Ennek oka a nemesi múlt és a Horthy-korszakban vállalt politikai szerep, amelyről a Kádár-korban legfeljebb a családi színtereken lehetett beszélni. Az elhallgatás, illetve a feledés kényszere Kelet-Európában új emlékezetközösségeket hozott létre, s egyben felerősítette

⁵ Bobory 1949: 11. Az adatrögzítés 2013-ban történt, az eredeti kéziratnak azóta nyoma veszett.

⁶ Ezekkel a szavakkal adta át kéziratot 2013-ban Graefl Ilona lánya, Bobory Zsuzsa. A kézirat azóta a szerző tulajdona.

⁷ Graefl 1983: 1.

a nemzedékek közti kommunikációt is.⁸ A memoár keletkezése mögött ez a folyamat is kimutatható.

Graefl Ilona apai felmenői a 18. század végén érkeztek hazánkba, a család kutatóinak véleménye egységes abban, hogy az áttelepülés Svájc német nyelvterületéről történt. Jogállásukat tekintve a beköltözés után, a 19. század elején a pesti polgársághoz tartoztak.⁹ A család mobilitásának alapja a reformkorban a tanulás volt. A memoáráró nagyapja, Graefl Károly (Szolnok, 1814. október 9. – Poroszló, 1896. szeptember 20.) építésmérnöknek, testvére, József (Szolnok, 1813. október 6. – Budapest, 1889. december 22.) ügyvédnek tanult.¹⁰ A testvérek vagyonosodása a neoabszolutizmus éveiben egy közös bashalmi földbérlettel kezdődött, később Károly megélhetését a saját földvagyon teremtette meg, a gyermektelen József viszont Szabolcs megyében politikai pályája lépett, főispán lett.¹¹ Társadalmi presztízsüket külön-külön is biztosították. A család társadalmi státuszának változása 1896. február 11-én következett be, amikor Graefl Károly, kiváló mezőgazdászként, magyar nemességet kapott.¹² Ezzel legalizálták helyüket a társadalmi közép nemesi identitású csoportjában.

Az emlékiratíró apja, Graefl Andor (Csege, 1865. augusztus 7. – Kétútköz, 1920. július 26.) jog- és államtudományi végzettségét a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen szerezte 1885-ben. Politikai pályáját 1889-ben a tiszafüredi járás szolgabírójaként kezdte, majd a Függetlenségi- és 48-as Párt színeiben a poroszlói választókerületet képviselte a Parlamentben 1896 és 1901 között, 1903-tól pedig két évig a hevesi járás szolgabírója volt.¹³ Megélhetését ettől kezdve a kétútközi gazdaság biztosította.

Andor testvére, vagyis az emlékiratíró nagybátyja, Jenő (Bashalom, 1853. november 17. – Poroszló, 1933. december 2.) a századfordulón a vármegye gazdasági és politikai életének aktív szereplője volt. Heves vármegye Függetlenségi és 48-as Pártjának 29 éven át volt az elnöke, alelnökként pedig a Heves Vármegye Gazdasági Egyesületét vezette. Eközben számos tiszafüredi gazdasági és pénzügyi vállalkozás tulajdonosa, vagy felügyelőbizottsági tagja volt.¹⁴ Politikai karrierútját mégsem közéleti szerepvállalásának, hanem házasságkötésének köszönhette: 1882. július 15-én feleségül vette Horthy Paulát (Kenderes, 1863. december 22. – Budapest, 1909. július 8.), Magyarország későbbi kormányzójának leánytestvérét. Kormányzóvá választása után Horthy Miklós nem feledkezett meg sógoráról, aki 1922-től 1931-ig az Egységes Párt tiszafüredi választókerületének

⁸ Erre lásd például: Kovács 2008: 10.

⁹ Graefl Károly apja, József (1779–1819) a 19. század elején Pesten élt. Rokonai közül János 1807-ben kereskedő polgár, József 1819-ben vaskereskedő, Ignác 1840-ben polgári jogállású molnár, Ferenc 1844-ben szintén kereskedő. Nejének, Lakner Annának (1787–1835) a családja egy pesti kertész família volt. Á. Varga 2002: 437; Komiszár 2009: 52; Szuromi 2015: 9.

¹⁰ Szuromi 2017: 43.

¹¹ A család részletes karrierútját lásd: Szuromi 2017.

¹² *Királyi könyvek* 69: 783.

¹³ Bán 2011: 184, 217, 222.

¹⁴ Szuromi 2023: 71.

a képviselője lett, sőt 1931-ben élethossziglan tartó felsőházi tagságot kapott.¹⁵ A házaspár gyermeke, Graefl Károly (Poroszló, 1895. június 16. – Brazília, Pontal, 1955. május 8.) haláláig atyai kapcsolatban állt nagybátyjával, az ország kormányzójával.¹⁶

Mindezek tükrében a családi múlt kifejezetten előkelő, a memoár írója mégsem említette egyetlen szóval sem felmenői közéleti szerepléseit és magas politikai kapcsolatait, a Horthy Miklóshoz kötődő rokonságról is csak egyetlen mondattal emlékezett meg. „Voltam egy kormányzói garden partyn is, ahol nagyon sok ismerős, köztük egy rokonom, Graefl Károly is ott volt, de még nem volt nő.”¹⁷ A rövid közlés oka nem a múltélmény elhalványulása lehetett, Graefl Ilona nagyon is tisztában volt ennek a rokonságnak a társadalmi súlyával, viszont a korszak politikai szereplőjéhez tapadó negatív sztereotípiákból adódó félelem és az átélt üldöztetés traumája nagyon mélyen élt benne.

A memoárból kimaradt a család kétútközi és poroszlói ágának a kapcsolata is.¹⁸ „Jenő bácsi” neve csak egy olyan kártyaparti leírásakor jelent meg, ahová a későbbi férj, Bobory György is hivatalos volt. A poroszlói Horthy-rokonok bemutatása teljesen elmarad. Érdeemes megjegyezni, hogy Graefl Károlyné Haggenmacher Margit sem írt a család kétútközi ágáról. E távolságtartás mögött egy olyan családi konfliktusra gyanakodhatunk, melynek okát ma még nem ismerjük.¹⁹

Noha anyai felmenői közt szintén kimutatható a politikai elittagság, Graefl Ilona róluk sem emlékezett meg a memoárban. Graefl Andorné Tóth Valéria (Budapest, 1880. október 23. – Poroszló, 1966. április 12.) apja Tóth Dezső ügyvéd (Petőháza, 1854. március 31. – Budafok, 1888. július 27.) volt, akinek korai halála után az özvegye, az osztrák származású fernbachi és obersfeldi Troll Ilona (Bécs, 1862. május 12. – Kétútköz, 1944. december 9.) felsőöri Hegedűs Ferencnek (Pest, 1857. április 14. – Budapest, 1909. szeptember 15.), a Fejérváry-kormány pénzügyminiszterének a neje lett. Troll Ilona élete utolsó éveit Kétútközben töltötte anyjával, Mátrai Máriával, Joseph Ritter von Troll özvegyével, így a memoár írójának ismernie kellett ezt a családi ágat is. Az elhallgatás oka ezúttal sem a feledés, hanem a múlttól való szándékos távolságtartás.

A dualizmus és a Horthy-korszak politikai és gazdasági elitje nem került tehát be a memoárba, még annak ellenére sem, hogy az elit tagjai szorosan hozzátartoztak Graefl Ilona valódi családtörténetéhez. Ennek okát a Rákosi-érához köthető

¹⁵ Bán 2011: 237; Szuromi 2015: 28.

¹⁶ Szuromi 2024.

¹⁷ Graefl 1983: 7.

¹⁸ A nemességszerző Graefl Károly 1896-ban bekövetkezett halála után a birtokot megosztották. A poroszlói „tornyos kastélyban” az idősebb fiú, Jenő maradt, a kétközi gazdaságban Andor 1913-ig egy szecessziós kastélyt épített, majd életvitelszerűen itt élt és gazdálkodott. Az emlékiratíró itt született 1913-ban, de testvérei még Poroszlón látták meg a napvilágot. A két család a szecessziós kastély megépüléséig közös háztartásban élt.

¹⁹ Graefl Károlyné Haggenmacher Margit (Budapest, 1906. október 15. – Zürich, 1984. augusztus 22.) svájci otthonában, 1978-ban szintén megírta saját emlékiratát. Az emlékirat megjelenés alatt áll (Szuromi 2024).

kitelepítésben, politikai üldöztetésben kell keresni. Graefl Ilona férje, Bobory György halála után (1949) újabb házasságot kényszerült kötni egy, az emlékiratban csak B. Gyula (Baráth Gyula) néven említett tisztviselővel. „A mama 1951-ben névházasságot kötött annak érdekében, hogy megszabaduljon a gyűlölt Bobory névtől és dolgozhasson.”²⁰ A házasság valóban érdekből történt, s ezt a memoáriró sem tagadta. „Egerbe kerülhettem, a gyerekeim miatt csak könynyebb itt állást találni [mint Poroszlón].”²¹

Az orosz megszállásig Graefl Ilona valóban „a napos oldalon töltötte” az életét.²² Ezt követően viszont a vagyon- és egzisztenciavesztés ráébresztette arra, hogy származása, életmódja, családi kapcsolatrendszere, s nem utolsósorban férje politikai elláttsága akkora veszélyforrás volt, ami hosszú távon meghatározta életük minőségét. Ez az egyik oka a múlt részleges ismertetésének, elnagyolásának.

A családtörténet mellett az emlékirat írója az identitásvonal átadásától remélte a mentalitás és múltélmény kontinuitását. Ezt hangsúlyosan gyermekei apjához, Bobory Györgyhez kötötte. A családfő, politikus, férj és apa személye akkor is megjelenik az emlékiratban, amikor annak írója még hajadon, és házasságkötésre nem is gondol. A későbbi, első fokú unokatestvéri házasságot azzal igyekezett előkészíteni, hogy Bobory György vadászként, politikusként, kártyapartnerként folyamatosan jelen volt az életében, a személyéhez kötődő leírások kivétel nélkül egy fenséges, befolyásos, arisztokratikus férfi látszatát keltik.

„Mindig tetszett nekem Gyurim, de arra sohasem gondoltam, hogy a felesége leszek. Egyrészt, mert 30 évvel idősebb volt, másrészt volt egy 23 éve tartó kapcsolata, harmadrészt, mert unokatestvérek voltunk. Anyám többször hívta őt, hogy jöjjön le teniszezni, de ő mindig azt felelte: félek, beleszeretek a lányodba és akkor mi lesz?”²³

A leánykérés 1938 őszén Budapesten, a Múzeum körúton történt, a házasságot még ez év december 24-én, szűk családi körben megkötötték a kétútközi kastélyban.

„Sétáltunk hazafelé és én mondom neki: jó, hogy találkoztunk, már éppen meg akartam írni neked, hogy férjhez megyek Antihoz. Erre ő azt felelte: ne tedd, mert én is azon gondolkodom, hogy feleségül veszek, de most akarom megnagyobbítani a házat, erre várok. Azt hittem, menten gyökeret ver a lábam. Azt sem tudtam, hogy mentem fel nagymamához a lépcsőn. Nagymama azt mondta, nagy módba kerülsz ilyen fiatalon, mert kegyelmes asszony leszel. Anyám nagyon ellenezte az egészet a korkülönbség miatt, egész éjjel szidott, nem tudom, miért éjjel kell szidni az embert, biztos azért, hogy ne tudjon kimenni a szobából, de én csak azt hajtogattam, ha öt évet leszek vele boldog, akkor se megyek máshoz. 1938 novemberében eljött hozzánk Kétútközre,

²⁰ Bobory Zsuzsa szóbeli közlése, 2013.

²¹ Graefl 1983: 22.

²² Graefl 1983: 23.

²³ Graefl 1983: 23.

olyan izgatott voltam, hogy csak üdvözöltem és kimentem. Később anyám szól: gyere és csókold meg a vőlegényed. Ezt a napot sohasem felejttem el.”²⁴

Bobory György édesanyja, Graefl Gabriella (Bashalom, 1852. – Pusztodómaháza, 1939. augusztus 6.), a memoáriró édesapjának, Graefl Andornak volt a nővére.²⁵ A család presztízst a 20. század elejétől a II. világháború kitöréséig Bobory György biztosította. A jogi végzettségű közigazgatási szakember 1906-ban lépett Heves vármegye szolgálatába, s a fronton töltött négy év kivételével politikai karrierje folyamatosan ívelt felfelé. 1920. szeptember 9-én Heves vármegye főispánja lett, tisztségét 1925. február 27-ig viselte, amikor szélsőséges politikai nézetei és korábbi kapcsolatai miatt nemkívánatos lett a politikában. A közéletbe csak 1931-ben tért vissza, amikor nagybátyja, Graefl Jenő nem indult többé a képviselői választásokon, székébe pedig az Egységes Párt színeiben induló unokaöccsét segítette. Bobory 1944-ig megtartotta parlamenti mandátumát, házelnökként, a Vitézi Rend tagjaként és a Frontharcos Szövetség vezérégyéniségeként számos országos politikai szereplést vállalt. Karrierútja 1937-ben ért a csúcra, amikor belügyi államtitkár és titkos tanácsos lett.²⁶

Graefl Ilona pontosan ismerte férje politikai súlyát és jelentőségét, és erre az emlékiratban is kitért.

„Gyurim a Tiszafüred országgyűlési képviselője volt, 16 község tartozott hozzá. Előtte Egerben volt főispán, képviselősége idején államtitkár lett. Lakása előtt mindig ott állt egy rendőr. Amikor elnökkölt, mindig kaptam tőle jegyet a karzatra, s pislogott, hogy ott vagyok-e már.”²⁷

Mindezek tükrében a házassággal történő elköteleződés nagyon is reális és tudatos döntés volt. Graefl Ilona társadalmi helyzete ezzel a friggel nagyot változott. Ezt jól mutatja a korábbi idézetben jelzett megszólítás változása, amely a Horthy-korszakban erőteljesen kifejezte a nemesi múlt presztízsvértékét, s tükrözte a történelmi szereplő társadalmi helyzetét.²⁸

Az I. világháború után a nemeseknek a nagyságos megszólítás járt. A főnemesek, a magas rangú katonatisztek, az országgyűlési képviselők, a vármegyei alispánok, a főjegyzők méltóságosak voltak, a miniszter kegyelmes. A Vitézi Rend tagjait nemzetesnek szólították. Özv. Hegedűs Ferencné Troll Ilona

²⁴ Graefl 1983: 24.

²⁵ Graefl Gabriella 1873. április 24-én Egerben ment férjhez Bobory György (1840–1896) huszártiszthez. Ebből a házasságból született ifj. Bobory György és Bobory Margit (1874–1941). Margit a borsodivánkai Prónay Endre (1863–1916) nagybirtokos neje lett.

²⁶ A részletes politikai pályafutást lásd: Szuromi 2020.

²⁷ Graefl 1983: 9.

²⁸ A címzés változásait Kövér György kutatta, aki az 1829 és 1916 közötti időszakot vizsgálva követte végig és elemezte társadalomtörténeti szempontból, négy kategória – rang és történeti-jogi rendi tagoltság, katonai rangok és titulusok, hivatalnoki kar, valamint foglalkozásszerkezet, presztízis – alapján a megszólítások alakulását. Kövér 1999: 12.

megfogalmazásában tehát az jelent meg, hogy unokája immár nem nagyságos, hanem kegyelmes lesz. Ezzel a kijelentéssel a foglalkozás és a presztízs kapcsolata utalt. Ha a fiatal lány egy vidéken gazdálkodó nemes embert választ, akkor „csak” nagyságos. Bobory jogásként kegyelmes volt, így nejének is járt a kegyelmes asszony megszólítás. Troll Ilona nem a pillanatnyi politikai státuszt tartotta fontosnak, mert ebben az esetben unokája méltóságos lett volna, hanem a leendő házastárs végzettségét. Bobory Györgyöt egyébként négy megszólítás is illette: földbirtokosként nagyságos, a képviselőház elnökeként méltóságos, értelmiségi foglalkozása révén kegyelmes, vitézként nemzeti volt.²⁹

A memoár írójának házasságkötése a II. világháború előestéjén jelentős társadalmi presztízsváltozást hozott, amivel – ha nincs a politikai fordulat – biztosíthatta volna születendő gyermekei rangját is. Ez a törekvés mutatkozik meg abban, hogy Graefl Ilona elköteleződése nagyon erős Bobory György identitásvonalával. Ezt az örökséget igyekezett a mentalitást és a megjelenést kifejező jelzőkkel is átárasztani: „arisztokratikus szép ember”, „végtelenül jókedvű, elegáns, magas szőke szép ember”, „ragyogó férfi”, akit „rengeteg melegség, kedveség” jellemezte.

A memoár írója nem a saját családi identitásvonalát, hanem férjéét vitte tovább, és ezt kívánta gyermekeinek is átadni. Azt sem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az asszony a házasság intézményében mindenkor társadalmi státuszának stabilizálási lehetőségét látta. A Bobory Györggyel kötött frigy realizálta helyzetét kora legmagasabb státuszszintjein, második (név)házassága pedig esélyt adott arra, hogy betagozódjon az ötvenes évek tisztviselői csoportjába, vagyis a negatív mobilizáció ellenére is távolságot tartson a munkások tömegétől.

Az ötvenes évekbeli státuszcsökkenést kifejezi a két férjhez kötődő múltélmény megjelenítése is. Boboryról Graefl Ilona a következőt jegyezte fel:

„Nagyon szép, tartalmas életem volt, 25 éves voltam, amikor az ország legfiatalabb kegyelmes asszonya lettem, mert Gyurim titkos tanácsos volt. Minden héten ment fel az ülésekre és én vele mentem. Nagy fogadás volt, amikor vett nekem egy ruhát, fekete taft alszoknyával, felül fekete tüll felsővel. Központ lettem. Élveztem, mert volt ott olyan is, aki nagyon szerette volna, ha Gyurim elveszi, de én voltam mellette, mint háziasszony. Büszkék voltunk egymásra. Gyurinak az összes kitüntetése a mel lére volt tűzve.”³⁰

²⁹ Graefl Ilona anyja nagyságos volt, hiszen Graeflné vidéki földbirtokos maradt, lánya társadalmi presztízse hozzá képest sokkal magasabbnak számított. A nagymamának, Troll Ilonának a nagyméltóságú megszólítás járt Hegedűs Ferenc pénzügyminiszter özvegyeként. Levélborítékjaira ráírták elhunyt férje foglalkozását, amelynek alapján özvegyének joga volt használni e megszólítást.

³⁰ Graefl 1983: 12.

Ehhez képest második férje nevét egyetlen egyszer sem írta le, családnevét csak B. betűvel jelezte. A kapcsolatot szükséges, a gyermekei érdekében vállalt rosszként igyekezett feltüntetni.

„[Baráth Gyula] az OTP-nél volt állásban, eleinte engem nem engedett el dolgozni, mert azt mondta, három gyerek mellett van dolgom. Nem sok jó lett belőle, talán kettő évig igen, de utána rémes volt. A gyermekeim után járó összeget sem adta át nekem, olyan igényei voltak, mint egy grófnak, pedig mondtam neki az esküvő előtt, hogy az én vagyonomra nem számíthat, mert az elment egyszer s mindenkorra. A legnagyobb baj az volt vele, hogy ivott. Külön szobában laktunk, ő az udvaron. Mindenben piszkált, hogy nem takarítok, hogy cukrot loptam a gyerekeknek a szekrényből, holott a kulcs nála volt. Saját anyja azt mondta, amikor meglátott, hogy nem fogod kibírni vele. De más választásom nem volt. Előfordult, hogy rántottát akart enni, de a petrófőző nem melegített elég gyorsan és a tojásokat a lábamhoz vágta. Aztán lement a cukrászdába, hozott nekünk süteményt, mintha mi sem történt volna. Erre mondtam neki, nem kell nekünk sütemény, csak bánj velünk rendszeren, mert én Gyurimmal az élet napos oldalán voltam. Erre kivágta a mignonokat az utcára.”³¹

A múltélmény leírása kifejezi a társadalmi helyzet változását, ami az emlékirat írójának egyik legfontosabb és kompenzálhatatlan traumaforrása volt.

KIS TRAUMÁK, NAGY TRAUMÁK

„A traumatikus élményt olyan történelmi eseménynek kell tekintenünk, amely a pusztá megtörténtével felszámolja arra való kulturális képességünket, hogy behelyezzük egy történelmi időrendbe, amelyen belül megérthetjük, és ennek megfelelően elrendezhetjük az életünket.”³² A trauma egy olyan katasztrofális tapasztalat, amely lerombolja a tudat arra való képességét, hogy az egykori eseményeket értelmes és jelentéssel bíró narratívába foglalja. Fokozottan érvényes ez Graefl Ilonára, akinek élete traumák sorozata volt, s ez később meghatározta múltélményének hangsúlyait is. Az emlékirat írója hétéves volt, amikor apját meggyilkolták:

„Apám tragikus módon halt meg, a szakácsnő fia gyilkolta meg egy konyhai bárdal alvás közben. Hogy alibit igazoljon, az emeleti ablakhoz egy létrát támasztott, mintha onnan mászott volna be apámhoz. Volt egy tanító abban az időben bátyám mellett, állítólag az kevert altató port a vacsorába. Apám előtte való nap vásáron volt és nagyobb pénzhez jutott, ezt tudta meg ez a gazember és ezért ölte meg apámat.

³¹ Graefl 1983: 23.

³² Rüsen 2004: 54.

Kis, rozoga ember volt, Szabó Józsefnek hívták, Mezőtárkányon élt. A pénz egy részét a nádfedeles jégveremben dugta el, amit a szálkás szőrű vizsla szaglása után kikapart. Ez a gazember 15 évet kapott, de jó magaviselete miatt hamarabb szabadult.”³³

Az alvó Graefl Andor 1920. július 26-én éjszaka ölték meg a kétútközi kastélyban. Az esetről több korabeli újságcikk is megjelent.³⁴ A rablógyilkosság ebben az időben egyáltalán nem volt ritka, a történetek jelentőségét azonban növelte, hogy ezúttal egy nagybirtokos, Bobory György főispán nagybátyja volt az áldozat. Graeflné ezt követően három kiskorú gyermekével maradt Kétútközben, a gazdaságot Bobory György és Graefl Jenő felügyelete mellett intézők irányították, a világgazdasági válság után pedig a legfőbb bevételi forrásuk a vadászturizmus lett.³⁵

A memoáíró röviden megemlékezett féltestvérei tragikus életéről is. Graefl Andor első házasságából, Szirmay Szerénától született Graefl Alíz Róza Sarolta (1897–1941 után), dr. Komizsony Szerviczky György (1891–1947) miniszteri fogalmazó, később titkár neje. „Aliz egy kiállítás alkalmával sokat sétált és olyan háterincbajt kapott, amit az orvosok sem tudtak gyógyítani. Sokáig ágyban fekvő beteg volt, majd meghalt. Gyermeük nem született.” Graefl Gabriella Jozefin Evelin (1898?) dezséri Beélik Viktor (1895–1969) földbirtokos felesége volt, és „gyermeke születése közben merevgörcsben meghalt”. Graefl Rozália (1902–1923), vagyis Báthly Miklósné „volt a legkisebb, a legszebb és a legszerencsétlenebb. Apám ellenezte a házasságukat, mert túl fiatalok voltak. Boldogságuk nem tartott sokáig. Fia, Miklós születése után 21 évesen felakasztotta magát.” A féltestvérek szintén Kétútközben nevelkedtek, mivel felügyeletüket a válás után Graefl Andor kapta, tehát a hozzájuk kötődő múltélmény nem lehetett csekély. „Gabriella esküvőjére kaptam egy szép, halványsárga ruhát, egészen nagylányos voltam benne”, illetve „Gabriella legjobb barátnője Okolicsányi-Zsedényi Marietta volt, fivére Zénó ott volt az esküvőn és kezet csókolt nekem, mire én elpirultam”.³⁶

Az emlékirat célja azonban nem a rokoni és vérségi kötelék megőrzése volt, s főként nem a Graefl család vidéki birtokos életmódjának hangsúlyozása. A rokonok története tehát nem volt releváns az emlékiratíró szándékával.

Hasonlóképpen nem játszott szerepet az identitásvonal alakításában az édestestvér sem. Ifj. Graefl Andor (Poroszló, 1906. május 23. – Budapest, 1938. november 28.) életéről és halálának körülményeiről bővebb leírás olvasható, ám mindez a tényközlés szintjén maradt.

„Andor testvérem szörnyű baleset folytán halt meg 1938-ban, amikor a Felvidék visszafoglalása volt. Szeretett szórakozni, ha ritkán eltávozást kaptak. Nagymama

³³ Graefl 1983: 2.

³⁴ *Egri Népiújság* 1920. július 27. 1.

³⁵ Szuromi 2015: 52.

³⁶ Idézetek: Graefl 1983: 3.

fővárosi lakásán volt a civil ruhája, mindig átöltözött, ha mulatni indult. Ezúttal azonban nem így tett, még a szolgálati revolvert is magánál hagyta.”³⁷

A baleset utólagos leírását valószínűleg a korabeli napilapok segíthették, mivel a sajtóhírek és a memoár feltűnően sok párhuzamot mutatnak.

„Ma hajnalban fél 4 óra tájban revolver dördült el az Arizona-mulató egyik páholyában. A forgó parketten vidám partnerek táncoltak. Fent a zenekar emelvénnyén szólt a jazz, hajnali vidám hangulat töltötte be a mulatót. A dörrenésre alig lett valaki figyelmes. Azt hitték, pezsgősüveg felbontott dugója durrant. Aztán zúrzavaros hangok hallatszottak, megállt a jazz. Minden szem az egyik sarokpáholyra szegeződött. A páholy sarkában vérző fejjel, álétan feküdt az egyik plüss fotelben Graefl Andor földbirtokos, a pesti társaság egyik legismertebb mulatóskedvű, fiatal tagja. Mellette a földön feküdt a revolver, melynek golyója fejébe fúródott.”³⁸

Testvére tragikus sorsáról Graefl Ilona csak annyit jegyzett meg, hogy „ezt szegény anyám soha nem heverte ki”.³⁹

A trauma forrása nemcsak a múlt negatív hatása a jelenre, nemcsak a jelennel való relevancia hiánya, hanem a szégyenérzet is lehet. Graefl Ilona három fél- és két édestestvéréről tett említést, de törvénytelen féltestvére, Keller (Pap) Andor nem jelent meg az emlékiratban. A törvénytelen fiú id. Graefl Andor és Bálint Keller Mária házitanító szerelmi viszonyából született, 1917. május 5-én Budapesten. Az apa törvényes úton, egy közjegyzőnél elhelyezett okirattal biztosította az anya és a gyermek megélhetését, ám halála után özv. Graefl Andorné pert indított a tiszafüredi járási bíróságon, hogy a gyermek eltartását szüntessék meg. Végül egyezség született arról, hogy özv. Graeflné a gyermeket 18 éves koráig havi 500 koronával támogatja. A memoáríró a családi iratokból éppúgy tudhatott törvénytelen féltestvéréről, mint ahogy a későbbi Pap Andor néven Egerben élő törvénytelen fiú is tudott származásáról és rokoni kapcsolatairól.⁴⁰

A memoárban a legrészletesebben kifejtett időszak az emlékiratíró legnagyobb traumája: vagyon- és egzisztenciavesztésének ideje. Az 1944 és 1950 közé tehető időszakot a „jött a szörnyű, esztelen pusztulás, amit soha többé ne érjen meg az emberiség”⁴¹ – mondattal vezette be.

Az akkor már háromgyermekes család előbb Bobory György domaházi birtokát hagyta el,⁴² majd Kétútközről is távozott. A menekülés előkészítésének leírása

³⁷ Graefl 1983: 6.

³⁸ *Mai Nap* 1938. november 27. 1.

³⁹ Graefl 1983: 6.

⁴⁰ Szuromi 2015: 85–86. Köszönet az adatközlésért és a dokumentumok kutathatóságáért Pap Andor unokájának, Verebélyi Tamásnak.

⁴¹ Graefl 1983: 13.

⁴² Tiszaszőlős külterülete. A birtok eredetileg Graefl Gabrielláé volt, amit fia 1922-ben, vitézzé avatása után vitézi földdé nyilvánított. Itt épült fel a házasságkötés idejére az a családi ház, amely az otthonuk lett.

adott lehetőséget arra, hogy a memoáíró a számára fontos materiális javakat felsorolja, s egyben fenntartsa nagyságának emlékét. A vagyonszerzés traumája olyan mély volt, hogy 1945. december 5-én Boboryné négyoldalas levelet küldött az Elhagyott Javak Heves Vármegyei Kormánybiztosságához, melyben részletesen felsorolta, melyek azok a családok, akiknél elhelyezték a különböző értékeket, melyek nem kerültek vissza a családhoz.⁴³ A veszteség érzelmi szinten is kifejeződik: „Vajon kinek a falán díszelnek az értékes festmények, s hol van a zongora, amin játszottam, s amit Gyurim annyira szeretett? [...] A legborzasztóbb volt elhagyni anyámat, nagymamát és Vilmát.”⁴⁴

A menekülés hónapjaiban megtapasztalták az otthonatlanság érzését, mégsem látható annak nyoma, hogy bármiféle sorsközösség alakult volna ki azzal a több ezer családdal, amelyek az orosz csapatok elől Nyugat-Magyarországra, majd Ausztriába menekültek. Úgy tűnik, a szenvedés, a nélkülözés, a szánalom megtapasztalása csak a saját traumájuk volt, hiszen „semmi sem volt fontosabb, minthogy az életet megmentsük, mert azt nem lehet pótolni”.⁴⁵

Amíg a Szombathely melletti rumi birtokra nem érkeztek, Boboryné Pásztón és Érsekújváron több olyan családdal is találkozott (Kohut, Saárossy), amelyek a sorstársaik voltak. Rum birtokán, ahol Gáspárdy Béla vendégszeretetét élvezték, szintén több menekülővel kerültek kapcsolatba.⁴⁶ A társadalmi kitekintés vagy politikai helyzetelemzés ezúttal is hiányzik, a memoár írójának figyelme csak saját mikrokörnyezetére, gyermekei állapotára, vagyonuk fokozatos elolvadására szorítkozik. A trauma forrása ezúttal azonban mélyebb és távlatibb. Ez az időszak fordulópont volt Boboryné életében. A háromgyermekes anya fokozatosan átvette a családfő szerepét 61 éves férjétől, akinek politikai kapcsolatai megszűntek, társadalmi presztízse elenyészett, immár maga is védelemre szorult. Markáns fordulat volt ez az asszony életében, aki innentől nem élvezte a Bobory név nyújtotta védelmet. A család a Graefl családból hozott mentalitásnak és neveltetésnek köszönhetette a létfenntartását. A kétútközi gazdaságban a lányok neveléséhez hozzátartozott a vidéki élethez szükséges gyakorlati ismeretek elsajátítása. „Gereblyéztem, ágakat szedtem, minden olyan munkát megcsináltam, amivel passiózni lehetett. Sok baromfit tartottunk, s ezt igen szerettem, mert ragaszkodók voltak. A tojás szedését és az etetést is megcsináltam, pedig volt ember erre is.”⁴⁷ Ez a gyakorlati tudás tette Boboryné számára lehetővé, hogy élelmet szerezzen családjának, kibírja a saalfeldeni láger körülményeit, a vagonokban uralkodó áldatlan

⁴³ A levél a szerző tulajdonában van.

⁴⁴ Graefl 1983: 13. Vilma: Bitomszky Vilma nevelőnő, aki a kitelepítésig a családdal maradt.

⁴⁵ Graefl 1983: 14.

⁴⁶ Gáspárdy Béla (Eger, 1879. július 27. – Csempeköpács, 1948. szeptember 22.) gazdasz, rumi jószágigazgató. Bobory Györggyel való barátsága Egerhez köthető. 1944 őszén több ismerős, baráti családnak adott menedéket gróf Széchenyi Péter rumi birtokán. Gáspárdy A.–Gáspárdy L. 2009: 392.

⁴⁷ Graefl 1983: 2.

állapotokat, és hogy túléljék a folyamatos bombázásokat.⁴⁸ Az emlékirat ezen pontján háttérbe került a férj szerepe, viszont felerősödött az asszony, a feleség és az anya önállóságának kiemelése. Bobory ekkor már többször csak „szegény Gyurim”-ként jelenik meg, neje olyan képet fest az egykor arisztokratikus emberről, aki már támogatásra és védelemre szorul.

Boboryné énképe is megváltozott. A kegyelmes asszonyból családszervező, családfenntartó nő lett. Az egzisztencia- és presztízsvesztes korában már az sem tabu, hogy, miután 1945 tavaszán Budapestre érkeztek, a családot „Gyurim volt barátnéja látta el élelemmel”.⁴⁹ Ez a pillanat ártéltelmezi a múltat. Bobory azért nem legalizálhatta fiatalkori kapcsolatát, mert a barátnője zsidó nő volt. A családi hagyaték alapján úgy tűnik, Deján Lilly Máriáról van szó.⁵⁰ A parlamenti képviselő kései házasságkötésének oka tehát nem az unokahúg iránti vonzalomban keresendő, annak ellenére sem, hogy Graefl Ilona a leánykérést úgy tüntette fel, hogy arra Bobory évek óta készült. A hosszú agglegényélet oka egy olyan asszony jelenléte volt, akinek felvállalása a politikus karrierjének végét jelentette volna. Az unokahúg eljegyzése akkor történt, amikor a kétútközi gazdaság egyedüli törvényes fiúörököse, ifj. Graefl Andor egy fegyverbaleset következtében meghalt, vagyis Bobory lépése a családi gazdaság megmentése érdekében történt. A folyamatos traumák, a semmivé vált vagyon és hontalanság érzése azonban megváltoztatta a tudatosan fenntartott identitásvonal-vezetést, és immár az sem tűnt presztízsrombolónak, ha felszínre kerül az eltitkolt kapcsolat a nővel, aki „igen korrektül” segítette őket élelemmel.

Az emlékiratíró egyedüli családfenntartó lett. „Szegény Gyurimat az utcára se lehetett kiengedni, nehogy baja legyen.”⁵¹ Bobory korábbi politikai szerepvállalása, az országos politikai elithez tartozása komoly traumaforrása lett a családnak: „A volt kerékgyártó fia, Dósa László el akarta vitetni Gyurimat, mert a cselédekkel nem bánt jól. Ha nem fizet, akkor feljelenti. Felutaztam Pestre és szereztem pénzt, amit lehetett, még zálogba tettem. Nem tehattünk mást, ebben a helyzetben csak neki lehetett igaza.”⁵² Egy másik példa: „Gróf Imre, anyám volt bérlője is feljelentette Gyurit, hogy embertelenül bánt az emberekkel. Úgy vezették be a bíróságra, mint egy bűnöst. A pert akkor elnapolták, később vád hiányában felmentették.”⁵³

⁴⁸ A család hónapokon át amerikai megszállás alatt álló területen élt, amelyet a memoáriró saalfeldeni lágernek nevez.

⁴⁹ Graefl 1983: 29.

⁵⁰ Bobory temetésére 1949-ben négyen küldtek koszorút. A koszorúk kimutatásából tudjuk, hogy hárman a családhoz tartoztak, a negyedik koszorú megrendelője azonban ismeretlen. Bobory fényképalbumában az ismeretlen asszony képe megőrződött, de beazonosítását semmilyen adat nem segíti. Annyit megállapíthatunk belőle, hogy a barátnő Magyarországon élte túl a vészorszakot, egyéb információval jelenleg nem rendelkezünk róla.

⁵¹ Graefl 1983: 17.

⁵² Graefl 1983: 18.

⁵³ Graefl 1983: 20.

A Tiszaszőlősi Földigénylő Bizottság szerint a volt országgyűlési képviselő „népellenes magatartást tanúsított és gyűlöltté lett a nép szemében”.⁵⁴ 1945 áprilisában a domaházi 595 kataszteri hold birtokot megváltás nélkül elkobozták és kiosztották az igénylők között. A következő évben a politikusnak „népellenes bűntett” miatt kellett a Budapesti Népbíróság elé állnia. Az ellene felhozott vád szerint 1935 és 1940 között alelnökként irányította a Parlament munkáját, s részt vett két „zsidótörvény” megszavazásában. Bobory azzal védekezett, hogy munkája az országgyűlésben adminisztratív volt, 1940-től pedig visszavonult a tényleges politizálástól, vagyis tevékenyen már nem vett részt az ország irányításában.⁵⁵ Az idős politikus ellen indított eljárást „vád hiányában” ejtették.⁵⁶

Bobory társadalmi presztízse tehát megszűnt, családjával 1946-ban Kétútközbe költözött, ahol anyósa maradék földjén kaszált és fizikai munkát végzett, nejevel együtt. Az asszony rendszeresen járt a Kétútköztől 25 kilométerre fekvő Domaházára, hogy élelmet szerezzen családjá számára. A memoáíró ekkor már dolgozó nőként, családfenntartó asszonyként tekintett önmagára, ezért fizikai munkavégzésének körülményei és nehézségei hangsúlyosan jelennek meg visszaemlékezésében.

„A kukoricát én saraboltam a lóval, de olyan harmat volt, hogy tiszta víz lett a ruhám. [...] Több ízben más asszonyokkal a marhavagonban a fékezőülésen kuporogtunk, mert féltünk az oroszoktól. A derekamra kötve vastag övben hoztam a dohányt, s nagyon félttem, hogy a szaga miatt észreveszik, és akkor végem van. Így aztán nem bántam, ha a répa tetején utaztam más asszonyokkal, mert ott nem bűzlött a dohány.”⁵⁷

Boboryné ideiglenes állapotnak tekintette társadalmi státuszának megváltozását, mivel a múlt érzelmi és egzisztenciális emléke még erősen élt benne, a kétútközi gazdaság pedig hidat képezett a múlt és a jelen közt. Anyja 1949 őszén maradék ingatlanát is „felajánlotta” az államnak. A 17 szobás kastélyt a Poroszlói Állami Gazdaságnak adták át. A lakhelyelhagyást úgy adminisztrálták, mintha az épületet csak bérbe adták volna az államnak. A családot kitelepítették, mégpedig Poroszlón három különböző helyre: özv. Graefl Andorné a 446. számú házba, Ilona és gyermekei az 574. számú lakóházba, nővére, Fáy Lászlóné Graefl Valéria és családjá az 569. szám alatti lakóházba került. Befogadók „kuláknak” bélyegzett családok voltak.⁵⁸

⁵⁴ Vadász 2009: 42

⁵⁵ Bobory 1944-ben az Országgyűlés Igazságügyi, valamint Külügyi Bizottságának a tagja volt, továbbá elnöke a Közigazgatási és a törvényhozói összeférhetlenség szabályozásának előkészítésére kiküldött 27 tagú bizottságnak. De politikailag valóban nem volt aktív. *Magyarország tisztí címv. és névtára, 1944*: 17, 20–22.

⁵⁶ Az irat a családi hagyaték része, jelenleg a szerző tulajdonában van.

⁵⁷ Graefl 1983: 18.

⁵⁸ 1945 és 1948 között a magyar agráriumban az önellátásra termelő kisgazdák mellett megjelentek az árutermelő gazdaságok is. A dolgozó paraszt ellentéte lett a „túlzásba vitt egyéni gazdálkodást” folytató gazda, vagyis a „kulák nagygazda”, a „kupecparaszt”, a „zsíros nagygazda”.

Poroszlóra 1951-ben hetven fővárosi, úgynevezett osztályidegen családot költöztettek. Az 1951. július 25-én készült jelentés szerint a kitelepítettek között akadt olyan, akit korábban a „fasiszta törvények” miatt deportáltak, és olyan is, aki a szovjetek oldalán harcolt Budapest felszabadításáért. Egy részük a kétútközi gazdaságban végzett fizikai munkát.⁵⁹ Ekkorra már Graefl Ilona unokatestvére, Graefl Károly és családja is elhagyta Poroszlót. Tornyos kastélyukat – miután Svájcba, majd Brazíliába költöztek – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kapta meg.⁶⁰ Az emlékirat írója egy sorsközösség tagja lett, de ez nem tudatosult benne. Ezeknek az éveknek a változásai már csak érzelmek nélküli, tényközlő mondatokként kerültek az emlékiratba.

„Férjemet az utolsó útjára felkísértem Pestre, de amikor elment, már érezte, hogy nem látja többé gyermekeit. Olyan szomorú szemei voltak, hogy a lelkem ki tudtam volna sírni, hogy miért kellett ennek eljönnie, de jól tudtam, hogy idősebb volt, mégis, ha ez a betegség nem jön, tovább tudtunk volna együtt lenni. Egy csupa izom, erő, stramm ember semmivé vált. [...] A föld miatt egyre többet kellemetlenkedtek. Mondtam anyámnak, ajánlja fel az államnak. Érdekes volt, amikor felhívtak, hogy anyám önként ajánlotta azt fel. Egy ideig még ott laktunk, majd a gazdák nyakára költöztettek Poroszlóra.”⁶¹

Az 1944 és 1951 közötti évek eseményeinek az emlékiratíró kilenc oldalt szentelt, az időszak ezáltal a memoár lehangsúlyosabb része lett. A trauma, magányosan, nem sorsközösségben megélve, évtizedekig elhúzódott és feldolgozatlan maradt.

A szövetkezeti mozgalom élénkülésével párhuzamosan indult meg az úgynevezett kulákgazdaságok felszámolásának a folyamata. Az országban már 1948–49 telén összeírták azokat a gazdaságokat, amelyeknek a nagysága minimum 25 kataszteri hold volt, idegen munkaerőt foglalkoztatott, és más mezőgazdasági ágakból is származott jövedelme. Poroszlón 1949. december 5-én készült el az első „kuláklista”. Erre 97 lakos került fel: földműves-birtokosok, orvos, gyógyszerész, vaskereskedő, korcsmáros, tanító, darálós, fűszerkereskedő, szeszfőzdés, lelkész, jegyző. Az 1950-ben készült jelentésben már csak 60 név szerepelt, de ez a jelentés sem volt túlkapásoktól mentes, mivel a listára a lelkész és a plébános is felkerült a Cigánygödörben élő lókereskedővel együtt. 1951. január 5-én már csak 36 személyt minősítettek „kuláknak”. A csökkenés oka volt, hogy időközben többen is az iparban találtak megélhetést, így őket a munkások közé sorolták. A gyökeres politikai változást szolgáló erőszakos társadalom-átalakításnak tehát az a nép-reteg is áldozatul esett, amelyik a Horthy-korszakban teljesen független volt a nemesi identitású társadalmi közép tagjaitól. MNL HML XXIII.226.b. 1.

⁵⁹ Szuromi 2014: 294.

⁶⁰ Az épület egy részében 1949-ben a rendőrség működött, a másik felébe viszont helybéli szegény családokat telepítettek. Az 50-es évek elején két hasznosítási lehetőség vetődött fel. Az egyik elképzelés szerint a Vallás- és Közoktatási Minisztérium munkásüdülőnek szeretne volna használni, a másik terv viszont egy helyi internátussal egybekötött iskola kialakítására vonatkozott. MNL HML V.270.a. 8/436/1949.

⁶¹ MNL HML V.270.a. 8/436/1949. 28.

A REKONVERZIÓ HIÁNYA ÉS KÖVETKEZMÉNYE

Emlékiratában Graefl Ilona nem reflektált az országos és a nemzetközi eseményekre, fontosnak csupán saját és családja életét tartotta. Ezért a visszaemlékezése térben és időben elszigetelt önvalomás maradt. Graefl Ilonának világosan kellett látnia a Magyarországon és a világban bekövetkezett változásokat. Férje politikai kapcsolatai és tapasztalatai ezzel ugyancsak szembesítették. A mikroszinten kezelt múlt inkább az író énközpontú személyiségét és arra való törekvését tükrözi, hogy a változások ellenére is képes legyen fenntartani dicső múltjának és gyermekei identitásvonalának emlékét. Írása annak az igazolása, hogy teljesítette férje kívánságát, s gyermekeiből minden nehézség ellenére is becsületes embereket nevelt. Ezért 1956-os válása után többet önmagáról már nem akart elmondani, az utolsó oldalakat a gyermekek iskoláztatási körülményeinek és saját munkavállalása nehézségeinek szenteli.⁶² Emlékiratát így zárja:

„Kellemesen telnek a napjaim, vannak ismerősök, akikhez eljárok bridgezni, néha moziba is elmegyünk, de rossz filmek vannak. Nem panaszkodom, mert a gyermekeim jók hozzám, volt értelme a sok küzdelemnek, hogy sokat bajlódtam velük a semmiben.”⁶³

Ez a rövid befejezés a rekonverziós kudarc következménye. Az iskolai végzettség hiánya tartósan konzerválta a negatív társadalmi mobilizációt.

A lányok iskoláztatását az I. világháborúig a hagyományos keretek jellemezték. „A leánynevelés kérdésének fokozott előtérbe kerülése ugyan nem a dualizmus évtizedeiben kezdődött, de a nevelésükről vallott elvek hosszú évtizedek alatt is csak nehezen változtak.”⁶⁴ A házitanítók arra törekedtek, hogy a lányok társaságképes úriasszonyokká, jó anyákká és feleségekké váljanak. A középfokú intézményes oktatást római katolikus nőnevelő szerzetesrendek végezték. A leánynevelés progresszióját viszont nem segítette, hogy az előkelő családok nem szívesen engedték lányukat bentlakásos iskolákba.

A 20. század első felében a társadalom középnmemesi identitású családjaiban nem volt elfogadott a nők munkavállalása. Hivatást az asszonyok sem választhattak, hiszen azzal azt bizonyították, hogy férjük képtelen eltartani a családjukat. Szégyen volt ez a férjre és asszonyra egyaránt. Boboryné műveltségének alapját ezért ugyanúgy a tradicionális leánynevelés elvárásai alapozták meg, mint a hasonló társadalmi helyzetű és mentalitású családokban élő lányokét.⁶⁵

⁶² Graefl Ilona vagyont soha nem szerzett, az egészségügy területén szerzett állásának bére arra volt elég, hogy szolid bérleményének díját kifizesse.

⁶³ Graefl 1983: 27.

⁶⁴ Kéri 2018: 349.

⁶⁵ A modern vagy modernizálódó államok a sikeres társadalmi és politikai integráció megvalósítása érdekében támogatták a tömegoktatás elterjedését, mert a jól képzett, széleskörű ismerettel rendelkező polgárok az állammal szembeni kötelezettségeiket – adófizetés, katonáskodás, hivatalviselés – is magasabb színvonalon végezték. A nemzeti kultúra széles körű terjesztése az

Ideális nőnek az számított, aki gyermekei jellemét és erkölcsét építeni tudta, férjének társa volt, s ha kellett, helyette a család kormányzását is a kezébe vette. Ezekről az értékekről beszélt Szvorényi József ciszterci szerzetes Graefl Ilona anyósának, Graefl Gabriellának az esküvőjén is.

„Legyen a férj házának világító napja. [...] Az asszony nem uralkodásra, mint inkább teljesítésre van születve. Az ő csendes hatalma a szeretet. Csendben, szeretetben hirtessze ő háza jólétének vetéseit, takarítsa meg annak kalászeit, sem megvetője nem lévén a tisztos divatnak, sem rabja az átkos fényűzésnek. A takarékoság évszázadok óta ugyanaz a tiszteletre méltó erénye a nőnek és az egyszerű csín s főleg a széplélek legjobb emelője volt és marad mindenkor a női kellemnek. [...] S mivel mégis anya gyermeke oldalán, ennek első őrangyala, pár levéllel többől fog állani az ő nevelői vezérkönyve és dicsőségszörűje is.”⁶⁶

Graefl Andor lányait nevelőnők tanították. „A nyelvet kiskorom óta tanultam. Bitomszky Vilma jött el hozzánk, mint német nevelőnő, így a németet jóformán egyszerre tanultam a magyarral. Később jött hozzánk angol és francia nevelőnő is, és a nyelvek mellett zongorázni is megtanultam.”⁶⁷ Ilona a négyosztályos polgári iskolát Egerben magántanulóként végezte, nővére, Valéria és féltestvére, Rozália a budapesti Notre Dame de Sion római katolikus leánygimnázium növendéke volt.⁶⁸ Ugyanezt az iskolát választották az egri születésű mezőnyárádi Hartl Editnek (1893–1974) is, akinek nagyapja, Hartl Ede 1880-ban kapott nemességet. A Sion Intézetben nevelkedő lányok tudták, mi a petrolkémia, alapvető egészségügyi és jogi képzést is kaptak, ám a szakirányú tudás nem szerepelt a tananyagban. A Notre Dame de Sionban nem hivatást választó nőket, hanem úriasszonyokat neveltek. A klasszikus műveltség alapjainak elsajátítása mellett a lányokat megtanították hímezni, festeni, háztartást vezetni, de a nevelés egyik alappillére a társaságképes viselkedés volt.

A lányok társadalmi helyzete az I. világháború során és utána megváltozott; szabadságuk nőtt, de a velük szemben támasztott elvárások megmaradtak. Graefl Ilona ekkor már szülői felügyelet nélkül is utazhatott.

állami oktatás feladata lett, így a nemzet fenntartásának terhe már nem csupán a privilegizált társadalmi csoportok kötelessége volt. Tomka 2009: 404.

⁶⁶ Szvorényi 1873: 9, 12.

⁶⁷ Graefl 1983: 1. Bitomszky Vilma orlovai születésű nevelőnő volt.

⁶⁸ A Notre Dame de Sion Rend 1904-ben érkezett Magyarországra. A rend 1910-ig internátussal egybekötött elemi, polgári iskolát, továbbképzőt és idegen nyelvi képzést működtetett. 1916-ban indult a leányközépiskola. A rend az elit lányait oktatta, akik társadalmi helyzetük miatt nem léphettek a munkaerőpiacra. A modern műveltség tantárgyai (vegytan, természetrajz, egészségtan) mellett magas óraszámban oktatták a latin, német és francia nyelvet. A készségtárgyak (zene, rajz) mellett a tanrendben helyet kapott a gyorsírás, a kézimunka és a háztartástan is. Különlegesnek számított az utolsó évfolyamon a nők jogi képzése. Az intézményben az első érettségi vizsgát 1936-ban szervezték meg. *Iskolai értesítő*k 1939: 6.

„A legnagyobb élményem volt az Epsomi Derby [sic!], ahol a királyi család is jelen volt. Helyi érdekltségű vasúttal mentünk ki, rengetegen voltak, annyi fess férfit és sikkes, de nem túl csinos nőt nem láttam még soha sem. [...] Aztán voltam Jugoszláviában, ahol a legjobb barátnőm, Ghyczy Dalma ment férjhez. Kirándultuk Abáziába, Bledbe is.”⁶⁹

A nemesi identitású családokban ezek ellenére sem volt elfogadott a nők munkavállalása. Hartl Sándor (1857–1938) jogász a következőket írta lányának, Eugéniának (1891–1974) a 25. születésnapjára:

„Mindenekelőtt maradj nobel gondolkodású! Kicsinyességeken emelkedj felül és őrizd meg kedélyed és lelked csendes derűjét és egyensúlyát. Az élet nem olyan könnyű, hogy éppenséggel semmibe vegyük, de hidd el Kedves Jennym, hogy másrészt nem is érdemes azt túl komolyan venni és nehezen viselni. Nagyobb fontosságú ügyeidet előzetesen fontold meg jól és ha nehéz az elhatározás, úgy vesd fel magad előtt azt a kérdést, vajon mit tettek volna abban az esetben a szüleid? Vagyonodat őrizd gondosan, mert az önállóságodnak és függetlenségednek alapja.”⁷⁰

A miniszteri tanácsos lányának egzisztenciáját a vagyona biztosította, hivatalvállalás lehetősége szóba sem került. Graefl Ilona szakmai végzettségének hiánya tehát nem neveltetési hiátus volt, hanem társadalmi helyzetéből és családja nemesi identitásából fakadt. Válása után az asszony egy helyi orvosi rendelőben vállalt takarítói állást, később a kórházban dolgozott liftesként. A társadalmi helyzete és a nevelése nem tette lehetővé a szakmaválasztást, ez pedig sok esetben a rekonverzió elmaradásához vezetett.

„Azok a középosztálybeli családok, amelyek az ötvenes évek elején elveszítették korábbi státuszukat, a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva – lakóhelyváltás, a középosztályi mentalitás megőrzése, a szimbolikus tőkék váltogatása – elsősorban leszármazottaik (!) révén többnyire sikeres rekonverziót hajtottak végre, és a mai generáció jelentős része már a rendszerváltozás előtti években is a társadalomban elérhető magasabb státusokkal rendelkezett.”⁷¹

Végezetül röviden meg kell említeni, hogy a trauma feldolgozását sok esetben segítette, ha az azt elszenvedett történelmi szereplő egy sorsközösség (kitelepítettek, emigránsok stb.) tagjává lett. A sorsközösség tagjai az időbeli távolság növekedésével emlékezetközösséget alkottak. A memoáíró azonban saját és családja sorsát nem globálisan, csupán mikroperspektívában élte meg és vizsgálta. Ezért sem alakultatott ki benne a sorsközösséghez tartozás érzése, ez pedig gátja lett annak, hogy a nemesi múlttudattal rendelkezők kései emlékezetközösségéhez

⁶⁹ Graefl 1983: 7. Emlékirata szerint Graefl Ilona járt Olaszországban és Franciaországban is.

⁷⁰ Hartl Sándor levele lányához, Eugéniához, 1917. A szerző tulajdonában.

⁷¹ Valuch 2001: 99.

tartozónak érezze magát. Ez lehetett annak az oka, hogy Graefl Ilona tudatosan döntött a fényes múlt megörökítésének lehetősége és identitásvonalának erősítése mellett, ami az emlékiratának ívét és a memoáriró értékválasztását meghatározta.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)

V.270.a. Poroszló nagyközség iratai, 1949.

XXIII.226.b. A Füzesabonyi Járási Tanács VB iratai, 1950–1951.

Bobory György 1949: *Fiamnak. Családtörténet, végrendelet*. Kézirat.

Graefl Ilona 1983: *Életem. Családtörténeti kézirat*.

Iskolai értesítők. A Notre Dame De Sion római katolikus leánygimnázium. 1939.

Királyi könyvek. 69–70. kötet. Budapest.

Magyarország tiszti cím- és névtára, 1944. Budapest.

Szvorényi József 1873: *Menyekzői amaranthok T. cz. Bobory György m. kir. főhadnagy és Graefl Gabriella úrhölgy ünnepélyes egybekelésök emlékéül*. Eger.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Á. Varga László 2002: Graefl József. (A szolnoki polgári házból a szabolcsi főispáni székbe.) In: Csiffáry Gergely (szerk.): *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Eger, 437–447.

Bán Péter (szerk.) 2011: *Heves megye történeti archontológiája (1681–)1687–2000*. Eger.

Dobszay Tamás 2010: Emlék, felidézés, önéletírás. *Korall* (11.) 41. 35–50.

Gáspárdy László – Gáspárdy András 2009: *Gáspárdy de Könyök ab anno Domini 1659*. Budapest.

Gyáni Gábor 2000: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest.

Gyáni Gábor 2010: *Az elveszithető múlt*. Budapest.

Kéri Katalin 2018: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Pécs.

Komiszár Dénes 2009: Dr. Graefl József. *Tariménes* (5.) 1. 52–62.

Kovács Éva 2008: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásban. In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, 9–40.

Kövér György 1999: Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig. *Századvég* (Új folyam 4.) 14. 3–19.

Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest.

- Rüsen, Jörn 2004: Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban. *Magyar Lettre Internationale* 54. <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00038/rusen.htm> – utolsó letöltés: 2024. március 10.
- Szuromi Rita 2014: *Poroszló története*. Poroszló.
- Szuromi Rita 2015: *A kétútközi Graefl-kastély*. Eger.
- Szuromi Rita 2017: Üstökösök az égen: a Graefl és Bobory családok a XX. századi politika szolgálatában. In: Csöngé Attila – Pozsgai Erika – Szabóné Maslowski Madlen (szerk.): *Zounuk. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 31. Szolnok, 41–93.
- Szuromi Rita 2020: A főispáni széktől a belügyi államtitkárságig. Politikusportré: Vitéz Bobory György élete. In: Csöngé Attila – Pozsgai Erika – Szabóné Maslowski Madlen (szerk.): *Zounuk. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 34. Szolnok, 87–108.
- Szuromi Rita 2022: *Tradíció vagy megújulás? A nemesség mentalitásának változása(i) a rendiség felbomlásától napjainkig, hevesi- és tiszafüredi családtörténetek tükrében.* (PhD-disszertáció.) Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger.
- Szuromi Rita 2023: A viszonyosság elvének érvényesülése a régi és új elit tagjai között (tanulmány). *Múlt és jövő* (34.) 4. 66–79.
- Szuromi Rita (szerk.) 2024: *Bokorugrás. Haggemacher Margit emlékirata*. (Megjelenés alatt.)
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest.
- Vadász István 2009: *Tiszaszőlős története a kezdetektől napjainkig*. Tiszaszőlős.
- Valuch Tibor 2001: Volt-e „szocialista” társadalom Magyarországon? *Beszélő* (3. folyam 6.) 4. 72–78.

Erdélyi gimnáziumi tanárok az I. világháborús menekültválságokban*

Az I. világháborúban, másfél hónappal Románia Erdélybe történő betörése, s így Erdély közvetlen harcszínterré válása után, 1916. október 11-én a központi hatalmak csapatai felszabadították a román fennhatóság alá került Gyergyószentmiklóst.¹ Az ellenséges invázió nyomán bezárt helyi állami gimnázium újraindítása érdekében a vallás- és közoktatásügyi miniszter visszarendelte a városból elmenekült igazgatót és néhány tanárt. Gruppenberg-Fehrentheil Henrik (1869–1953) igazgató azonban ideiglenes állomáshelyén maradt, különböző ürügyekre hivatkozva ugyanis nem volt hajlandó elhagyni Debrecent. Fehrentheil először azt állította, hogy meg kellett várnia egy, a kollégista tanulókra vonatkozó engedély beérkezését. A második felszólításra a munkája fontosságát hangsúlyozta a helyben maradása érdekében: ideiglenes állomáshelyén ugyanis a debreceni tankerületi főigazgató helyetteseként dolgozott. Az újabb figyelmeztetésre írt válaszában kiemelte, hogy „a gyergyószentmiklósi bizonytalan helyzet miatt az állam részéről sincs pedagógiai igény arra, hogy elhagyja ideiglenes lakhelyét”. Amikor ezek az érvek sem voltak elegendőek a gyergyószentmiklósi gimnázium felett fennhatósági jogot gyakorló kolozsvári tankerület főigazgatójának meggyőzésére, Fehrentheil egy tisztiorvosi igazolásra hivatkozott, amelyben féléves szabadságra javasolták. Az igazolás szerint bal fülét érintő hallásproblémákkal küzdött, idegrendszere pedig teljesen kimerült az Erdélyből való menekülés során. A hazatéréssel szembeni ellenállása miatt a tankerületi főigazgató végül Fehrentheil felmentését és „könnyebb irodai munkára” való beosztását kérte.

Fehrentheil későbbi életéről keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy 1917-es hazatérése után ismét elhagyta Erdélyt. Az iskolai értesítő szerint az 1925–1926-os tanévben Felsőgallán dolgozott tanárként, ezzel a tevékenységével azonban nemsokára felhagyhatott, mivel 1929-ben már dohányboltosként szerepelt

* A tanulmány elkészítését a 21/1/KA131/000003804/SMT–727 és 21/1/KA131/000003804/SMT–739 számú szerződéssel ellátott Erasmus+ Rövid Doktori Mobilitás Pályázatok tették lehetővé.

¹ A román hadüzenetet (1916. augusztus 27.) követően az erdélyi hadműveletek első szakaszában (1916. augusztus 28. – szeptember 18.) a felkészültség hiánya és a magyarországi csapatok lekötöttsége miatt az ellenséges haderő érdemi ellenállást nem tapasztalva nyomult előre Erdély egyes részein. A hadműveletek második szakaszában (1916. szeptember 18–25.) az osztrák–magyar és német erősítések beérkezése révén előbb több ütközetben sikerült megverni a román haderőt, majd október közepéig kiűzni Erdély területéről. Galántai 2000: 298; Szijj–Ravasz 2000: 156–157; Torrey 2011: 107; Hajdu–Pollmann 2014: 223–225.

a budapesti telefonkönyvben.² A halotti anyakönyv szerint 1953-ban halt meg Budapesten.³

Nem ismerjük annak az okát, hogy miért döntött Fehrentheil a rövidesen „trianoninak” mondható Magyarországon való maradás mellett, de az ő sorsa is azt példázza, hogy az 1916–1917-es, majd pedig az 1918-ban megkezdődő második menekültválság az erdélyi tanári kart is komolyan érintette, és ez a trianoni terület oktatási rendszerére is hatással volt. Tanulmányom középpontjában a szűkebb értelemben vett Erdély Római Katolikus Státushoz tartozó, illetve református fennhatóságú középiskoláiból⁴ 1916 folyamán elmenekült tanárok csoportja áll. A menekülés célpontja megválasztásának lehetséges okai mellett elhelyezkedési lehetőségeiket, befogadásuk körülményeit is elemzem, de kitérek arra is, hogy miként alakult a csoport tagjainak 1918 utáni helyzete. A távozás vagy maradás kérdésére adott válaszok vizsgálatával igyekszem a tanárok egyéni stratégiáiban megragadható közös jellemzőket is bemutatni.⁵ Ehhez kedvező forrásadottságok állnak rendelkezésre, mivel az Erdélyi Református Egyházmegye, illetve a Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki és Főkapitalani Levéltárában nemcsak az érintett tanárookra vonatkozó részletes kimutatások találhatók meg, hanem számos, átélt tapasztalataikról készült személyes beszámoló is.⁶ Az életutak rekonstrukciójához ezek mellett az iskolai értesítőkre és a sajtóanyagra lehet támaszkodni, ezáltal adva újabb példát a menekültkutatásban már bevett módszernek számító, az eltérő vizsgálati léptékre vonatkozó forrásanyag összevetésére és összeépítésére.

A tanulmányban részletezett eredmények alapját a bemutatott források felhasználásával készített, online függelékként⁷ elérhető életrajzi gyűjtemény jelenti, amely mind a 79,⁸ a korábbi szolgálati helyéről 1916-ban elmenekült, az Erdélyi Római Katolikus Státushoz tartozó, vagy a református fennhatóságú gimnáziumokban oktató pedagógus pályafutásának adatait tartalmazza. A menekült

² Szabó 2023b: 124–146.

³ BFL XV.20.1. XXXIII.1.a. 1476/1953.

⁴ Mivel az általam vizsgált intézmények kizárólag főgimnáziumok, illetve református vonatkozásban kollégiumok voltak, egyszerűsítés céljából ezeket egységesen gimnáziumoknak nevezem. Katolikus gimnáziumok alatt minden esetben az Erdélyi Római Katolikus Státus fennhatósága alá tartozó intézményeket értem.

⁵ Az impériumváltás által érintett, korábban állami fenntartású iskolák és tanárok-tanítók 1918 utáni sorsáról és a menekültek létszámáról Mócsy István számolt be: Mócsy 1983: 50–54, 178–190. Érdemes ezen kívül kiemelni Ordasi Ágnes és Ablonczy Balázs eredményeit, ők Fiume példáján keresztül mutattak rá az impériumváltás során a tanárok által tanúsított magatartást befolyásoló lehetséges szempontokra: Ordasi 2018: 270; Ordasi 2019: 51–92; Ablonczy 2022: 23. Szűts István Gergely a Felvidékről menekült tanárok sorsáról írt: Szűts 2010: 6–13.

⁶ EREL IgTan I. 63/1916; uo. 64/1916; GYFL ÉL I. 1/f.

⁷ Életrajzi gyűjtemény az Erdélyi Római Katolikus Státus és református fennhatóságú gimnáziumok első erdélyi menekültválságban (1916–1917) érintett tanáiról (lásd E-FÜGGELÉK).

⁸ A tanárok egyikéről, az 1916–1917-es tanévben a székelyudvarhelyi református gimnáziumban tanító Szokol Pálról nem áll rendelkezésre semmilyen információ. A menekült tanárok mind-egyike férfi volt, ami azzal indokolható az értesítők alapján, hogy az érintett gimnáziumok oktatói karában nem volt női tanár.

tanárok létszámáról a második erdélyi menekültválság vonatkozásában rendelkezünk adatokkal: Buday László 1921-ben megjelent könyvében 942 olyan, klasszikus középiskolában (gimnázium, reáliskola) működő tanárról számolt be, akik román megszállás alatt lévő területekről menekültek el.⁹ Mócsy István ezt az adatot részben felhasználva, 1920–1921-re nézve 796 középiskolai menekült tanárt említett meg.¹⁰ Ha a két becslést összevetjük minden, így az állami foglalkoztatású, az Erdélyi Római Katolikus Státus fennhatósága alá tartozó, továbbá az autonóm fenntartású intézmények tanárainak létszámával, kitűnik, hogy mindkét adat erőteljesen túlzó,¹¹ az 1914–1915-ös tanévben ugyanis 792 tanár tanított a trianoni békeszerződés után Romániához csatolt magyarországi területeken.¹²

AZ ELSŐ ERDÉLYI MENEKÜLTVÁLSÁG

Az ideiglenes letelepedés helye

Egy héttel az erdélyi front létrejötte után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (a továbbiakban: VKM) 1916. szeptember 4-én kelt rendeletében adott ki elsőként utasítást a román invázió elől az ország biztonságosabb részeibe menekülő tanárokkal kapcsolatban.¹³ A rendelet értelmében a menekült tanároknak be kellett jelenteniük, hogy hol telepedtek le a menekülés után.¹⁴ Az Erdélyi Római Katolikus Státus Igazgatótanácsa a *Magyarország* című lap 1916. szeptember 24-ei számában tett közzé felhívást arról, hogy a fennhatósága alá tartozó gimnáziumok tanárai jelentsék be pontos tartózkodási címüket.¹⁵ Ezt a tanárok többnyire szeptember második felében keltezett levélben közölték is, esetenként annak a személynek a nevét is megjelölve, akinél szállást kaptak.

Ha áttekintjük, hogy hová menekültek a tanárok, kitűnik, hogy igen sokféle választottak ideiglenes lakhelyet. Az 53 olyan helyszín közül, ahová elmenekültek,

⁹ Buday 1921: 260.

¹⁰ Mócsy 1983: 54–179.

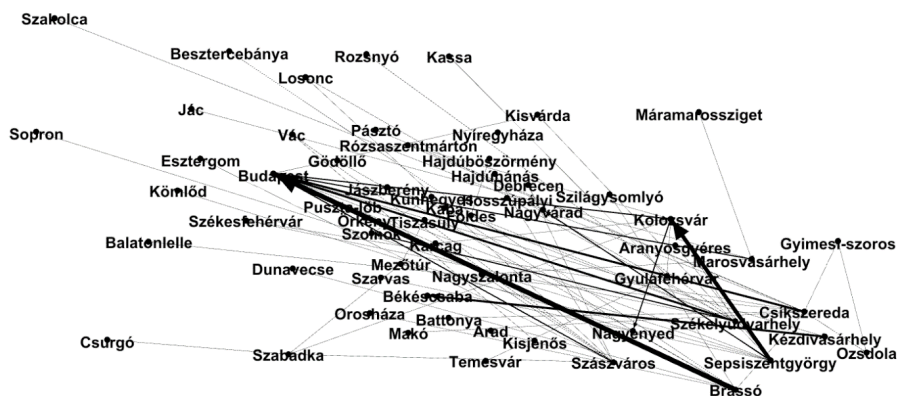
¹¹ A szakirodalom már rámutatott a trianoni menekültek létszámával kapcsolatos pontatlanságokra. Szűts 2010: 6; Koloh 2020: 21–22; Koloh 2021: 179.

¹² MSÉ 1915: 236–265.

¹³ A VKM a 111 156/1916. sz. rendeletében hívta fel a fennhatósága alá tartozó iskolák figyelmét, hogy a 7364/1914. sz. miniszterelnöki (a továbbiakban: ME) rendelet (1914. október 3.), illetve az azt kiegészítő 9103/1914. sz. ME rendelet (1914. december 18.) értelmében az igazgató és a tanárok csak abban az esetben távozhattak el szolgálati helyükről, ha azt az ellenséges megszállás közvetlen veszélye fenyegette, és ha a megfelelő fennhatóságtól (alispán/polgármester/kormánybiztos/főispán) erre nézve tájékoztatást kaptak. EREL IgTan I. 64/1916. 1. Az említett, 1914-ből származó rendeletekhez lásd: MRT 1914: 2274–2655.

¹⁴ EREL IgTan I. 64/1916. 1.

¹⁵ Felhívás az erdélyi rom. kath. státusi gimnáziumi menekült tanárokhöz. *Magyarország* 1916. szeptember 24. 14. Amennyiben ebben – idővel – változás történt, úgy általában az új lakhelyről is közöltek információkat, ezt az E-FÜGGELÉKben fellelhető 1–2. táblázatban feltüntettem.

1. ábra. Az erdélyi református és római katolikus gimnáziumok menekült tanárainak menekülési irányai (A menekülés számosságát a nyilak vastagsága jelöli).

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK. Az ábra a GEPHI nevű programmal készült.

vagy ahol ideiglenes távollétük alatt megfordultak, kiemelkedik Budapest (21 fő), mellette jellemző célpont az Alföld (1. ábra), ott is a városok (Békéscsaba, Orosháza, Dunavecse stb.). Néhányan más erdélyi településre (Nagyenyed, Rózsaszentmárton, Gyulafehérvár, Aranyosgýeres stb.), elsősorban Kolozsvárra (9 fő) mentek. A belügyminiszter 1916. szeptember 27-ei körrendelete alapján minden menekültnek, így a tanároknak is előírták, hogy hová utazzanak,¹⁶ de az adatokból kitűnik, hogy ezt ők többnyire figyelmen kívül hagyták.¹⁷ A brassói római katolikus gimnáziumból például egyetlen tanár sem telepedett le a nekik kijelölt Torontál, Csongrád vagy Csanád vármegyében, illetve a két, nagyenyedi református gimnáziumi (Alsó-Fehér) tanár sem választotta Bács-Bodrog vármegyét ideiglenes lakhelyéül. Emellett a szászvárosi református gimnáziumban (Hunyad) dolgozó tizenegy és a sepsiszentgyörgyi református gimnáziumból (Háromszék) induló tizenhárom tanár közül is csak rendre egy, illetve két fő telepedett meg a lakhelyük alapján számukra meghatározott Hajdú vagy Szabolcs, illetve Békés vagy Jász-Nagykun-Szolnok vármegyékben. Az előírásnak leginkább a kézdívársárhelyi római katolikus gimnáziumból induló tanárok (Háromszék) engedelmeskedtek, mivel az ötből három fő valóban a lakhelye alapján számára előírt Békés vagy Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében telepedett le ideiglenesen.¹⁸

Az ideiglenes lakhely megválasztásának lehetséges motivációiról egyes esetekben az érintettek beszámolóiban olvashatunk, többnyire azonban inkább az

¹⁶ Az erdélyi menekültek segélyezéséről szóló előírásokat a 30 000/1916. sz. BM rendelet tartalmazta. MRT 1916: 1714–1718.

¹⁷ A rokonokhoz költözés mint önkényes választású, a központi előírásoknak nem megfelelő döntés a menekültekre általában is jellemző volt. L. Juhász 2015: 17.

¹⁸ Segítsük az erdélyi menekülteket! *Magyarország* 1916. szeptember 1. 7–9.

életpályák adataiból következtethetünk ezekre. A források alapján úgy tűnik, hogy a helyválasztásban jellemzően négy tényező játszott szerepet, mely felülírta a központi rendelkezést: a meglévő rokoni kapcsolatok, a szülőhely, a korábbi iskolák, illetve munkahelyek – vagyis a már meglévő, illetve feleleveníthető korábbi társadalmi kapcsolatok. A rokoni kapcsolatok igénybevételére példaként említhető a súlyosan beteg Dr. Gyárfás István Tihamér esete, akiről kiderül, hogy Besztercebányára, a testvéréhez utazott, miután betegsége miatt műteni kellett.¹⁹ Ugyancsak a rokonságával indokolta orosházi tartózkodását Bordeaux Árpád, kiemelve, hogy a fennálló nehéz körülmények ellenére, élelmezési gondjai a rokonsága révén – legalábbis részben – megoldottnak tűnnek. Ugyancsak itt említhető még Haraly Béla, aki levelében ugyan arról számolt be, hogy „forgalmi és utazási akadály” miatt kellett Temesváron maradnia,²⁰ ott azonban az apósa, Szóts Zoltán nyújtott neki szállást, aki 1916-ban adópénztáros volt a városban.²¹ Amint az a bemutatott példákban is kitűnik, a rokonokhoz költözés jelensége azzal indokolható, hogy a velük való kapcsolattartás segíthette a menekült tanárok lehetőségeit infrastrukturális szempontból, illetve javíthatta közélmezési helyzetüket és megélhetési viszonyaikat.

A szülőhelyre való visszatérésre példa Csipak Lajos esete, aki Makón talált menedékre édesanyjánál,²² vagy Csaplár Aladáré, aki szintén ezért választhatta a Komárom vármegyében lévő Kömlődöt ideiglenes letelepedési helyéül.²³ Petrás György az ideiglenes lakhelyéül szolgáló Szarvason²⁴ született és tanult. Dr. Kristóf György pedig azért választhatta Budapestet, mert ott végezte a tanulmányait. Az ugyancsak Budapesten letelepedő Kollár Gusztáv és Brassai Károly esetében szintén a századforduló táján a fővárosban folytatott képzőművészeti tanulmányok nyújthattak mögöttes motivációt. A korábbi munkahely is befolyásolhatta az ideiglenes lakóhely megválasztását. Ez motiválhatta például a Hajdúböszörményre menekülő Bakóczi Károlyt, vagy a Nagyenyedre áttelepülő Zayzon Ferencet. Szintén itt érdemes említést tenni a Székesfehérvárra menekülő²⁵ Szemlér Ferencről. Ő ugyanis Erdélyben végzett munkája idején sem hanyagolta el Fejér vármegyei kapcsolatait: Szemlér Erzsébet hercegfalvai (ma Mezőfalva) óvónővel együtt már korábban is mesedélután rendezett a székesfehérvári Mancz-féle óvodában,²⁶ 1916-ban pedig ünnepi színdarabot írt az óvoda alapításának tízéves jubileumára.²⁷

¹⁹ GYFL ÉL I. 1/f. 161.

²⁰ GYFL ÉL I. 1/f. 101.

²¹ MTCN 1916: 236.

²² GYFL ÉL I. 1/f. 23.

²³ EREL IgTan I. 63/1916. 62.

²⁴ EREL IgTan I. 63/1916. 62.

²⁵ GYFL ÉL I. 1/f. 180.

²⁶ Mesedélután. *Székesfehérvári Hírlap* 1913. március 4. 2.

²⁷ Igazgatóság 1917: 32.

A tanárok életrajzi adataiból összeállított adatbázisunk²⁸ alapján öten (6,3%) születtek azon a településen, ahová visszamenekültek, illetve ugyancsak öt olyan tanárról (6,3%) beszélhetünk, akik nem feltétlenül a születési helyük, de valamilyen rokoni kapcsolat révén választottak ideiglenes letelepedési helyet. A római katolikus gimnáziumok 39 menekült tanára közül 13 fő (33,3%) költözött ideiglenesen Budapestre, míg a reformátusoknál 40 menekült közül 9 (22,5%) választotta a fővárost. A Budapesten letelepedők motivációját – azon kívül, hogy a menekültáradat elsősorban a főváros felé irányult²⁹ – az is magyarázhatja, hogy az Országos Középiskolai Tanáregyesület titkári hivatala szeptember 8-án arról írt, hogy a menekült tanárok és családjaik elszállásolásáról az Eötvös-alap irodája gondoskodik a Tanítók Házában.³⁰ Elképzelhető, hogy mások is követték Szokol Pál példáját, akiről ismert, hogy kezdetben így talált szállást magának.³¹ A Budapestre költözés egy másik oka az iskolai értékek megmentésével kapcsolatos törekvésben rejlett: Dr. Dékáni Károly és Nagy Endre a marosvásárhelyi református gimnázium értékeit szállították³² a fővárosba „illetékes helyen való deponálás céljából”.³³ Feltűnő, hogy az iskolaigazgatók leginkább Budapesten, illetve Kolozsváron telepedtek le ideiglenes jelleggel. Feltételezhető, hogy az igazgatók a gyorsabb és ezáltal kedvezőbb információáramlás miatt, illetve a könnyebb kapcsolattartás érdekében választották ezeket a városokat.

Azokban az esetekben ugyanakkor, amikor a korábbi életút ismerete nem szolgál kielégítő válasszal arra a kérdésre, hogy adott pedagógus mi alapján választott magának ideiglenes lakhelyet, érdemes megfigyelni a menekülés módját. Tóth Balázs és Török Sándor esetében a közös helyszínválasztásra³⁴ magyarázatot adhat, hogy mindketten Kézdivásárhelyen dolgoztak mennyiségtan-természettan szakos tanárként, ami az egyszerű kollegiális munkaviszonynál szorosabb együttműködésre, így a „közös menekülés” lehetőségére utalhat. Hasonló indíttatás feltehetőleg a kolozsvári Szent József Fiúnevelő Intézetben tevénykedő Tamás Albert és Péter János igazgatók esetében is.³⁵

²⁸ Lásd E-FÜGGELÉK, 1–2. táblázat.

²⁹ Szádetzky-Kardoss 2019: 43.

³⁰ A menekültek letelepülése. *Budapesti Hirlap* 1916. szeptember 9. 6.

³¹ EREL IgTan I. 64/1916. 8.

³² A román támadás hírére a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségeitől érkezett VKM 4247/1914. eln. sz. rendelet (1916. augusztus 31.) az iskolák tulajdonában lévő értékek és iratok közveszély esetén történő biztonságba helyezésére szólította fel az intézeteket. EREL IgTan I. 63/1916. 4. A levéltári források rámutatnak, hogy ennek hatására fejvesztett kapkodás kezdődött az iskolákban is az értékek megmentésére, amelyeknek futtában történő válogatását, csomagolását, valamint szállítás során történő felügyeletét az iskolaigazgatók és tanárok, illetve a gazdasági munkatársak (felügyelő, pénztáros) végezték.

³³ EREL IgTan I. 64/1916. 4.

³⁴ GYFL ÉL I. 1/f. 94.

³⁵ GYFL ÉL I. 1/f. 424.

Az ideiglenes letelepedés helyszínéül szolgáló települések típus szerinti megoszlását az 1. táblázat mutatja be.³⁶ A római katolikus gimnáziumok tanárai nagyobb arányban menekültek Budapestre és a járásközpontokba, ezzel szemben a reformátusok inkább a vármegyeszékhelyeket, illetve más törvényhatósági jogú és/vagy rendezett tanácsú városokat választották. A Google légtávolság funkciója alapján az eredeti állomáshely és az ideiglenes letelepedés helyének átlagos távolsága a római katolikus gimnáziumok tanárainál 494 km, a református intézmények pedagógusainál 380 km volt. Előbbiek tehát az első erdélyi menekültválság alatt átlagosan több mint 100 km-rel távolabbra utaztak református társaikhoz képest. Ennek oka az lehet, hogy a reformátusok az Erdélyhez közelebb fekvő és egyben vármegyeszékhelyként is funkcionáló, nagyobb református egyházközsegekben gazdagabb kapcsolati hálóval, ismeretsséggel vagy rokonsággal rendelkeztek a különböző típusú településeket egyenletesebb arányban választó, illetve a leginkább a fővárosi összeköttetéseket preferáló katolikusokhoz képest.

1. táblázat

Az erdélyi római katolikus és református gimnáziumokból menekült tanárok ideiglenes letelepedés helyszínéül szolgáló települések típus szerinti megoszlása

Település típusa	Erdélyi római katolikus gimnáziumok tanárai		Erdélyi református gimnáziumok tanárai	
	<i>fő</i>	%	<i>fő</i>	%
Főváros	12	28,6	8	15,7
Vármegyeszékhely	11	26,2	18	35,3
Járásközpont	11	26,2	9	17,6
Egyéb	8	19,0	16	31,4
Összesen	42	100,0	51	100,0

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

Az ideiglenes foglalkoztatás helye

Az ország biztonságosabbnak vélt területein letelepedő tanárok alkalmazásának körülményeiről már 1916. szeptember közepén megszülettek az első elképzelések. Ezek azonban mindkét felekezet esetén arról tanúskodnak, hogy az igazgatótanácsok a fennálló helyzetet kevésbé ismerték, s a körülmények gyors mérlegelésével hoztak *ad hoc* döntést.

A budapesti székhelyű Református Egyetemes Konvent szeptember 17-én arról tájékoztatta az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsát, hogy a tanárokat beosztják a „felekezeti nagy áll[ami] iskolákhoz”, így csökkenteni

³⁶ Az, hogy a táblázatban többen szerepelnek a menekült tanárok számához képest, azzal magyarázható, hogy a tanárok esetenként nem csak egy, hanem több településen is tartózkodtak ideiglenesen.

lehet a fővárosban tartózkodó református pedagógusok számát.³⁷ Az igazgatótanács a 4295/1916. sz. körlevelében (1916. szeptember 29.) arra kérte a fennhatósága alatt álló oktatási intézmények tanárait, hogy mielőbb jelentkezzenek a VKM-nél az állami intézetekhez való beosztásuk érdekében. Az igazgatóktól ugyanakkor azt várta el, hogy ahelyett, hogy máshol állást vállalnának, lépjenek személyes kapcsolatba azon intézetek igazgatóival, amelyekbe a menekült tanulók nagyobb számban iratkoztak be.³⁸ A római katolikus igazgatótanács az 1916. szeptember 24-ei felhívásában intézett kérdést a fennhatósága alá tartozó intézmények tanáraihoz: kívánnak-e állást vállalni az erdélyi egyházmegye határain kívül, és ha igen, úgy hol és milyen pozícióban szeretnék azt megvalósítani.³⁹ Az ezt megerősítő határozatról döntés csak a harctéri események kedvezőre fordultával, az október 13-i ülésen született: a menekült gimnáziumi tanárok szabadon vállalhattak „állásuknak megfelelő magánfoglalkozást”, de csak ideiglenes jelleggel, amelynek engedélyét a főhatóság bármikor visszavonhatta.⁴⁰

A római katolikus gimnáziumok oktatói közül Bordeaux Árpád úgy fogalmazott (1916. szeptember 26.), hogy „a legnagyobb örömmel” vállalt ideiglenes alkalmazást, de rokonságának közelsége miatt szívesen maradna Orosházán. Amennyiben ez nem lenne kivitelezhető, azt kérte, hogy lehetőleg Orosházához vagy Szegedhez közel kapjon ideiglenes munkahelyet,⁴¹ mert fiát a szegedi kegyestanítótrendi gimnázium IV. osztályába íratta be.⁴² Szász József már a központi értesítés előtt jelentkezett a piarista rendfőnökségnél abból a célból, hogy valamely vidéki piarista gimnáziumban alkalmazást nyerjen. Ugyanakkor kiemelte (1916. november 25.), hogy állami gimnáziumokban is szívesen vállal állást, ha erre engedélyt kap.⁴³ A piarista intézmények irányába mutatott érdeklődését minden bizonnyal az magyarázza, hogy korábban az ugyancsak kegyesrendiek vezette magyaróvári és veszprémi intézményekben tanított. Szemlér Ferenc levelében úgy fogalmazott, hogy bármely intézetnél hajlandó állást vállalni.⁴⁴ Adorján Gábor és Zayzon Ferenc vállalták az ideiglenes működést a pápai református gimnáziumban, míg Petrás György a szarvasi evangélikus gimnáziumba való beosztását kérte.⁴⁵ A nagyenyedi református gimnázium igazgatója szerint (1916. szeptember 23.) Csaplár Aladár elsősorban Pápán, azután Komáromban, Győrben vagy Csurgón szeretett volna állást vállalni: Komárom vármegyéhez fiatalok,

³⁷ EREL IgTan I. 63/1916. 28/a, 33. A konvent előírását feltehetőleg a Budapesten letelepedett menekültek számának csökkentésére irányuló törekvés indokolhatja. Ablonczy 2023: 281.

³⁸ EREL IgTan I. 63/1916. 38.

³⁹ Felhívás az erdélyi rom. kath. státusi gimnáziumi menekült tanárokhoz. *Magyarország* 1916. szeptember 24. 14.

⁴⁰ GYFL ÉL I. 1/f. 424.

⁴¹ GYFL ÉL I. 1/f. 156.

⁴² Prelogg 1917: 81.

⁴³ GYFL ÉL I. 1/f. 157.

⁴⁴ GYFL ÉL I. 1/f. 180.

⁴⁵ EREL IgTan I. 64/1916. 12.

Pápához iskolai tanulmányai fűzték. Juhász Albert mellett⁴⁶ Nagy Ödön ugyan- csak Debrecenben kívánt volna elsősorban elhelyezkedni,⁴⁷ amit talán a református intézmény patinás híre indokolhatott.

A tanárok válaszainak beérkezésével párhuzamosan mindkét igazgatótanács levélben érdeklődött a magyarországi egyházmegyéknel, hogy iskoláikban rendelkezésre állnak-e még betöltetlen állások. Az erre adott válaszok betekintést adnak az intézmények pillanatnyi helyzetébe munkaerőpiaci szempontból. Összességében megállapítható, hogy a menekültek elhelyezése azért ütközött problémába, mert a sorozások nyomán kialakult tanárhiány⁴⁸ ellenére az 1916–1917-es tanévre vonatkozó tantárgyfelosztás össze már elkészült, illetve a helyettes állásokat is betöltötték.⁴⁹ Az igazgatótanács kérdésére a kalocsai érsek válaszlevelében így fogalmazott (1916. szeptember 23.): „a kalocsai gimnázium vezetésétől úgy értesültem, hogy intézetünkben gimnáziumi tanár alkalmazást nem kaphat”.⁵⁰ Rajta kívül a győri püspök (1916. szeptember 23.), a szombathelyi püspök (1916. szeptember 27.) és a nagyváradi püspöki helynök (1916. szeptember 28.) is arról számolt be, hogy egyházmegyéjében nem tud gimnáziumi állást adni.⁵¹ Egyedüli kivételként a pécsi püspök ajánlott fel egy természettan-vegytan vagy egy matematika-fizika szakos tanári állást a püspöki tanítóképző intézetben.⁵²

A római katolikus igazgatótanácshoz hasonlóan cselekedett az erdélyi református püspök, amikor körlevélben (1916. szeptember 18.) fordult a magyarországi református intézmények igazgatóihoz.⁵³ A békési református gimnázium (1916. szeptember 22.) és a sárospataki református főgimnázium (1916. szeptember 23.) egyaránt elutasítón válaszolt.⁵⁴ Előbbinek matematika szakos tanárra lett volna szüksége, de a református püspök ilyen szakos menekült tanárral nem tudott „szolgálni”.⁵⁵ A máramarosszigeti református gimnázium igazgatója (1916. szeptember 23.) a közel teljes tanári létszáma, illetve a front bizonytalan helyzetére hivatkozva utasította el a menekült oktatók felvételét.⁵⁶ A kiskunhalasi református gimnázium, illetve a nagykovácsi református gimnázium igazgató-sága is arról tájékoztatta az igazgatótanácsot 1916. szeptember 24-én, hogy bár a tanári létszám nem teljes – részben a frontszolgálat és az orosz fogságba esetek miatt –, de helyettesítéssel, illetve a tornatanítás megszüntetésével a hiányzó

⁴⁶ EREL IgTan I. 64/1916. 25.

⁴⁷ EREL IgTan I. 63/1916. 32.

⁴⁸ A középiskolai tanári személyzet létszáma az 1913–1914. tanévben működő 4684 főről az 1917–1918-as tanévre 3708 főre apadt, ami mintegy 21%-os csökkenést jelent. MSÉ 1924: 366.

⁴⁹ EREL IgTan I. 63/1916. 38.

⁵⁰ GYFL ÉL I. 1/f. 154.

⁵¹ GYFL ÉL I. 1/f. 132, 162, 180/b.

⁵² GYFL ÉL I. 1/f. 150.

⁵³ EREL IgTan I. 64/1916. 1/a.

⁵⁴ EREL IgTan I. 64/1916. 21–22.

⁵⁵ EREL IgTan I. 64/1916. 44.

⁵⁶ EREL IgTan I. 64/1916. 24.

pedagógusok órái is elláthatóvá váltak.⁵⁷ Ugyancsak elutasító volt a debreceni (1916. szeptember 21.), a rimaszombati (1916. szeptember 24.), a kunszentmiklósi (1916. szeptember 23.), valamint a hajdúnánási (1916. szeptember 22.) református gimnázium igazgatója is, utóbbi az iskolai költségvetés több éve tartó deficitjére hivatkozott.⁵⁸

Ha egy menekült tanár a tanított tantárgyak szempontjából alkalmasnak tűnt egy állásra, akkor az igazgatótanácsok kihasználták a lehetőséget és betöltötték a megüresedett posztot. A menekült tanárok eredeti képesítését, valamint ideiglenes beosztásuk helyét, időtartamát és az általuk tanított tantárgyakat, elévzett tevékenységeket a 2. táblázat mutatja be.

Amint az a 2. táblázatból látható, a mintában szereplő 79 tanár közül mindössze 15 olyan személyről tudunk (19,2%), akik ideiglenes foglalkoztatást nyertek az 1916–1917-es menekültválság idején. A beosztott tanárok legnagyobb arányban latin, magyar, illetve görög szakosok voltak, s ennek megfelelően leginkább latint tanítottak ideiglenes állomáshelyükön. Ez a megállapítás egyben arra is rámutat, hogy a korabeli felekezeti intézményekben ezekből a szaktárgyakból volt jelentős a tanárok iránti kereslet, s ezek a pedagógusok tűntek alkalmasnak nem csak szaktárgyak, hanem egyéb feladatok ellátására (könyvtárosi pozíciók, kisegítő állások stb.) is. Hiába állította tehát levelében Szemlér Ferenc, hogy sok betöltendő állás volt magyar-német szakpárból,⁵⁹ hiszen magyar oktatására három, a németre mindössze egy fő kapott lehetőséget ideiglenes foglalkoztatásának helyén. Külön kiemelésre érdemes ugyanakkor Glass Ferenc és Péter Mózes esete, akik kijárták maguknak, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában alkalmazzák őket.⁶⁰ Rajtuk kívül még két tanár esetében tapasztaljuk azt, hogy olyan tantárgyat tanítottak, ami eltért a korábban oktatott tantárgyaiktól. Az egyikük az eredetileg tornatanár Petrás György, aki nyelvtant tanított Szarvason az I.a osztályban.⁶¹ A másikuk a rajztanári képesítéssel rendelkező Végh Endre, aki III. osztályban számtant, I–IV. osztályokban geometriát, V–VIII. osztályokban pedig a görög helyett úgynevezett „görögpótló” rajzot tanított Kisújszálláson.⁶² A magyarázatot Nagy Ödön levelében találhatjuk, amelyben a férfi kiemelte, hogy a gimnáziumi „alsóbb osztályokban” bármilyen tantárgy oktatására vállalkozik.⁶³ Úgy tűnik, esetenként az iskolák éltek is ezzel a lehetőséggel, és ezt a pedagógushiány mellett az is indokolhatta, hogy úgy gondolták, az I–IV. osztály tananyagát bármely szakos tanár képes tanítani.

⁵⁷ EREL IgTan I. 64/1916. 28–29. A behívott tornatanárok miatt erre több helyen is sor került. A tornatanítás helyett alkalmazott megoldások egy példájára lásd: Szabó 2019: 192.

⁵⁸ EREL IgTan I. 64/1916. 37, 33, 36, 35.

⁵⁹ GYFL ÉL I. 1/f. 180.

⁶⁰ EREL IgTan I. 63/1916. 38; Csutak (szerk.) 1917: 49.

⁶¹ Mocskonyi 1917: 4.

⁶² Szeremley 1917: 4–13.

⁶³ EREL IgTan I. 63/1916. 32.

2. táblázat⁶⁴

Az erdélyi római katolikus és református gimnáziumokból menekült és ideiglenesen állást nyert tanárok beosztásának helye és időtartama, eredeti képzése és az általuk tanított tantárgyak/eltvégzett tevékenységek

<i>Tanár</i>	<i>Ideiglenes beosztás helye (középiskola) és időtartama</i>	<i>Eredeti képzés</i>	<i>Tanított tantárgyak, eltvégzett tevékenységek</i>
Adorján Gábor	Nagyenyedi Református Főgimnázium (1916. október 15. – 1917. február 17.)	matematika-fizika	ismeretlen
Bakóczy Károly	Hajdúböszörményi Református Főgimnázium	magyar-német	német
Demeter Béla	Karcagi Református Főgimnázium (1916. október 1. – 1917. március 31.)	magyar-latin-görög	latin, görög, magyar
Glass Ferenc	Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára (1916. október 1. – 1917. február 14.)	latin-német	könyvtáros
Harkó Gyula	Csurgói Református Főgimnázium (1916. október 1. – 1917. február 20.)	görög-latin	görög, latin
Iványi Antal	Minorita-rendi Nyírbátori Főgimnázium (1916. október 13-tól)	görög-latin	szépírást, latin, osztályfőnök (IV. osztály)
Jánó Béla	Mezőtúri Református Főgimnázium (1916. október 1–20.)	görög-latin	nincs (kisegítő az I. osztály(ok) felügyeletére)
Kádár Ferenc	Premontrei-rendi Nagykárolyi Főgimnázium (1917. február végéig)	magyar-latin	magyar, latin, görög-pótló irodalom, osztályfőnök (II. osztály)
Nagy Endre	Hajdúböszörményi Református Főgimnázium (legalább 1917. január 1-ig)	magyar-latin	könyvtáros
Péter Mózes	Magyar Nemzeti Múzeum könyvtára (1917. január 1. – 1917. február 14.)	görög-latin	könyvtáros
Petrás György	Szarvasi Evangélikus Főgimnázium (1916. október közepe – 1917. február 12.)	torna	torna, nyelvtan
Szlávik Ferenc	Kiskunfélegyháza Városi Katolikus Főgimnázium (1916. október 1. – 1917. május 1.)	magyar-latin	magyar, latin
Szokol Pál	Csurgói Református Főgimnázium	mennyiség-tan-természet-tan	mennyiség-tan, természet-tan
Végh Endre	Kisújszállási Református Főgimnázium (1916. október 23. – december 14.)	rajz	számtan, geometria és görög-pótló rajz
Zayzon Ferenc	Nagyenyedi Református Főgimnázium (1916. október 15. – 1917. február 17.)	magyar-latin	ismeretlen

⁶⁴ Borsos (szerk.) 1917: IV; Csutak (szerk.) 1917: 49; Csütörtöki 1917: 9–23; EREL IgTan I. 63/1916. 38; uo. 64/1916. 20, 23, 27, 42–43; 46–47; Horváth 1917: 55; Mocskonyi 1917: 4; Porst 1917: 51–53; Szeremley 1917: 4–13; Vidákovich 1917: 4–18.

Érdemes ezen kívül azt is megjegyezni, hogy a menekültek megérkezésével párhuzamosan több intézményben is sor került az évfolyamok párhuzamosítására, s ez esetben egyes osztályok gyakran csak menekült diákokból álltak.⁶⁵ Nagy Endrét például többek között az iskolába „tömegesebb számmal beiratkozott” menekült tanulók koordinálása érdekében vette fel kisegítő tanárnak a hajdúböszörményi református gimnázium.⁶⁶ Hozzá hasonlóan alkalmazta Jánó Bélát a mezőtúri református gimnázium azért, hogy felügyelje az I. osztály(oka)t, mert az I. évfolyamot a túl nagy létszám miatt két osztállyá kellett szétbontani.⁶⁷ Ugyancsak párhuzamosításra került sor Kiskunfélegyházán, s ez lehetővé tette Szlávik Ferenc alkalmazását,⁶⁸ illetve Szarvason, ahol Petrás György felvétele után ugyancsak kettéosztották az I. osztályba beiratkozott 100 rendes tanulót. Utóbbi kapcsán az evangélikus gimnázium értesítője is beszámolt róla, hogy az ötödik tantárgyfelosztással járó párhuzamosításra még azelőtt sor került, hogy azt az igazgatótanács révén a VKM elrendelte volna.⁶⁹

A teljes mintára nézve a menekült tanárok tantárgyak szerinti megoszlását a 3. táblázat első két oszlopa mutatja be, melyből látszik, hogy a 74 tanár összesen 144⁷⁰ tantárgyi végzettséggel rendelkezett. A menekült tanárok relatív többsége latin (20,8%), illetve magyar (18,1%) szakos volt, majd a leggyakrabban tanított tantárgyak listája a természettannal (11,1%) és a görög/görög helyett választható tantárgyakkal (9,7%) folytatódik. A menekült tanárok szakjai és a tantervi tantárgyak megoszlása különbségéből számolható relatív különbségnek az a jelentősége, hogy magyarázatot adhat az első erdélyi menekültválság során tapasztalt elhelyezkedési tendenciákra: az összehasonlításból kitűnik, hogy a gimnáziumi tantervben is a latin és a magyar túlsúlya jellemző, de a menekült tanárok között a magyar némileg felülreprezentált. Ennél is nagyobb felülreprezentáltságot csak a természettan esetében lehet felfedezni. 3%-nál nagyobb alulreprezentáltság a vallástant és testgyakorlást kivéve csak az alacsonyabb óraszámú tantárgyak esetében tapasztalható.

⁶⁵ Annak érdekében, hogy elkerüljék az osztályok zsúfoltságát, az alsóbb évfolyamokon már meglévő A és B osztályok mellé esetenként egy C osztály megnyitására is sor került. Szabó 2023a: 134.

⁶⁶ EREL IgTan I. 64/1916. 46.

⁶⁷ Borsos (szerk.) 1917: IV.

⁶⁸ Porst 1917: 51–53.

⁶⁹ Mocskonyi 1917: 4.

⁷⁰ A 3. táblázatban az erdélyi menekült tanárok által tanított tantárgyak közül hiányzik négy ének-zene, három vegytan és egy francia. A gimnáziumi tanterv tantárgyi szakjainak megoszlását az 1916-ban érvényben lévő VKM 32 818/1899. sz. rendeletében (1899. május 6.) előírt kötelező óraszámok alapján vettem figyelembe. Az alsó, I–IV. gimnáziumi osztályok esetében minden tantárgyi szak heti óraszámát kétszeresen vettem figyelembe, mivel ezekben általában nem egy, hanem két osztály működött párhuzamosan. MRT 1899: 1090–1150.

3. táblázat

A menekült tanárok szaktárgyainak száma és megoszlása, illetve annak különbsége az 1916-ban érvényben lévő tantervben előírt tantárgyak heti óraszámához és annak a teljes óraszámra vetített arányához képest⁷¹

Tantárgy	Menekült tanárok szaktárgyai		Tantervi tantárgyak		Relatív különbség
	sorszám	%	sorszám	%	
Vallástan	5	3,5	16	7,0	3,6
Magyar	26	18,1	30	13,2	-4,8
Latin	30	20,8	44	19,4	-1,5
Görög / Görög helyett választható tárgyak	14	9,7	19	8,4	-1,4
Német	9	6,3	19	8,4	2,1
Történelem	9	6,3	18	7,9	1,7
Földrajz	9	6,3	8	3,5	-2,7
Természettan	4	2,8	13	5,7	2,9
Természettan	16	11,1	8	3,5	-7,6
Matematika-mennyiségtan	13	9,0	26	11,5	2,4
Rajzoló geometria	4	2,8	10	4,4	1,6
Testgyakorlás	5	3,5	16	7,0	3,6

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

A MÁSODIK ERDÉLYI MENEKÜLTVÁLSÁG

Az első menekültválságban érintett tanároknak,⁷² miután visszatértek eredeti működési helyükre, az I. világháborút követően dönteniük kellett: a román impériumváltással és a trianoni békeszerződéssel kialakult helyzetben a Magyarországra távozást vagy az Erdélyben maradást választják-e.

⁷¹ A tantervi tárgyaknál figyelmen kívül hagytam a heti kettő, illetve három tanórás szépírást és a bölcséleti előismereteket, mivel ilyen szak nem létezett, hanem más szakkal tanították. Ezzel együtt a görög helyett választható tárgyak közé soroltam négy ének-zene, három vegytan és egy francia szakot.

⁷² 1916–1917 folyamán két-két római katolikus és református tanár hunyt el: Kovács Dániel, Kovács János, valamint Gyárfás István Tihamér és Petrás György. Utóbbi kettő halálának körülményeiről van részletes tudomásunk. Gyárfást korábban létező, súlyos betegsége miatt kellett műteni, abból azonban már nem épült fel. GYFL ÉL I. 1/f. 161, 559. Petrás 1917. februárjában tért vissza Sepsiszentgyörgyre Szarvasról, ahol 1916–1917 folyamán fél évig tanított. Alig egy hónappal hazatérése után, 1917. márciusában öngyilkos lett, az értesítő szerint azért, mert nem tudta „elviselni a meneküléssel és háborús izgalmakkal járó lelki rázkódásokat és testi szenvedéseket”. Mocskonyi 1917: 14.

Az Erdélyben maradók és az áttelepülők

Az 1917 után életben maradt, összesen 75, erdélyi római katolikus (37 fő), valamint református (38 fő) gimnáziumi tanár megoszlását a maradás vagy távozás szerint az 4–5. táblázat mutatja be. Bár a menekültkérdés az 1920-as évek közepére lényegében lecsendesült,⁷³ a mintában szereplő tanárok között olyanok is voltak, akik az 1930-as években költöztek a trianoni Magyarországra.

4. táblázat

Az erdélyi római katolikus gimnáziumok tanárainak 1917 utáni mobilitása

<i>Eredeti szolgálat helye</i>	<i>Eredeti állomáshelyére visszaköltözött</i>	<i>Erdélyen belül költözött</i>	<i>Trianoni Magyarországra költözött</i>	<i>Ismeretlen</i>	<i>Összes tanár</i>	
					fő	%
Brassó	9	2		2	13	35,1
Csikszereda	6	2	3	1	12	32,4
Gyulafehérvár	1			1	2	5,4
Kézdivásárhely	3	2			5	13,5
Marosvásárhely	1				1	2,7
Székeludvarhely	2	2			4	10,8
Összesen:	22	8	3	4	37	100,0

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

Az 4. táblázatból kiderül, hogy az erdélyi római katolikus gimnáziumok tanárai közül 22 fő az, aki miután visszaköltözött eredeti erdélyi állomáshelyére, ott is maradt, nyolc fő 1918 után Erdélyen belül költözött más helyre, és mindössze hárman települtek át a trianoni Magyarországra. Négy tanárról ugyan nincs adatunk, de még ha azt is feltételezzük, hogy ők mindannyian áttelepültek, abban az esetben is csak 19%-ot tenne ki azoknak az aránya, akik elhagyták Erdélyt – ez pedig még így is jóval alacsonyabb, mint az első erdélyi menekültválság során elmenekült római katolikus tanárok aránya (50%)!⁷⁴ Mindhárom Magyarországra áttelepülő pedagógus korábban Csikszeredán dolgozott. Ilyen volt Brassai Károly, akiről az iskolai értesítő kiemelte, hogy a román fennhatóság alá került családi házat és ingóságát kénytelen volt rövid idő alatt „elkótyavetyélni”, hogy aztán 1920 márciusában elhagyja Erdélyt.⁷⁵ Egy néhány évvel később publikált értesítő már úgy fogalmazott, hogy Brassai nem vállalta a hűségeskü letételét, így menekülni kényszerült. Szintén ez az értesítő említette, hogy Brassai vagonlakását Szolnokon kapcsolták le,⁷⁶ ami indokolhatja, hogy miért kapott állást a helyi

⁷³ Ablonczy 2020: 191–193.

⁷⁴ MSÉ 1924: 200.

⁷⁵ Wollek 1936: 7–8.

⁷⁶ Rajnavölgyi (szerk.) 1940: 4–5.

gimnáziumban.⁷⁷ Iványi Antal csíkszeredai menekülttel kapcsolatban a kiskunfélegyházi gimnázium értesítője úgy fogalmazott, hogy amikor 1917 őszén Iványi hazatért ideiglenes állomáshelyéről, otthon „kifosztott, üres lakást talált”, ráadásul „folytonos bizonytalanságban kellett élnie, mert egy újabb betöréstől való állandó rettegés” kínozza.⁷⁸

5. táblázat

Az erdélyi református gimnáziumok tanárainak 1917 utáni mobilitása

<i>Eredeti szolgálat helye</i>	<i>Eredeti állomáshelyére visszaköltözött</i>	<i>Erdélyen belül költözött</i>	<i>Trianoni Magyarországra költözött</i>	<i>Ismeretlen</i>	<i>Összes tanár</i>	
					<i>fő</i>	<i>%</i>
Nagyenyed	1		1		2	5,3
Marosvásárhely	5		1	1	7	18,4
Székelyudvarhely	3	1	1	1	6	15,8
Szászváros	4	3	2	2	11	28,9
Sepsiszentgyörgy	8	2	2		12	31,6
Összesen:	21	6	7	4	38	100,0

Forrás: Az Életrajzi gyűjtemény alapján, lásd E-FÜGGELÉK.

A 5. táblázatból látható, hogy a református gimnáziumok tanárainak az eloszlása viszonylag hasonlóan alakult, mint a katolikusoké. 21 tanár költözött vissza eredeti erdélyi állomáshelyére, hat fő költözött Erdélyen belül és csak heten települtek át a trianoni Magyarországra. Négy tanárról pedig e tekintetben nem rendelkezünk pontos adatokkal. A reformátusoknál az elvándorlásban leginkább érintett gimnázium a szászvárosi volt, összefüggésben azzal, hogy az intézményt a román fennhatóság anyagi gondokra hivatkozva, 1925-ben bezárta.⁷⁹ A legkevésbé mobil református tanárok azok voltak, akik 1916–1917-ben Marosvásárhelyen, illetve Sepsiszentgyörgyön oktattak. Ugyanakkor, a 4–5. táblázatban szereplő adatok összehasonlításából úgy tűnik, hogy a református tanárok valamivel jobban hajlottak az áttelepülésre római katolikus társaiknál.

A református tanárok közül tehát heten költöztek a trianoni Magyarországra 1917 után. Csaplár Aladár meneküléséről a *Trianon-100* adatbázis is beszámol, kiemelve, hogy ötfős családjával 1921. március 29-én indult Nagyenyedről Kecskemétre.⁸⁰ A Nagykőrösi Református Tanítóképző értesítője úgy fogalmazott Csaplár meneküléséről, hogy „egy ideig megpróbálkozik megalakítani az oláh uralommal, de ez sem sikerül neki, míg végre kénytelen elhagyni

⁷⁷ A *Trianon-100* adatbázisban róla szereplő két információ közül a *Menekültek könyve* tekinthető hitelesnek, amely négy családtagról számol be, míg ezzel szemben feltehetőleg téves az *Erdélyi hírek* 1920. június 19-ei számában megadott információ, amely szerint öt családtagjával, 1920. április 1-jei érkezéssel jutott Csíksomlyóról a Nyugati pályaudvarra. Menekültek.

⁷⁸ Boleszy 1937: 5–7.

⁷⁹ A románok véglegesen bezárták a szászvárosi református kollégiumot. *Magyarország* 1925. augusztus 6. 10.

⁸⁰ Menekültek.

Erdélyt s hosszú, szomorú vándorútra indul ki családjával együtt”.⁸¹ Érdekes pályát futott be ugyanakkor Zágoni Dezső, aki 1925-ig Marosvásárhelyen működött, majd előbb Hajdúnánásra, azt követően pedig Nyíregyházára került testnevelő tanárként. Ennek okaként a hajdúnánási értesítő a megüresedett tanári állást nevezte meg,⁸² míg a sajtó arról írt, hogy Zágoninak „magyar-sága miatt kellett távoznia”.⁸³ Kósa János trianoni Magyarországra, konkrétan Budapestre menekülésének körülményei ismeretlenek, ő valamikor az 1920-as évek második vagy az 1930-as évek első felében települhetett át. Bujk Béla 1931-ben költözött Budapestre. Nagy Sándor trianoni Magyarországra költözésének hátterében szintén a szászvárosi református gimnázium románok által történő bezárása állt. A Budapest XIV. kerületi gimnázium értesítőjében az állt, hogy Nagy „higgadtan és tapintatosan, de határozottan és férfiasan” képviselte az intézmény ügyét. „Gerinces igazgatói működésével” kiváltotta a román hatóságok ellenszenvét, miáltal arra kényszerült, hogy elköltözzön Erdélyből.⁸⁴ Ezzel összefüggésben a sajtó arról is beszámolt, hogy Nagy beiratkozott a budapesti tudományegyetemre, annak érdekében, hogy elvégezze a francia nyelv és irodalom szakot. Az újságíró szerint ezzel akarta növelni csekély jövedelmét, hogy megalapozza a régi életszínvonalat az 1926-ban még Erdélyben tartózkodó felesége és öt (10 és 16 év közötti) gyermeke számára.⁸⁵ Harkó Gyula 1917. júliusában jelentkezett a Csurgói Református Főgimnáziumban megüresedett történelem és latin nyelv és irodalom szakos tanári állásra, ám míg az erre vonatkozó döntés megszületett, július 7-én már megválasztották a debreceni református leánygimnázium tanárának. A jegyzőkönyv szerint eredményei alapján Harkót csak a másik három jelentkező után, negyedikként vették volna fel Csurgóra, s ha ezzel az eshetőséggel Harkó maga is tisztában volt, úgy érhető, hogy miért próbálkozott meg máshol is álláshoz jutni, immáron sikerrel. Ugyanakkor pechjére – a fellépő tanárhiány miatt – még a tanév folyamán visszarendelték Sepsiszentgyörgyre,⁸⁶ ahonnan feltehetőleg csak 1918-ban tért vissza. Egy másik sepsiszentgyörgyi menekült tanár volt Zayzon Ferenc, aki 1922-ben elhagyta Erdélyt és Kecskeméten nyert alkalmazást. A sajtó beszámolt a távozását megelőzően a városban rendezett búcsúestről. Talán a távozásra vonatkozó döntésével lehet összefüggésben a búcsúzáskor elmondott beszédének az a részlete, miszerint „az érvényesülést, a piacot sohasem kereste, azon volt, hogy azon a helyen, ahová állítatott, a legjobb képessége szerint tegyen eleget”.⁸⁷

⁸¹ Váczy (szerk.) 1930: 1–3.

⁸² Márk 1926: 11.

⁸³ Kardvivó és testnevelő tanfolyam. *Nyírvidék* 1927. szeptember 7. 5.

⁸⁴ Szabó (szerk.) 1942: 5.

⁸⁵ A Kun Kollégium igazgatója diák a budapesti egyetemen. *Brassói Lapok* 1926. május 28. 5.

⁸⁶ *A belsősomogyi református egyházmegye...* 1917: 31.

⁸⁷ Zayzon Ferenc és felesége ünneplése. *Székelly Nép* 1922. augusztus 17. 2.

A TÁVOZÓK ÉS MARADÓK JELLEMZŐI

A vizsgálatba bevont összes, 75 tanár közül – amint az a 4–5. táblázatokban látható – 57 fő (76%) román fennhatóság alatt maradt, tizen (13,3%) menekültek el a trianoni Magyarországra, míg további nyolc tanár sorsáról nem áll rendelkezésre egyértelmű információ.

A tanárok életkorával kapcsolatban 55 személy esetében (74,3%) ismert a születési évszámuk. Ők legnagyobbbrészt középkorúak voltak: az 1916-ban 30–39 éves tanárok 25 fővel (33,8%), a 40–49 évesek 16 fővel (29,1%) képviseltették magukat. Hozzájuk képest kisebb arányban, 8 fővel (14,5%) volt jelen a legidősebb, 50–59 éves, 6 fővel (10,9%) pedig a legfiatalabb, 25–29 éves korosztály. A tíz áttelepült tanár születési éve egy személy kivételével ismert, míg a román fennhatóság alatt maradt tanárok erre vonatkozó adata 37 személynél (64,9%) áll rendelkezésre. Bár a leggyakoribb születési év mindkét csoportban az 1877-es volt, mivel a menekült tanárok átlagosan 1881-ben születtek, az Erdélyben maradtak pedig 1875-ben, elképzelhető, hogy az áttelepülőket az alacsonyabb életkor is segítette abban, hogy a távozás mellett döntsenek.

Az 1918 előtti szolgálati helyek száma minden tanár esetében ismert: nagy többségük (51,4%) egyetlen szolgálati helyen működött, arányukat tekintve (22,9%) őket azok követték, akiknek két szolgálati helyük volt (az átlag a teljes mintára nézve 1,9). Igaz, kirívó esetek is előfordultak: egy tanár például hat, két tanár pedig öt helyen dolgozott. Ez azt jelenti, hogy a tanárok döntő hányada egyetlen, vagy legfeljebb két városban tanított azelőtt, hogy döntenie kellett volna a távozás vagy maradás kérdésében. Az Erdélyből elmenekülő tanárok kapcsán elmondható, hogy a szolgálati helyüket is gyakrabban változtatták Erdélyben maradt társaiknál. 1918 előtt átlagosan 2,5, 1918 után 1,9 helyen működtek. Ezzel szemben a Romániában élőkre e tekintetben rendre az 1,9-es, illetve 1,4-es értékek jutnak. Tanított szaktárgyaik tekintetében hasonlítanak a másik csoporthoz és a teljes mintához, mivel leginkább latint (25%), magyart (15%), valamint természettant (10%) tanítottak.

Érdemes egy pillantást vetni a foglalkozásban bekövetkező esetleges változásokra. Tizenkét olyan személyről tudunk, akik 1918 után felhagytak a tanári pályával: közülük hét fő az egyházi pálya irányába mozdult el (közülük hatan papi vagy lelkészi végzettséggel rendelkeztek), ketten egyetemi állásba kerültek, további egy fő az oktatásügyön keresztül nyert magasabb kinevezést (tankerületi felügyelő), ketten pedig a felsoroltaktól eltérő foglalkozást (múzeumi tisztviselő, ipartestületi jegyző) választottak. Utóbbi három alkotja csupán az áttelepülő és foglalkozást is váltó tanárok csoportját. Ez alapján feltételezhetjük, hogy az Erdélyben maradás mellett az olyan lehetőségek is szóltak, mint az egyházi pálya vagy egyetemi oktatás felé való elmozdulás, miközben ezek kevésbé álltak rendelkezésre a trianoni Magyarországra menekültek számára.

A román betörést követően Magyarország biztonságosabbnak vélt területeire menekülők egy csoportját a középiskolai tanárok jelentették. Tanulmányomban rájuk fókuszálva igyekeztem feltárni kollektív magatartásuk jellemzőit. Arra a két kérdésre próbáltam választ adni, hogy az első menekültválság során mi határozta meg a menekülés irányát, illetve, hogy az 1916–1917-es körülmények mennyiben befolyásolhatták az 1918 utáni, távozásra vagy maradásra vonatkozó döntést.

Írásomban 79 tanár sorsát elemeztem, illetve részletesebben közülük azt a 75 főt, akik 1917 után életben voltak. Az utóbbiak a hat római katolikus, illetve az öt református erdélyi gimnázium valamelyikéből menekültek el 1916 folyamán. A 37 római katolikus tanár az 1914–1915-ös tanévben az Erdélyi Katolikus Státus középiskolaiban foglalkoztatott 91 tanárnak a 40,7%-át jelenti, míg a 38 református tanár a 121 főt kitevő létszámnak 31,4%-át adja.⁸⁸ Ezt az adatot figyelembe véve, a második erdélyi menekültválság során a római katolikus státus egykori foglalkoztatottjainak 3,3%-a, a református középiskolákban működők 5,8%-a távozott a trianoni Magyarországra. A két adat közötti eltérést ugyanakkor a katolikus és református tanári kar létszámának különbsége is magyarázhatja. Buday, illetve Mócsy becslése alapján a 10 trianoni menekült a Romániából menekült középiskolai tanárok 1,1%-át, valamint 1,3%-át adja; ez az 1914–1915-ös foglalkoztatási létszám 1,3%-a. Még ha az adatok a menekültek összlétszámát illetően nem is teljesen megbízhatóak, kijelenthető, hogy a menekülők többségét nem az egyházi, hanem az állami fenntartású intézményekben tanítók adták.

Tanulmányomban rámutattam, hogy ugyan csak néhány esetben tárható fel az ideiglenes letelepedési hely megválasztásának pontos oka, az mindenesetre látszik, hogy döntésük során az elmenekülő tanárok kevésbé vették figyelembe a központi előírásokat, inkább a személyes társadalmi tőkére, kapcsolathálóra, rokonságra támaszkodtak. E tekintetben a római katolikus gimnáziumok tanárai távolabbra menekültek eredeti állomáshelyükhöz képest református társaiknál. Mivel ez gyakran a családhoz való hazautazást jelentette, a menekülést bizonyos szempontból a hazatérésként is értelmezhetjük. Ezen kívül olyan, a döntésüket valószínűleg befolyásoló sajátosságokat is sikerült feltárni, mint a korábbi iskolai tanulmányok, szolgálatok helye, esetleg a tanított tantárgyak vagy a felkínált beosztás egyezése. Ideiglenes foglalkoztatásuk tekintetében fontos megjegyezni, hogy a tanároknak megközelítőleg csak egyötöde vállalt állást a középiskolákban. Az 1916–1917-es tanévben eszközölt évfolyam-párhuzamosítást nem kizárólag a tanulók megnövekedett száma, hanem a menekült tanárok alkalmazásának megoldása is indokolhatta, tekintve, hogy ezen osztályok felügyeletére a menekült tanárok esetenként szaktanárként vagy osztályfőnökként kerültek beosztásra, s érdekükben nem egy esetben még a tantárgyfelosztást is újraírták.

A tanárok 1918 utáni távozásra vagy maradásra vonatkozó döntésének elemzése alapján úgy tűnik, hogy azok, akik a trianoni Magyarországra telepedtek át,

⁸⁸ MSÉ 1915: 236–265.

leginkább a lehetséges karrierszempontokat helyezték előtérbe, vagyis azt, hogy jelentkeztek az időközben megüresedő pozíciókra, vagy pedig elfogadták azokat. Ezt egyrészt alátámasztja a távozó tanárok átlagéletkora is: ez 41 év, ami éppen megegyezik az 1916 folyamán elmenekült teljes minta átlagéletkorával. Ez azt jelenti, hogy a távozók átlagéletkora nem nőtt meg két évvel az első erdélyi menekültválság után, s ha akkor a menekülők elérhetőnek látták az állás megszerzését, úgy 1918 után is reménykedhettek abban. Másrészt az is megerősíti, amit Mócsy István is kiemel, vagyis hogy az 1920 utáni, az alsóbb társadalmi csoportból rekrutálódó menekültek – köztük a tanárok – kevésbé politikai okokból, hanem sokkal inkább a „túlélés” érdekében, anyagi szempontból döntöttek a távozás mellett. Álláshoz jutásukat elősegítette, hogy a tanácskormány bukását követő tisztogatási hullám számos pedagógust is érintett.⁸⁹

A Magyarországra menekülők leginkább azt hangsúlyozták, hogy nem tudtak együttműködni a román hatóságokkal, s ezért kénytelenek voltak elhagyni Erdélyt. Nagy Sándor kivételével azonban kérdéses, hogy ez a többiek esetében mit jelenthetett: vajon valóban konfliktusos viszályt, vagy egyszerűen a tanárok perifériára szorítását. A bizonytalanság oka talán éppen abban rejlik, amit Mócsy István is kiemelt a távozók kapcsán: mivel a magyar állam a maradásra szólított fel, a menekültek azt érezhették, hogy minden esetben meg kell indokolniuk távozásuk okát. Ezek gyakran túlzó, az érzelmekre hatni próbáló megnyilvánulások voltak,⁹⁰ ahogyan azt az értesítőkben kiemelt magyarázatok kapcsán is tapasztalhattuk. Úgy tűnik tehát, hogy az 1918 utáni menekültkérdés kapcsán felmerülő „túlmagyarázás”⁹¹ jelensége már az első erdélyi menekültválságban is feltűnt. A tanárok stratégiáit természetesen a karrierszempontok, a családi, vagyoni helyzet és más egyéb tényezők is befolyásolhatták.⁹² A forrásaink azonban azt mutatják, hogy az érintettek az életveszélyre, a pusztta egzisztenciális megfontolásokra nyilvánosan kevésbé hivatkoztak, bár erre utaló jeleket is találhatunk. Paál Gusztáv már idézett beszámolójában említi Csiki Lajost, aki családjával Nagyszalontára utazott „a háborús veszély miatt”. Szabó József, Molter Károly⁹³

⁸⁹ Mócsy 1983: 163–189.

⁹⁰ Mócsy 1983: 181.

⁹¹ Ablonczy 2020: 200.

⁹² A szakirodalomban eddig részletesebben Fiume esetében történtek vizsgálatok erre vonatkozóan. Ordasi Ágnesnek az állami alkalmazottakra irányuló kutatásai alapján a távozás-maradásra vonatkozó döntés meghozatalának okai között a helyi térbe való integráció és beilleszkedés lehetőségei, a korábban határozott felsőbbrendűséget hangsúlyozó magyar állam 1918-tól megmutatkozó tértelensége, valamint az egyének és társadalmi csoportok szintjén eltérő haza-fogalom említhetők meg. Ablonczy Balázs a fiumei tanárok kapcsán arra mutatott rá, hogy olyan elemi szempontok is befolyásolhatták a döntést, mint a rendelkezésre álló közlekedési vagy anyagi potenciál, az ingóságok elszállításának lehetőségei, vagy akár az új fennhatóság által felkínált karrierlehetőségek, esetleg vegyes vagy éppen távoli helyszínhez kapcsolódó házasságok. Ordasi 2018: 270; Ordasi 2019: 51–92; Ablonczy 2022: 23.

⁹³ Molter Károly esetében a „családi ügy,” mint ok valóban fellelhető, önéletrajzi ihletésű regényében ugyanis a saját magáról mintázott Tibold Márton jegyesével és annak családjával egy (meg nem nevezett) bácskai faluba menekült, ahová velük tartott a gimnázium igazgatója és

és Gállfy Miklós „családi ügyben” távozott Marosvásárhelyről, azzal az ígérettel, hogy rövid időn belül visszatérnek – ennek ellenére Szabó József még 1916. szeptember 11-éig sem tájékoztatta az igazgatótanácsot tartózkodási helyéről.⁹⁴ Mindez egyúttal azt is jelzi, hogy az iskolai értesítők egy újabb, figyelemreméltó forrást jelentenek a trianoni menekültválság mélységi elemzéséhez, s így hasznos kiegészítésül szolgálhatnak a menekülteket rögzítő *Trianon-100* adatbázishoz is.

A menekültek tekintetében rámutattam, hogy a két felekezet közül a reformátusok között némileg magasabb mobilitást feltételezhetünk. Ugyanakkor, mivel a vizsgált tanárok majdnem 90%-a részese volt ugyan az 1916–1917-es menekültválságnak, de később mégsem költözött át a trianoni Magyarországra, feltételezhető, hogy ők úgy vélték, az új impériumnak történő szolgálat kevésbé bizonytalan helyzetet eredményez, mintha a trianoni Magyarországra költöznének, vagyis a bevezetőben említett Fehrentheil Henrik esete hozzájuk képest inkább kivételnek tűnik.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* folyóirat honlapján a https://korallfolyoirat.hu/wp-content/uploads/2024/06/Szabo_efugg_K95.pdf címen

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XV.20.1. XXXIII.1.a. Budapest VIII. kerület, halotti anyakönyv mikrofilmje, 1953.

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár (EREL)

Igazgatótanács iratok (IgTan)

I. 63/1916. Menekülni kényszerültek jelentései. „Oláhország rablótámadása folytán menekülni kényszerültek jelentései.” 1916.

I. 64/1916. Menekült tanárok alkalmazása. 1916.

Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár Érseki és Főkáptalani Levéltára (GYFL ÉL)

I. 1/f. Az erdélyi püspökség menekültügyi kirendeltségének iratai, 1916–1918.

annak családja is. Utóbbiak Tibold Márton testvérénél kaptak szállást. A regényben Molter hűen elevenítette meg a (távoli) rokonokhoz való menekülés lehetőségét, s az is elképzelhető, hogy maga Molter a Bácskába menekült, hiszen Bács-Bodrog vármegyében született. Molter munkahelyének, a Marosvásárhelyi Református Főgimnáziumnak igazgatójáról (Paál Gusztáv) azonban nem áll rendelkezésre olyan információ, hogy elhagyta volna a várost a román invázió idején. Ugyancsak szembeállítható a regényben szereplő 1916. októberi–novemberi hazatérés időpontja a források szerint általa tett ígéretben foglaltakkal, miszerint hamar hazatér. Molter 1984: 345–375.

⁹⁴ EREL IgTan I. 64/1916. 4.

A belsősomogyi református egyházmegye 1917. évi július 10-én Csurgón tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kaposvár, 1917.

Bálinth György 1917: *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Brassói Főgimnáziumának Értesítője az 1916–17. tanévről.* Brassó.

Boleszny Antal 1937: *A Kiskunfélegyházi Községi Katolikus Szent László Gimnázium CXX. tanévi Értesítője.* Kiskunfélegyháza.

Borsos Károly (szerk.) 1917: *A Mezőtúri Református Főgimnázium Értesítője az 1916–1917. isk. évről.* Mezőtúr.

Csaplár Aladár 1882–1930. In: Váczy Ferenc (szerk.) 1930: *A Nagykőrösi és Dunamelléki Református Tanítóképző-Intézet Értesítője az 1929–30. tanévről.* Nagykőrös.

Csutak Vilmos (szerk.) 1917: *A Sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó-Kollégium Ötvennyolcadik évi Értesítője 1916–1917.* Sepsiszentgyörgy.

Csütörtöki Andor 1917: *A Minorita rendiek Nyírbátori Gimnáziumának Értesítője az 1916–1917-ik tanévre.* Nyírbátor.

Horváth Ferenc 1917: *A Karczagi Ref. Főgymnasium Értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről.* Karcag.

Igazgatóság 1917: *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Székelyudvarhelyi Főgimnáziumának Értesítője az 1916/17. tanév végén.* Székelyudvarhely.

Kassai Lajos (szerk.) 1918: *Az erdélyi Róm. Kath. Státus Csíkszeredai Főgimnáziumának Értesítője az 1917–18-ik iskolai évről.* Csíkszereda.

Kárpiss János (szerk.) 1914: *Az Erdélyi Róm. Kath. Státus Gyulafehérvári Főgimnáziumának Értesítője az 1913.–1914. tanévről.* Gyulafehérvár.

Márk Imre 1926: *A Hajdúnánási Református Reál-gimnázium Értesítője az 1925–26. iskolai évről.* Hajdúnánás.

Mocskonyi József 1917: *A Szarvasi Ág. Hitv. Evang. Főgimnázium Értesítője az 1916–17. iskolai évről.* Szarvas.

Porst Kálmán 1917: *A Kiskunfélegyházi Városi Kath. Főgimnázium Értesítője az 1916–1917-ik tanévről.* Kiskunfélegyháza.

Prelog József 1917: *A Kegyes-Tanítórendiek vezetése alatt álló Szegedi Városi Főgimnázium Értesítője.* Szeged.

Rajnavölgyi (Rausch) Géza 1940: *A Szolnoki M. Kir. Állami Versey Ferenc Évkönyve az 1939–1940. tanévről.* Szolnok.

Szabó Richárd (szerk.) 1942: *A Budapesti XIV. kerületi Magyar Kir. Állami Szent István Gimnázium Évkönyve az 1941–42. iskolai évről.* Budapest.

Szeremley Barna 1917: *A Kisújszállási Ref. Főgymnasium Értesítője az 1916–17. tanévről. XLI. évfolyam.* Kisújszállás.

Vidákovich Dániel 1917: *A Kegyes-Tanítórendiek vezetése alatt álló Nagykárolyi Róm. Kath. Főgimnázium Értesítője az 1916–1917-ik iskolai évről.* Nagykároly.

Wollek Géza 1936: *A Szolnoki M. Kir. Állami Versey Ferenc Reál-gimnázium Értesítője az 1935–1936. tanévről.* Szolnok.

MSÉ 1915: Magyar Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXIII. 1915.* Budapest, 236–266.

- MSÉ 1924: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXIV., XXV., XXVI. 1916., 1917., 1918.* Budapest, 200–366.
- MTCN 1916: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.): *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára XXXV. évfolyam. 1916.* Budapest, 236.
- Menekültek. <https://trianon100.hu/menekultek?filters%5Bq%5D=brassai&filters%5BF-romPlace%5D=&filters%5BToPlace%5D=>. Utolsó letöltés dátuma: 2024. január 4.
- MRT 1899: *Magyarországi Rendeletek Tára. Harminczharmadik folyam. 1899.* Budapest, 1090–1150.
- MRT 1914: *Magyarországi Rendeletek Tára. Negyvennyolcadik folyam. 1914.* Budapest, 2274–2655.
- MRT 1916: *Magyarországi Rendeletek Tára. Ötvenedik folyam. 1916.* Budapest, 1714–1718.

Az Országos Középiskolai Tanáregyesület Közlönye, 1916.

Brassói Lapok, 1926.

Budapesti Hírlap, 1916.

Erdélyi Szemle, 1934.

Hétféi Napló, 1925.

Nyírvidek, 1927.

Magyarország, 1916.

Magyarság, 1925.

Székelly Nép, 1922.

Székesfehérvári Hírlap, 1913.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2020: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921.* Budapest.
- Ablonczy Balázs 2022: „Mégis azt kívánom, hogy legyenek boldogok.” Fiumei menekült tanárok az impériumváltásról. In: Kárpáti István Attila – Pásztor Katalin – Sóti Lajos – Várkonyi Gábor (szerk.): „... a jövődönnek urai vagyunk.” *Tanulmányok Csorba László tiszteletére.* Budapest, 19–24.
- Ablonczy Balázs 2023: „Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani”. Első világháború utáni menekült tisztviselők Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. *Történelmi Szemle* (65.) 2. 275–290.
- Galántai József 2000: *Az I. világháború.* Budapest.
- Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc 2014: *A régi Magyarország utolsó háborúja.* Budapest.
- Karády Viktor 2000: Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867–1944). In: Nagy Péter Tibor (szerk.): *Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam – Egyház – Iskola – Társadalom a 20. században.* Budapest, 211.
- Koloh Gábor 2020: A trianoni menekültek száma. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Úton – Menekülés, mobilitás, integráció az első világháború utáni Közép-Európában és Magyarországon.* Budapest, 11–22.

- Koloh, Gábor 2021: The Number of Trianon Refugees. *Regional Statistics* (11.) 4. 170–181. <https://doi.org/10.15196/RS110408>
- L. Juhász Ilona 2015: *Amikor mindenki a háborús állapotok igája alatt roskadoz... – Erdélyi menekültek a mai Szlovákia területén. Adalékok az első világháborús migráció történetéhez.* Komárom.
- Molter Károly 1984: *Tibold Márton.* Kolozsvár.
- Mócsy, István 1983: *The Effects of World War I. – The Uprooted: Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921.* New York.
- Ordasi Ágnes 2018: A fiumei állami alkalmazottak helyzete az első világháború után. In: Penka Peykovska – Demeter Gábor (szerk.): *Emberk és eszmék migrációja Bulgáriában és Magyarországon (19–21. század).* Szófia, 256–272.
- Ordasi Ágnes 2019: „Hazaszeretettől” jeles? A fiumei tanárok érvényesülési stratégiái és lehetőségei az impériumváltások éveiben. *Pro Minoritate* (33.) nyár. 51–92.
- Szabó Róbert 2019: Betekintés a Kalocsai Jézus-Társasági Intézet első világháborús történetébe. In: Farkas Flóra – Garai Luca – Szabó Csanád (szerk.): *Admusus XVII. Tanulmányok a XIX. Eötvös Konferencia előadásaiból.* Budapest, 185–196.
- Szabó Róbert Károly 2023a: Az erdélyi menekült tanulók helyzete és sorsa Magyarországon társadalomtörténeti megközelítésben (1916–1917). *Aetas* (38.) 2. 121–148. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.2.121-148>
- Szabó, Róbert Károly 2023b: „... Victims of the War?” – Two Models of the Resilience of Educational Institutions in Temporary War Theatres during World War I: The Case of Impact of the Romanian Invasion of Hungary in 1916. *Central European Horizons* (3.) 1–2. 124–146. <https://doi.org/10.51918/ceh.2023.1-2.4>
- Szádetzky-Kardoss Lajos 2019: *Az oláhok betörése Erdélybe és kiveretésük.* Szentendre.
- Szijj Jolán – Ravasz István 2000: 'Erdélyi hadműveletek' szócikk. In: Szijj Jolán – Ravasz István: *Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs.* Budapest, 156–157.
- Szűts István Gergely 2010: Sikerek, kompromisszumok és kudarcok a felvidéki menekültek integrációs folyamataiban. *Fórum – Társadalomtudományi Szemle* (12.) 4. 3–24.
- Torrey, Glenn E. 2011: *The Romanian Battlefield in World War I.* Kansas.

Csapody Tamás

„Szektáriánusok” Borban

Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálat

A MUNKASZOLGÁLAT MILITARIZÁLÁSA ÉS A KISEGYHÁZAK HELYZETE

A Horthy-rendszerben a munkaszolgálat a zsidók jogfosztásának, üldözésének és megsemmisítésének az egyik formája volt. Katonai megnevezése, összetétele, formái, feladatai és lokalitása ugyan sokat változtak, de a beosztottak számára általában egyre rosszabb közeget alkotva a munkaszolgálat az üldözés egyik jól megragadható, militarizált formációjává vált. A hatóságok idővel kiterjesztették mindazokra, akik a hatalommal szemben bármilyen okból ellenpontot, másságot, idegenséget, vagyis valamilyen (képzelt) veszélyt jelentettek. Munkaszolgálatra kötelezték a cigányokat, a különböző nemzetiségek és vallási kisebbségek tagjait, valamint a politikai, ideológiai okokból ellenállókat és a köztörvényes bűncselekményeket elkövetőit is. A munkaszolgálat a keresztény történelmi egyházak érdekeit is szolgáló diszkriminatív, antiszemita, nacionalista intézmény lett, amely alkalmas volt az üldözés szigorúan kontrollált kereteinek a megalkotására. A Horthy-rendszer megteremtette a saját ellenségeit, majd militáns infrastruktúrába helyezte, és ott érdekei szerint üldözve használta őket. Ez a szolgálati forma az ellehetetlenítést, a munkával való felőrlést szolgálta, ráadásul olcsó munkaerőt biztosított az építkezésekhez, közmunkákhoz. A harcoló alakulatok esetében pedig kiszolgáló személyzetet biztosított, és lehetőséget nyújtott a munkaszolgálatosoknak a haza oltárán való – jogszerű és jogszerűtlen – feláldozására. Magyarán a háborúban álló és autoriter viszonyokat kiépítő Horthy-rezsim részéről az ellenségnek tekintett emberek elhallgattatásának, eltávolításának egyik pragmatikus eszközévé vált.

Ezáltal az üldözést az állam részben kivette a rendőrhatalóság és a polgári igazgatás keretei közül, és azt katonai útra terelte. A munkaszolgálatosokat katonai joghatóság alá helyezte, büntetésük a katonai büntetőjog alapján történhetett meg, amely háború esetén a különösen szigorú retorziók, köztük a legsúlyosabb, a halálbüntetés kiszabását és végrehajtását is lehetővé tette.¹

A katonai munkaszolgálatnak a háború alatt, elsősorban a hadművelleti területen végzett fajtája nemcsak intézményesített, hanem különösen hatékonyan

¹ Kormann 1940: 774–782.

működő formája volt az üldözésnek. A munkaszolgálatosokkal való „bánásmód” katonai szakfeladat lett. A munkaszolgálatosokat a „haza szolgálatába” állították, feladataikat „közérdekűvé” nyilvánították. A hadművelleti területen szinte szükségszerűen bekövetkező halálukat elkerülhetetlen katonai veszteséggént könyvelték el. A horthysta állam szemében feláldozásuk így értelmet nyert, de a „hősi halott” megnevezést mégsem érdemelhették ki.

A hazai kisegyházakat a megalakulásuktól kezdve állandó veszély fenyegette, tagjaikat folyamatosan üldözték. A „szekták” száma a két világháború között országszerte jelentősen növekedett. Tagjaik közül sokan érkeztek a visszacsatolt területekről, egyre nőtt azok száma, akik – eredeti felekezetüket tekintve – a római katolikus, evangélikus, református, unitárius és görögkatolikus egyházból tértek át. A növekedés ellenére a „szekták” mindvégig kisegyházak maradtak, de a korszakban már átlépték azt a „kritikus tömeget”, amellyel elérték az országos kiterjedtséget és jelenlétet. A megnövekedett létszám nagyobb szervezettséget és intézményesülést is megkövetelt, ami tovább fokozta az állami és egyházi hatalom ellenszenvét.

A kisegyházakra a horthysta állam a nemzetellenes politikai mozgalom részeként tekintett, amelyek kommunista tanokkal szimpatizálnak, és az ellenséggel szövetségre állva összeesküvést szerveznek ellene. Ebből semmi nem volt igaz, de a fegyverkező, militarizálódó és háborúba lépő rendszer egyre nagyobb veszélyforrásként érzékelte a kétségtelenül antimilitáns, pacifista és háborúellenes nézeteket hirdető kisegyházakat. Ezek térnyerése a történelmi egyházakat is zavarta, annak a rezsimnek a kedvezményezettjeit, amelyet az állam és az egyház összefonódása, valamint a keresztény-nemzeti ideológia uralkodása jellemezett. Hívei elvesztése egyébként leginkább a református egyházat készítette ellenlépésekre. Az állam és az egyház, saját eszközeivel ugyan, de egymással karöltve, közösen üldözte a „szektákat”. Mindez hozzájárult a fasizálódó rendszer stabilitásához. Az üldözés jogi formát is öltött; 1939. december 1-én a belügyminiszter az egész Magyar Királyság területén – más „szektákkal” együtt – betiltotta a tanulmány címében említett három kisegyházat. Híveik nem élhettek többé a gyülekezési jogaikkal, és hittérítő munkájukat sem folytathatták.²

A BORI TÖRTÉNET

A bori munkaszolgálat története 1943 februárjában kezdődött, a bori munkaszolgálatosok kálváriája pedig 1945-ben, illetve 1948-ban fejeződött be. A németek 1943 februárjában fordultak először kéréssel Magyarország felé a külföldre küldendő munkaerő-igénylés vonatkozásában. A magyar belpolitikai helyzet és a bori állapotok helyszíni szemléje nyomán Magyarország ekkor még elutasította a 10 000 főre vonatkozó kérés teljesítését. A németek 1943 júniusában ismételték

² *Magyarországi Rendeletek Tára* 1940.

meg erre vonatkozó kívánságukat, amit a magyar kormány végül teljesített. A németek megtehették ezt, hiszen 1941-től kezdve Szerbia a Német Birodalomhoz tartozott, a bori bányavidék pedig a németek egyik legnagyobb és legfontosabb nyersanyagbázisát képezte. A világviszonylatban is jelentős mennyiségű szén- és vasbányászathoz és az ahhoz szükséges infrastruktúra megteremtéséhez minden adott volt, kivéve az elegendő munkáskezelést. A német–magyar fegyverbarátság azonban még akkor sem volt elég erős ahhoz, hogy a németek második kérése azonnal meghallgatásra találjon. Ehhez nagybacsoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszter kényszerű lemondása is kellett. Utódja, Csatai Vilmos egy hónapon belül jóváhagyta a 3000 zsidó munkaszolgálatos átadásáról szóló szerződést. Magyarország akkor engedett ebben a kérdésben, amikor a háború menetében már fordulóponthoz érkezett. A munkaszolgálatos bori századok a kurszki csata és a szicíliai partraszállás időszakában hagyták el Magyarországot. A 15 zsidó század közé betettek egy – az eredeti szerződésben nem szereplő –, „szektásokból” álló, ún. különleges munkásszázadot is.³ Egy évvel később pedig, amikor a németek már megszállták Magyarországot, a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezték, és megkezdődtek a deportálások, a magyarok még további 3000 zsidó munkaszolgálatost küldtek Borba. Erre tehát akkor került sor, amikor a szövetségesek már felszabadították Rómát, és megtörtént a normandiai partraszállás. A kivételük során a magyar zsidó munkaszolgálatosok ekkor már felrobbantott vasúti szerelvények láttak, és megtapasztalhatták a Tito-partizánok megerősödését is. Az 1943–1944-ben odaérkező csoportok után összesen mintegy 6000–6200 magyar munkaszolgálatos által használt táborrendszer jött létre Borban és nagyjából 50 kilométeres vonzáskörzetében, a Szerb-érchegységben. Mindez illeszkedett az ennél is jóval nagyobb, az *Organisation Todt* (OT) félkatonai munkaszervezet által üzemeltetett gazdasági konglomerátumhoz.⁴ A táborban Európa különböző, németek által elfoglalt országaiból tízezerszámba odavitt hadifoglyok, volt partizánok stb. dolgoztak. A munkaszolgálatosok és az őket őrző mintegy 260 fős katonai keret tagjai kapcsolatba kerültek a már ott dolgozókkal és a helyi lakossággal is.⁵

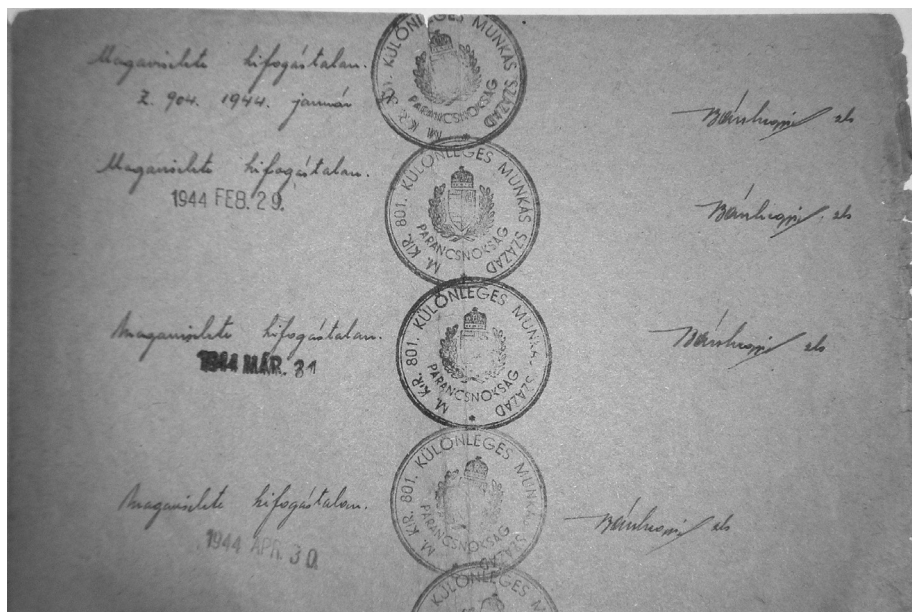
A KÜLÖNLEGES MUNKÁSSZÁZAD

A kisegyházakhoz tartozó férfiaknak munkaszolgálatos századokba vagy különleges munkásszázadokba való behívására korábban és a későbbiekben is volt példa. Az első nem „vegyes”, hanem kizárólag kisegyházak tagjaiból álló

³ HM HIM HL I. 89. 1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerőre vonatkozó intézkedések. Budapest, 1943. július 6.

⁴ A nemzetiszocialista német Fritz Todt által alapított katonai munkaszervezet, amely többek között részt vett katonai célokra szolgáló építkezéseken, valamint bányák, ipari területek üzemeltetésében.

⁵ Lásd erről: Csapody 2015: 156–159.

1.kép. A Jehova Tanú Vági Ambrus bori nyilvántartásai lapjának (igazolványának) két oldala
 Forrás: A Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma

munkaszolgálatos, különleges munkásszázad, a „M. kir. 801-es különleges munkaszázad” (klgs. mu. szd.) volt. A század felállítására a 6. honvéd bevetési központban, Jászberényben, 1943 júliusában került sor. A század menetkészültségét néhány hét alatt, július 30-ára kellett elérni.⁶

A 801-es különleges munkaszolgálatos századba behívottak helyzete több szempontból is egyedinek nevezhető. A század három keresztény, egyaránt a nemzethűség miatt megbízhatatlannak minősített, betiltott – a Jehova Tanúi, a reformadventista, a nazarénus – kisegyház tagjaiból állt. Ezek története, szervezeti felépítése, dogmatikája – a vallásszociológiai vonásaikban fellelhető hasonlóság ellenére –, különbözik egymástól. A honvédelmi kötelezettséggel összefüggő magatartási formák vonatkozásában, ezek elutasításában azonban nagyon hasonlóak (1.kép).

A 801-es különleges munkaszolgálatos századba hűtlenség, néhány esetben függelemsértés vagy más bűncselekmény elkövetése miatt jogerősen elítélt és országszerte büntetésüket töltő kisegyháztagok kerültek. A munkaszolgálatukat megelőzően, a katonai bűncselekmény elkövetése miatt általában 3–15 évig tartó fegyházbüntetésre ítélték őket, de voltak köztük halálra, majd kegyelemből életfogytiglani büntetésre ítélték is. Ők továbbra is a büntetésvégrehajtási

⁶ HM HIM HL I. 89. 1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerőre vonatkozó intézkedések.

intézetekben raboskodtak volna, akárcsak ugyanezen bűncselekményért elítélt hittársaik, ha nem választják ki őket – feltehetőleg egészségügyi alkalmasságuk alapján – a bori munkaszolgálatra. A szintén Borba hurcolt zsidó munkaszolgálatos bajtársaikhoz hasonlóan a kiválasztott „szektások” nemzethűség szempontjából megbízhatatlannak minősültek, de a zsidóktól eltérően, ők a szabadságvesztésüket töltő elítéltek voltak. A különleges munkásszázadba való beosztásuk miatt a szabadságvesztésük végrehajtását a leszerelésükig a hatóságok csupán félbeszakították. Különböztek tehát azon köztörvényes bűncselekményeket elkövetőktől is, akiket a háború alatt a börtönökből vittek munkaszolgálatra, de akik leszerelésüket követően mentesültek a szabadságvesztésük hátralévő idejének letöltése alól. Ezért is nevezték a 801-es századot „fegyencszázadnak”, „szektárius fegyenc” és „szektáriánusokból” álló századnak, továbbá a nevezettek többségi jelenléte miatt „jehovás” és „Jehova Isten Tanúi szektából” összeállított századnak.

A „szektáriánusok” által a katonai bűncselekmények közé tartozó hűtlenség elkövetése 1939-től tömeges méreteket öltött. A katonai bűncselekményért elítélteket már nem tudták – az előírásoknak megfelelően – katonai büntetésvégrehajtási intézetekben elhelyezni.⁷ A polgári büntetésvégrehajtási intézetekben, civil létesítményekben való őrzésük a létszámuk miatt lehetetlenné vált, ellátási és őrzési nehézségeket okozott, valamint a belügyi és honvédelmi tárca között anyagi természetű nézeteltérést is generált. A honvédelmi minisztérium végül 1943 elejére elérte a – kizárólag leiratokból ismert – jogszabályváltozást, amely lehetővé tette, hogy a hűtlenség katonai bűncselekményének elkövetéséért elítélt „szektáriánus” férfiak behívhatók legyenek különleges munkaszolgálatra. A minisztériumban ennek előnyeit abban látták, hogy „kellő felügyelet mellett hasznos munkát tudnak végezni”, valamint, hogy „ezek [az elítéltek] kiképzése, illetve továbbképzése nem szükséges, de a mai nehéz kiképzési viszonyok között (tudniillik a személyzet hiánya miatt) nem is lenne lehetséges”.⁸ A minisztérium azonban a rendelkezésnek a büntetés céljával ellentétes mivoltát is látta, miszerint a „szektáriánusoknak [...] nem jelent büntetést” a „gyűjtő- vagy fogolytáborokban, közös barakkokban való elhelyezés”.⁹

A honvédelmi minisztérium jól mérte fel a jogszabály-módosítás előnyeit és hátrányait. A bevezetés indokai mögött sokévi tapasztalat, a „szekták” és fogvatartott tagjaik alapos ismerete állt. Mivel a magyarországi „szektáriánusok” eltérő földrajzi, politikai, kulturális és részben nyelvi közegből érkeztek, minden törekvésük ellenére elszigeteltek maradtak. A visszacsatolt területeken is üldözték őket, a csoportok közötti bel- és külföldi kapcsolattartást a hatóságok minden eszközzel akadályozták. A személyes kapcsolatokra és a térítésre különösen nagy hangsúlyt fektető kiségyházak tagjai nem ismerték személyesen egymást, elszigetelt, zárványszerű és illegális hiteletet éltek.

⁷ HM HIM HL 1942. eln. 13. 5167. alapszám. Kt.257/42. sz. Elítéltek átadása polgári letartóztatási intézetekbe.

⁸ HM HIM HL 1942. eln. 27. oszt. 27.953. 3. sz. betétlap.

⁹ HM HIM HL 1942. eln. 13. oszt. 74.194. 2. sz. betétlap.

Az 1939 utáni nagy üldözési hullám nyomán mindez más megvilágításba került. A kisegyházak jogi és lokális helyzete ugyan változatlan maradt, de az akadályoztatásuk feltételei jelentős mértékben átalakultak, részben meg is szűntek. Ennek oka, hogy a különböző polgári, katonai fogvatartási helyek, az internálótáborok és a munkaszolgálatos alakulatok lettek a „szabad” vallásgyakorlás kitüntetett helyei. A „szektáriánusok” tömegesen kerültek zárt intézményekbe, személyes tanúi lettek egymás szenvedésének és elítélésének, így egymás előtt tettek tanúbizonyságot hitükről. A rabság keretei között, de együtt és „szabadon” éltek: megélték vallási előírásaikat, megélték ünnepeiket, használhatták a Bibliát és hozzáfértek más vallási irodalomhoz. Folyamatosan képezték egymást, és az általuk elérhető környezetükben hirdethették vallási nézeteiket. Mindennek hatására a rabtársaik közül többen, akik már korábban megismerték a vallási tanokat, magukénak is érezték azokat, és vállalták az ezért járó üldözést, de hivatalosan még nem tartoztak az adott kisegyházhoz. Ők, mintegy 5-10-en Jászberényben vagy Borban keresztelkedtek meg. Volt olyan internálótábor, például Nagykanizsán, ahol férfiak és nők együtt dolgozhattak. A háborús helyzetben, az új élethelyzetek sokaságában való helytállás elveit és gyakorlatát folyamatosan és csoportosan tudták megbeszélni. Ennek folyamán a hitelvek „kikristályosodtak”, és ez a helyzet az egységesítést, illetve a közös hitgyakorlat kialakítását tette lehetővé. A bori munkaszolgálatos visszaemlékezésekben ilyen nem szerepelt ugyan, de a nagykanizsai internálótáborba hurcoltak közül többen megemlítik, hogy ez volt életük legboldogabb időszaka. A kisegyházak tagjai közül többen ezeknek a nehéz éveknél „köszönhették”, hogy hitükben és tekintélyükben úgy megerősödtek, hogy később egyházuk vezetői közé kerülhettek.¹⁰

A 801-es különleges munkásszázadban a három kisegyház tagjainak létszáma lényeges eltérést mutatott: Jehova Tanúja 160–161, reformadventista 17, nazarénus 8 fő volt.¹¹ Önmagában már a létszámkülönbségből adódóan, de például az ellátásuk, fegyelmezésük, munkabeosztásuk alapján, valamint saját érdekképviseleti és kohéziós erejük szempontjából is más-más helyzetben voltak. A hadsereg kötelékében való jelenlétük mind a hadseregnek, mind nekik súlyos problémákat okozott. A „szektáriánus” század, fennállása alatt végig atipikus jelenségnek számított a hadsereg kötelékében. Tagjait katonai munkaszolgálatra kötelezték, miközben szemben álltak a katonaság intézményével. A katonai szolgálat teljesítéséhez elengedhetetlen eskü letételét Jászberényben, vagyis a század megszervezésének helyén eleve egységesen elutasították. A Jehova Tanúi a katonai alaki kiképzés és tisztelgés szabályait sem voltak hajlandók elsajátítani. A katonasapkákat és nemzeti színű karszalagot sem vették át. Visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy mindezekért Jászberényben éheztek és felpofozták őket, többieket súlyosan megvertek vagy kikötöttek.

¹⁰ Csapody 2014: 167–177.

¹¹ A jászberényi szövegek és a katonának való beöltöztetések számával csökkentett, ténylegesen Borba vitt kisegyháztagok száma.

A reformadventisták hasonlóan jártak el. A nazarénusok azonban „beöltöztek”, tehát a katonasapkát és feltehetőleg a nemzeti színű karszalagot is felvették. A nazarénusok bori munkaszolgálatuk ideje alatt is viselték a rendfokozat nélküli katonaruhát, sapkával és szíjjal. A barakkukban időnként – üres pisztolytáskával –, napos (ügyeletes) szolgálatot is végeztek, előljáró megjelenése esetén pedig mint „ügyeletes honvéd” jelentettek.¹² A Borban róluk készült fényképeken pisztolytáska nélküli katonaruházatban szerepelnek.¹³ A Jehova Tanúkról készült bori fényképeken ugyanakkor mindenki a saját civil ruhájában látható.

A különleges munkaszázadnak 1943. július 30-án vonatra, utána Ercsiben dunai uszályokra kellett szállnia, hogy négy zsidó munkaszolgálatos századdal együtt augusztus 5-én Borba érkezzenek (a többi zsidó század már korábban behajózott a szerbiai Prahovóba). A miniszteri rendeletben foglaltak teljesítése és a rabok eskü-megtagadása közötti ellentmondás feloldhatatlan helyzetet teremtett Jászberényben. A helyi parancsnok azonban megtalálta a hadsereg számára megfelelőnek tűnő megoldást: az ellenállók előtt felolvasott esküt letett esküként adminisztrálta.

ÉLET A BERLIN TÁBORBAN

1943 augusztusától egészen a következő év júniusáig mintegy 3000 zsidó férfi és mintegy 200 kisegyháztag élt a bori központi lágerben (2. kép). 1944-ben szintén nagyjából 3000 zsidó munkaszolgálatos érkezett, már a hegyekben lévő altáborokba, velük a központi láger lakói csak a visszavonulás időszakában (1944. augusztus), valamint a Magyarországra vezető gyalogmenetek alatt (1944. szeptember–november) kerültek kapcsolatba.

A kisegyháztagok számára a hadseregben elvárt magatartás, a katonai munkafeladat és az új parancsnok teljesítése vagy megtagadása mindig újabb és újabb konfrontációt jelentett. Hiába került nyugvópontra Jászberényben a helyzet, a behajózás során a már említett ellentmondások ismét felszínre kerültek. Az Ercsőtől a szerbiai Prahováig tartó úton az uszályokon szállított Jehova Tanúit ismételten megverték. A tisztek közölték velük, hogy Magyarország testén lévő „gennyfoltnak” tartják őket, akikről most „végérvényesen megtisztítják az országot” (3. kép).¹⁴ Az egyik Jehova Tanúja, Garai Mihály,¹⁵ a bántalmazások után napokig eszméletlenül feküdt, majd Prahovóban kórházba került.

¹² Papp L. 2009: 25.

¹³ Papp B. 1995: 21.

¹⁴ Szinger 1999: 8. Szinger Ádám (a. n. Bekker Teréz; Baja, 1922.09.29. – Dunaegyháza, 2024.04.27.) paksi földműves, hűtlenség és szökés büntette miatt 11 évi fegyházbüntetésre ítélték. A Rákosi- és a Kádár-rendszerben is elítélték, így összesen hat bíróság előtt állt, amelyek összesen 23 évre ítélték el, amelyből nyolc és fél évet töltött le.

¹⁵ Garai Mihály (a. n. Szmollár Ilona; Nyíregyháza, 1910.09.24. – Budapest, 1951.11.10.) nyíregyházi mezőgazdász, magántisztviselő.

2. kép. A Berlin tábor helye ma (2007). A képen látható épületek helyén voltak a fabarakk-ok. A kisegyházak barakkja a mai bányatorony alatt volt.

Forrás: A szerző felvétele

A kisegyházak bori jelenléte – a később említésre kerülő ellentétek dacára is – szervezettnek és egységesnek mondható. Ez az egyházuk felépítésére vezethető vissza. A leginkább centralizált irányítással a Jehova Tanúk rendelkeznek. A jól tagolt és megszervezett rendszer nem ismeri a demokratikus szemléletet, ami az esetek döntő többségében Borban is egységes fellépést tett lehetővé. A Jehova Tanúk esetében a táborban egy négyfős kollektív, a megfogalmazásuk szerint teokratikus vezetés működött. A vezetők a leghűségesebb „testvérek” közül kerültek ki, amit az is mutat, hogy közülük Bartha Andrást¹⁶ és Konrád Jánost¹⁷ a hadbíróóság korábban halálra ítélte, Haffner Tibort¹⁸ 12 év fegyházbüntetésre ítélték, Garait pedig a hajóút során, mint említettük, majdnem agyonverték. Utóbbi lett a Jehova Tanúi ügyintézője, aki a barakkban, a táborban és a munkahelyeken

¹⁶ Bartha András (a. n. Joó Mária; Magyarbükös, 1899.12.01. – Budapest, 1979.01.12.) újpesti banki alkalmazott, munkás, a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház vezetőhelyettese évtizedeken keresztül. Halálra, majd életfogytiglaniig tartó fegyházbüntetésre ítélték 1942-ben..

¹⁷ Konrád János (a. n. Weisz Alojzia; Újpest, 1911.12.28. – Budapest, 1981.02.02.) újpesti asztalos, magántisztviselő, a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház egyik vezetője évtizedeken keresztül. Halálra, majd életfogytiglaniig tartó fegyházbüntetésre ítélték 1942-ben.

¹⁸ Haffner Tibor [Tibor Haffner] (a. n. Zenkó Mária; Bártfa, 1911.01.08. – Losonc, 1993.10.14.) losonci szövőmester, akit 12 év fegyházbüntetésre ítélték 1942-ben. A Csehszlovákiai Jehova Tanúi Egyház egyik vezetője volt évtizedeken keresztül.

3. kép. Szinger Ádám és felesége fényképe a Magyarországi Jehova Tanúi Egyház budapesti egyháztörténeti kiállításán (2005)

Forrás: A szerző felvétele.

intézte közös dolgaikat. A reformadventistáknak (Kálmán József¹⁹ lelkész) és nazarénusoknak (Kocsis János²⁰ lelkész) is léteztek legitim egyházi vezetőik, akik már Magyarországon is irányították a közösségüket és levezették a szertartásokat. Így a bori táborban már nem kellett új vezetőket választani. A reformadventistáknál a lelki vezető egyben a csoport munkavezetője is lett. Az egyház első embere képviselni tudta a csoport érdekeit a bori keretlegények felé, és viszont: a hierarchiában gondolkodó honvédség vezetői egyetlen személyen keresztül irányíthatták az adott vallási közösséget,²¹ osztották ki a tagok számára az elvégzendő munkát. Így a kisegyházak, szervezethezességük, „tárgyalóképességük” és „szerződésképeségük” okán jobb helyzetben voltak a zsidó munkaszolgálatos századoknál.

KOHÉZIÓ ÉS SZÉTHÚZÁS

A kisegyházak egységének fenntartása azonban nem volt problémamentes. Az első szakítási próbákra még Jászberényben került sor. A katonai eskü „formális” letétele után, a Borba való elvonulás előtt szabad mozgást engedélyeztek minden munkaszolgálatosnak. (Az ország különböző pontjairól eljöttek a hozzátartozók, akik el látták őket élelemmel, valamint vittek nekik Bibliát és szakrális olvasmányokat.) A Jehova Tanúinak vezetői úgy döntöttek, hogy közülük senki sem él vissza a hirtelen jött szabadsággal, és nem fog megszökni, mert szökés esetén elvesz a bizalom, és a közös sorsuk rosszra fordul. Ennek ellenére, Herédi Jenő zónaszolga²² irányításával, összesen hat fő a szökés mellett döntött. A „szököttek” tehát nem követték a vezetők által meghatározott, a mindenkire érvényes döntést, a „szervezett nép

¹⁹ Kálmán József (a. n. Maracsics Emerika; Eszék, 1900.12.31. – Hódmezővásárhely, 1958.10.19.) nyomozó, rendőr, lelkész, kereskedő, raktárvezető.

²⁰ Kocsis János (a. n. Herczeg Zsuzsa; Nagydorog, 1901.12.01. – Nagydorog, 1980.03.08.) nagydorogi földműves, cipész, szakács, akit öt év börtönbüntetésre ítélték.

²¹ Tóth István közlése a szerzőnek. Budapest, 2006. február 22.

²² Zónaszolga, megyei vezető, ma körzet-felvigyázónak felel meg.

útját”.²³ Az egyéni, és – egyházi tanításuk megközelítésében – a nehezebb utat is választották. Egyben a teokratikus vezetés elvét is megsértették, és „frakcióként” működtek. A Jehova Tanúinak a szökés nem jelentett „alapelvi kérdést”, vagyis ezzel a tetteikkel a „szököttek” nem zárták ki magukat az egyházból.²⁴

A szökéseknél sokkal nagyobb problémaként értékelhető, hogy Jászberényben a Jehova Tanúi közül 5-6 fő „megalkuvó” lett.²⁵ A ricsei Deák Károlyról, a Pap községből származó Dede Lajosról, a zemplénsemjéni Mikita Mihályról és a nyírteleki Orosz Istvánról biztosan tudjuk, hogy nemcsak katonák, hanem a különleges század mellett maradó bori keretlegénység tagjai is lettek. Ezzel ők már „alapelvet” sértettek, és bűnbánatukig kiközösítettek maradtak. A háború után a „megalkuvók” közül aztán Orosz István, visszatért az egyházba, és ott vezető tisztséget is betöltött, Zelenyánszki János pedig túlélte a bujkálást.²⁶

Borban két kisegyházban is megjelent az egységet bomlasztó szakadás, amely az egész közösséget érintette. Az ellentét mindkét esetben a korábbi időszakra vezethető vissza. A Jehova Tanúk első embere, Konrád János országszolga, számítva a letartóztatására, 1941-ben kijelölte utódjának az általa erre legalkalmasabbnak tartott Klinyecz Józsefet.²⁷ Az egyház svájci központjában azonban ezt nem hagyták jóvá, és Faluvégi Dénest nevezték ki utódnak. Ezt Klinyecz nem fogadta el, ami szakadáshoz vezetett. Közben Faluvégit internálták, Klinyecz pedig Konráddal együtt Borba került. A 160–161 Jehova Tanúja közül a „klinyeczisták”

4. kép. *Gumbér István nazaréus Borban*

Forrás: A szerző felvétele. A jogutódok tulajdonában.

²³ Mostbacher János levele a szerzőnek. Pécs, 2024. január 18.

²⁴ Mostbacher János levele a szerzőnek. Pécs, 2024. január 18.

²⁵ Nagy 1994: 7. A reformadventisták közül ketten lettek megalkuvók és egyben keretlegénység.

²⁶ Mikita Mihály (a. n. Krámos Mária; Báka [Szabolcsbáka] 1899.12.28. –?) zemplénsemjéni földműves. Orosz István (a. n. Jancsik Mária; Nyíregyháza, 1914.10.10. – kb. 1993.) nyírteleki gazdálkodó. Jászberényben beállt katonának és a bori keret tagja lett. 1952-ben tíz évre elítélték a katonai behívó parancs megszegés büntetéséért. Ismerünk még egy Pál vezetéknévű, a felvidéki Jánokról származó Jehova Tanú megalkuvót is.

²⁷ Klinyecz József (a. n. Préki/Prétyi Anna; Szob, 1899.09.08. – Dunaföldvár, 1948.06.17.) nagy-kőrösi vasbetonszerelő. Halálra, majd életfogytiglanig tartó fegyházbüntetésre ítélték.

háromszor annyian voltak, mint „a Társulat” mellett álló „lojalisták”.²⁸ Klinec a vele szemben állókat – bibliai példát használva – „a konkoly osztályhoz csatlakozóknak” nevezte. A szembenállás erőteljes volt, a csoportok tagjai külön imádkoztak, és mindkét fél küzdött azért, hogy növelni tudja saját hívei létszámát. Ennek eredményeként a „lojalisták” aránya folyamatosan nőtt, és 1943 végére a „klinecizisták” száma mintegy tucatnyira apadt.²⁹ A szabadulásig aztán ezek a létszámok érdemben már nem változtak, és a szembenállás végig megmaradt. Az ellenségeskedés nem maradt titok a keretlegények előtt sem, akik emiatt negatív megjegyzésekkel illették a Jehova Tanúkat.³⁰ A Klinec csoport – a Bor előtti és utáni időszakot is beszámítva – összesen hat éven keresztül járt külön úton. A megosztottság 1947-ben, Klinec visszatéréseével ért véget.

A nazarénusok sem voltak teljesen egységesek. A bori nazarénusok mindig hét főben határozták meg a létszámukat, miközben összesen nyolcan voltak (4. kép). A bácskai Kölpényből származó Rancsár Mihály ugyanis kimaradt a narratívából, és a Borból hazahozott fényképeken sem látható. A Papp Bálinttal készült interjúból³¹ azonban kiderült, hogy Rancsár végig velük raboskodott, de a bácskai „új nazarénusok” szakadár csoportjához tartozott.³² A Bácskában elterjedt „új nazarénus” gyülekezetek azonban ugyanúgy gondolkodtak a katonai szolgálatról, hiszen Rancsár a többi nazarénussal együtt került a különleges munkásszázdába. A katonai besorolás szerint Rancsár ugyan hozzájuk tartozott, de a többiek nem vállalták vele a „vallási közösséget”, és nem tartották maguk közé valónak. A „szektán” belüli „szektásodás” miatt talán le is nézték a férfit.

A VALLÁSI ELVEK MEGÉLÉSE

A Berlin nevű központi tábor, valamint a munkaszolgálatosok első főparancsnoka Balogh András alezredes volt. A kirendelt magyar katonai keretben is voltak változások, de ezek közül a legjelentősebb a főparancsnok személyét érintette. Közel öt hónap elteltével, 1943. december 28-tól az új – hivatalos megnevezése szerint – táborcsoport-parancsnok Marányi Ede³³ alezredes lett. A személyi változás után minden munkaszolgálatosnak sokkal rosszabb, a zsidó munkaszolgálatos-

²⁸ A Jehova Tanúi által használt elnevezések.

²⁹ Haffner 1992: 22.

³⁰ Szinger 1999: 17. Nem tudni, hogy a keret mit vetett a Jehova Tanúk szemére.

³¹ Papp Bálint személyes közlése a szerzőnek. Budapest, 2009. február 9.

³² A trianoni békeszerződést követően a Jugoszláviához került Délvidéken élő nazarénusok közül sokakat zártak börtönbe a fegyverfogás és a katonai eskü megtagadása miatt. Később választás elé állították őket: ha aláírják az új állam alkotmányát, akkor anélkül engedik őket szabadon, hogy katonai szolgálatot vagy esküt kellene tenniük. Akik erre nem voltak hajlandók, azok továbbra is börtönben maradtak, az aláírók viszont azonnal kiszabadultak, de őket a nazarénus gyülekezet kiközösítette. Az utóbbiak saját gyülekezetbe szerveződtek, ők lettek az új nazarénusok. Gál Tibor nazarénus közlése. Budapest, 2024. január 27.

³³ Marányi Ede (a. n. Dörgő Katalin; Pétervárad, 1896.10.07. – Markdorf [Németország], 1985.09.20.) szakszolgálatos alezredes, szolgálaton kívüli hungarista ezredes. A bori

soknak pedig tragikus lett a helyzetük. A visszavonulás során a munkaszolgálatos gyalogmenetek szintén Marányi főparancsnoksága alá tartoztak, és ez közrejátszott abban, hogy csak nagy nehézségek és jelentős veszteségek árán érkeztek meg Magyarországra.

Balogh András³⁴ alezredes bori időszakának megítélését alapvetően a Marányi Ede alezredes tevékenységével való összehasonlítás határozza meg. Ez Baloghra nézve talán túlzottan is előnyös, ráadásul ő a bori magyar jelenlét második, hosszabb és nehezebb időszakában már máshol kapott katonai feladatokat. A kikötés mint büntetési forma Balogh András vezetése alatt is elterjedt volt, emellett bevezette a botozást, a vasárnapi munkaszüneti napokon pedig kemény fegyelmező gyakorlatok végzését rendelte el, ami megnehezítette a másnapi munkavégzést.³⁵ Baloghot a visszaemlékezők németellenesnek mondták, aki nyilvánosan és leiratokban egyaránt kritizálta a németeket az őket fogadó tábori körülményeket, illetve a megkötött szerződés be nem tartásával vádolta őket. Igyekezett a keretlegények túlkapásait, az élelemmel való visszaélést megakadályozni, és a munkaszolgálatosok panaszait orvosolni. Tényként kezelendő, hogy parancsnoksága alatt szökések alig voltak, kivégzésre pedig nem került sor. Vasárnap délutánonként műsoros estet tartottak, ahol a keretlegénység jelenlétében a zsidó munkaszolgálatosok vallásos darabokkal is felléphettek.³⁶ A nagycsaládos zsidó munkaszolgálatosoknak otthon eltölthető szabadságot engedélyezett. Két zsidó orvost küldött Budapestre, hogy zsidó szervezetektől származó gyógyszereket és orvosi felszerelést vigyenek Borba. Lehetővé tette a zsidó ünnepek megtartását, sőt állítólag azokhoz jelentős mennyiségű élelmet szerzett be Budapestről. Szintén vallási toleranciára utal az is, ahogyan a különleges munkásszázad tagjait kezelte. Az első bori találkozásuk során emberi hangot ütött meg velük, esetükben a katonasapka, a nemzeti színű karszalag viselésétől, valamint a katonai köszöntés alkalmazásától végleg eltekintett. A katonai előjáróikkal való találkozások során nem kívánta meg tőlük a tisztelgést, elfogadta a polgári életben szokásos köszöntési formákat.³⁷ A különleges munkásszázadnak jutó barakk – a többihez hasonlóan – alig használható állapotban volt, de Balogh megengedte, hogy a kisegyházak tagjai teljesen új barakkot építsenek maguknak, később pedig az összes őket befogadó fabarakkba ágyakat és asztalokat is készíthettek. Az előírt tizenhat helyett nyolc nap alatt felhúzott barakk szigetelést kapott, tetűmentes maradt, és összességében jobb életkörülményeket biztosított. Helyet kapott benne egy konyha is, ahol az ott élők engedélyt kaptak arra, hogy a németektől szerzett

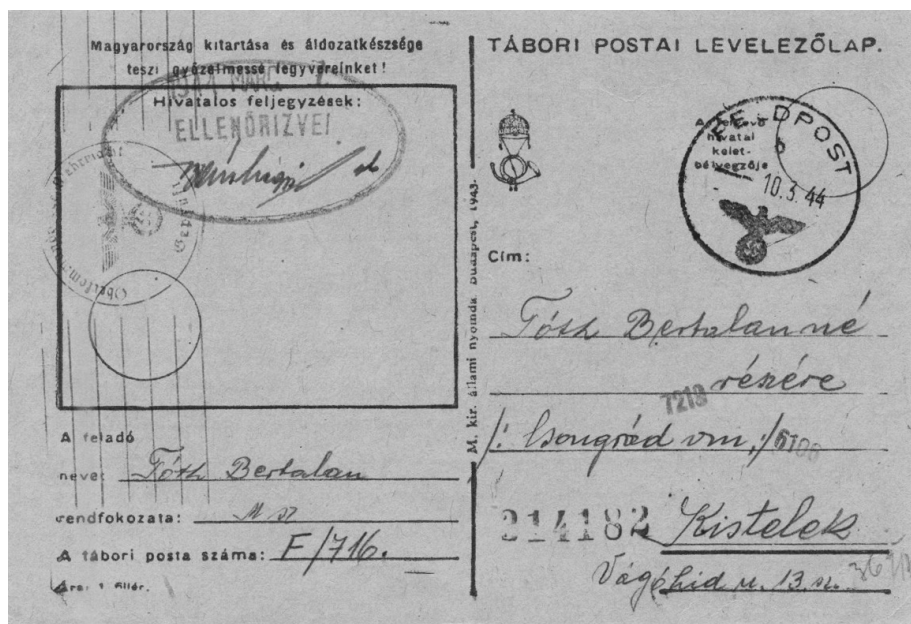
táborcsoport második parancsnoka. Megvádolták háborús bűntett elkövetésével, de a távollétében lefolytatott népbírószági eljárása félbeszakadt.

³⁴ Balogh András (a. n. Schmidt Irma Klotild; Gyöngyös, 1895.11.29. – ?) szakszolgálatos alezredes, a bori táborcsoport első parancsnoka. Népellenes bűntett elkövetése miatt két év börtönbüntetésre ítélték 1949-ben.

³⁵ MNL CsCsVL XXV.8 2464/1945. Tiszti parancsok gyűjteménye.

³⁶ Lovas 1989.

³⁷ Haffner 1992: 20.

5. kép. A reformadventista Tóth Bertalan Borból hazairt tábori levelezőlapja.

Forrás: A szerző felvétele. A jogutód tulajdonában.

nyersanyagból ételt főzhetek maguknak. Vallási összejöveteleiket pedig a barakk végén álló kályha előtti kisézsedésben tartották.

A reformadventistáknak azonban további konfliktusai keletkeztek az étkeztetéssel és a munkavégzéssel kapcsolatban. Ők vallási meggyőződésből eredően megtartották a húsevés tilalmát, a mai fogalmaink szerint lakto-ovo vegetáriánusok voltak, tehát tejet és tojást fogyasztottak. A Berlin táborban élő ortodox zsidók között sokan voltak hasonló helyzetben. A különleges munkásszárad megkapta Baloghtól a lehetőséget arra, hogy a hivatalosan nekik járó ételfejadagot elvihessék (vízben főtt krumplit és tészta a zsír nélküli étkezéshez), és azt a saját barakkukban maguk készíthessék el. A vételezések során aztán barátságba kerültek a szakáccsal, és a helyi pékhez is kijárhattak.

Kezdetben a reformadventisták egy további vallási parancsának megtartása is nehézségeket okozott (5. kép). Ők a szombati ünnepnapot („imanapot”) megtartották, és ekkor (péntek napnyugtától szombat napnyugtáig) nem voltak hajlandók semmilyen munka elvégzésére. (Innen ered a „szombatisták” elnevezésük, és az, hogy összetévesztették őket a szombatos zsidókkal.) A szombat betartása teljesíthetetlennek tűnt a szigorú normák szerinti bányarobbantásokat végző reformadventisták esetében.³⁸ Balogh András alezredes engedélyezte, az egyik német bánya felügyelő viszont megtiltotta nekik, hogy elcseréljék a szabadnapjukat, és

³⁸ Kálmán Hajnalka közlése a szerzőnek. Földeák, 2006. január 14.

szombat helyett vasárnap dolgozzanak. A bányafelügyelők között végül megegyezés született, így a reformadventisták szombatonként nem dolgoztak, és a külszíni bánya tetején lévő egyik kunyhóban megtarthatták az ünnepüket is.³⁹ Tudjuk, hogy az ortodox zsidók között is akadtak olyanok, akik szombaton nem voltak hajlandóak felvenni a munkát. Ismeretes Duschinsky Jenő⁴⁰ ortodox főrabbi esete, aki erre lehetőséget is kapott, s cserébe örömmel vállalta el a vasárnaponként végzendő latrinatisztítás alantas munkáját.

Balogh nem támogatta ugyan, de mégis engedélyezte, hogy a barakkban minden „szekta” megtarthassa a maga vallási előírásait, közös imáit és istentiszteleteit. Ugyanezt megengedte az ortodox zsidóknak is, akik a Berlin tábor nagy barakkjában tarthatták meg a szertartásaikat.⁴¹ A Jehova Tanúi minden hétfőn és csütörtökön, 19 és 20 óra között imádkoztak, és közös bibliatanulmányozást folytattak. Az egyik szabadságról visszatért keretlegény becsempészett néhány példányt az *Órtorony* című vallási folyóiratukból, valamint egy ukrán nyelvű könyvet is be tudott vinni nekik. Ezen a bibliaértelmezést segítő kötet fordításán ettől kezdve – szabad idejében – három Jehova Tanúja dolgozott. A Jehova Tanúi kiépíthették önálló – ahogyan ők fogalmaztak – „saját közigazgatási rendszerüket”,⁴² amelyhez egy ügyintéző, egy takarításért felelős belmunkás, egy szabó, valamint három szakács tartozott. Az ügyintézőnek kis irodája is volt a barakkban, de alapvetően mobil volt, míg a többiek a barakkon belül végezték a munkájukat. Mindezt jól kiegészítette, hogy a katonaruhát felvenni kész nazarénusok közül ketten, egymást felváltva látták el az ügyeletes (napos) tisztségét. A rendszer kialakításában a Jehova Tanúknak jutott a főszerep, és némi túlzással ugyan, de elmondhatták magukról, hogy Borban „saját szervezetük volt”,⁴³ amely a táboron kívül is képes volt a hittérítésre. (Tagjaik a harmadik faluig is el tudtak jutni misszionálni!⁴⁴) Mindehhez a többi kisegyház is hozzájárult, és az előnyökből az egész különleges munkásszázad részesült. Így többek között ők is élvezték a vallás szabad gyakorlásának előnyeit, a nazarénusok „kis gyülekezetet”⁴⁵ alkottak, és vasárnaponként istentiszteletet tartottak a barakkban, vagy kimentek a környező hegyekbe, és ott a szabadban énekelhettek (6. kép).

A Jehova Tanúi az említett keretlegényen, a nazarénusok közvetlenül a Jugoszláviában élő hittestvéreiken keresztül jutottak egyházi irodalomhoz. A belgrádi nazarénusok kétszer is felkeresték hittestvéreiket Borban, ahol, miután beengedték őket a Berlin táborba, a Biblián kívül bőséges élelemmel, ruhaneművel és dinárral is ellátták a munkaszolgálatosokat.⁴⁶ A reformadventistáknak is voltak

³⁹ Kálmán Hajnalka közlése a szerzőnek. Földeák, 2006. január 14.

⁴⁰ Duschinsky Jenő (Rákospalota, 1916.01.05. – Tel-Aviv, 1986.12.?) ortodox főrabbi, tábori lelkész, honvéd ezredes.

⁴¹ Papp L. 2009: 37.

⁴² Haffner 1992: 21.

⁴³ Hanák é. n.: 3.

⁴⁴ Szinger 1999: 12.

⁴⁵ Papp Bálint személyes közlése a szerzőnek. Budapest, 2009. február 9.

⁴⁶ Papp B. 1995: 21.

6.kép. *Jehova Tanúinak egy csoportja Borban*

Forrás: A szerző felvétele

külső, egyházi kapcsolataik, végül azoknak köszönhetően tudtak megszökni. A szerbiai hittestvéreik ugyanis arról is időben értesültek, hogy a Borból Magyarország felé vonuló munkaszolgálatosok első gyalogmenete milyen útvonalon halad. Így 1944 szeptemberében Belgrád közelében sikerült megszöktetniük és elbújtatniuk a bori reformadventistákat. Ehhez természetesen az is kellett, hogy a reformadventisták a Borból 1944. szeptember 17-én elindított, első csoportba kerüljenek. Az ebbe sorolt mintegy 3400 munkaszolgálatos mindegyike – zsidó és nem zsidó – egyaránt szerencsés embernek érezte magát. Ez az érzés azonban hamar elmúlt a gyalogmenetet érő gyilkosságsorozat miatt. Utóbb már tudható, hogy a Borból néhány héttel később indított második csoport volt a valóban szerencsés, mivel azt hamar felszabadították Tito partizánjai.

Balogh András a vallásszabadság biztosítása és a jobb infrastruktúra fejében becsületes munkavégzést kért: a Bor környéki hegyek elhordását, vagyis a hegy alatt rejtőző rézkoncentrátum feletti meddő eltávolítását. A kisegyházak tagjai a munkafeladatok elvégzésére egyértelmű ígéretet tettek, és azt végig be is tartották. Az első bori napjuktól kezdve tudták, hogy „munkájuk becsületes elvégzésétől függ a további sorsuk”.⁴⁷

A munkaszolgálatos parancsnokokhoz és utódjához képest Balogh nemcsak szokatlanul toleráns volt a zsidókkal és a kisegyházak tagjaival szemben, de magatartása pragmatistának is nevezhető. A parancsnoki szigor felmutatása mellett voltaképpen szóbeli megállapodást kötött a „szektáriánusokkal”, és azt mindkét félnek megérte betartani, mivel csökkentette a keret munkáját, és növelte az

⁴⁷ Soós é. n.: 4.

alávetettek munkateljesítményét. Egyben kiiktatta a rendszerből a hadsereg és a fegyverellenes kisegyházak közötti konfliktust, és valahogyan integrálta a rendszerbe a rendszeridegen századot.

Levéltári forrásokkal nem dokumentálható ugyan, de a munkaszolgálatosok között elterjedt közfelfogás szerint Baloghot az említett „zsidóbarát” – és tegyük hozzá – „szektabarát” magatartása miatt váltották le.

Nem meglepő tehát, hogy a végül szovjet fogságba eső Balogh hazahozatalát a Munkaszolgálatosok Országos Szervezete és a Munkaszolgálatosok Emlék Bizottságának Bori csoportja egyaránt támogatta, és a bori tevékenysége kapcsán felmerült vádak alól a népbíróság felmentette.⁴⁸

A Balogh András által kialakított *status quot*, az egyébként is szinte mindent megváltoztató Marányi Ede alezredes felrúgta. A zsidók esetében teljes egészében, a kisegyházak esetében részben. A szektatagok által kivívott előnyök jelentős mértékben megmaradtak (például a szabad kijárás, a katonai szabályok be nem tartása), mivel Marányi is „respektálta őket”.⁴⁹ A Bibliát megtarthatták, de az összes többi kiadványt Marányi elvetette tőlük, az ukrán nyelvű könyvet fordító három személyt pedig kikölttette. A barakkukban továbbra is közösen tanulmányozhatták a Bibliát, megülhették ünnepeiket, ami azért is kiváltságos helyzetnek számított, mivel az éppen karácsony előtt Borba érkező Marányi durva módon megakadályozta, hogy a zsidók megünnepelhessék a hanukát.

A TRANSZCENDENS VISSZAIGAZOLÁS

A kisegyháztagok bori szenvedéstörténetében számos alkalommal megjelent a csoda mint vallási élmény, mint transzcendens jelenség, mint a valóságban megélt életesemény. A csoda „ténye” számukra egyet jelentett az imáik meghallgattatásával, és a csodát a helyes úton járás isteni bizonyítékaként, az egyházukhoz tartozás egyértelmű pozitív visszaigazolásaként fogták fel. Ennek egyik megélése a visszavonulás során történt, a bácskai Cservenkán.⁵⁰ Akkorra már a reformadventisták szerbiai hittestvéreik segítségével tervszerűen megszöktek, a nazarénusokat pedig a falusi házakhoz osztották be lógondozásra. A zsidókat és a Jehova Tanúit viszont ugyanabban a téglagyárban helyezték el, 1944. október 5-én. Másnap, német utasításra, a magyar katonák a „jehovisták” közül mintegy 15 főt a téglagyár melletti területre kísértek, hogy ott megássák a saját sírjukat. A Jehova Tanúi egyértelműen úgy érezték, hogy a gödörbe őket fogják belelőni. (A zsidók között viszont elterjedt a hír, hogy a sírt nekik ássák!) A Jehova Tanúk szerszámmal a kezükben várták az ásásra vonatkozó parancsot, de közben ők is és

⁴⁸ MNL CsCsVL XXV.8 Nb. 2464/1945. Munkaszolgálatosok Országos Szervezetének jegyzőkönyve. Budapest, 1946. november 6. Nytsz.: 1338/1946. Balogh Andrást a bori szolgálatát követő tevékenysége miatt 1950-ben a szegedi népbíróság nyolc hónap börtönbüntetésre ítélte.

⁴⁹ Haffner 1992: 24.

⁵⁰ Csapody 2015.

a keretlegények is a környező bokrokat kémlelték. Úgy tűnt nekik, mintha a közeli bokor hirtelen elkezdene magától, erőteljesen mozogni, majd jött a parancs, hogy visszamehetnek a téglagyárba.⁵¹ A történeteket – ami a bibliai égő csipkebokróra emlékeztet – csodaként élhették meg, és hálát adtak megmenekülésükért.

A németek továbbra sem adták fel a tervüket, mely szerint minden munkaszolgálatost ki akartak végezni Cservenkán. A tudomásukra jutott azonban, hogy a zsidókon kívül ott vannak a kisegyházak tagjai is. A legkegyetlenebb keretlegények egyike, Tálás András hadapródörmmester, német parancsra a Jehova Tanúinak teljes csoportját kimenekítette az egyik tégláégető kemencébe. Azokra a zsidókra, akik megpróbálták elvegyülni a Jehova Tanúi közé Tálás rálőtt, megsebesítette őket, egy embert talán agyon is vert. A téglagyárban aznap, 1944. október 7-én éjszaka a németek, magyar támogatással, nagyjából 1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg különös kegyetlenséggel. A Jehova Tanúinak mindegyike sértetlen maradt, ami valóban csodaszámba ment. A „jehovisták” számára ez az isteni beavatkozás példája volt, és az is maradt mind a mai napig, generációkkal később is.⁵²

A „szektások” által megélt csoda „valósága” másokat is megérintett, akik úgy értelmezték a történeteket, hogy a kisegyháztagok isteni védelem alatt állnak, és érinthetetlenek. A bori keretlegények a „szektáriánusokkal” eltöltött hosszú idő során szerzett tapasztalatok alapján úgy ítélték meg, hogy súlyos veszélyhelyzetben érdemes a kisegyházak tagjainak védelmében meghúzódnium. 1944 szeptemberében, a Borból történő visszavonulás során az elől haladó fegyveres keret mögött a különleges munkásszázad vonult. A „szektáriánusok” később úgy vélték, azért ez lehetett a menetben elfoglalt pozíciójuk, mert ők isteni védelem alatt álltak, és ebben a védelemben akart a keret is részesülni. Valami hasonló játszódott le a visszavonulás során egy másik alkalommal is. A Szombathelyt ért 1945 eleji bombatámadások során az ott raboskodó bori Jehova Tanúi nem mentek le az óvóhelyre. Az őket őrző keret tagjai ugyanígy tettek, és a Jehova Tanúi közé vegyültek. Az egyik Tanú elmondása szerint azért, mert közöttük érezték magukat biztonságban.⁵³ Az „isteni védelmet” ők kapták, és az általuk adódott tovább.

A KÖZVETLEN FELETTESEK

A M. kir. szegedi V. honvéd hadtestparancsnokság alárendeltségében működő bori katonai keretről átfogó képet nem tudunk alkotni. Azokról rendelkezünk több információval, akik valamilyen szempontból kitűntek a többiek közül, akikre a túlélők név szerint emlékeztek, illetve akiknek a neve népbíróági vagy állambiztonsági anyagokban szerepel.

⁵¹ Soós Gergely személyes közlése a szerzőnek. Ugod, 2006. augusztus 30.

⁵² Kis Pap é. n.: 10.

⁵³ Teodor 2006: 99.

A különleges munkásszárad parancsnoka eleinte, egészen 1943 decemberéig Élő József főhadnagy volt, majd őt – Marányi érkezésével összefüggően – Bánhegyi Géza⁵⁴ tartalékos zászlós követte. Az 1943-ban 29 éves Bánhegyi Géza magántisztviselő volt, aki Borban lett hadnagy, és egy ideig Marányi segéd tisztje is. Őt küldte Marányi 1944-ben Vácra, hogy a zsidó munkaszolgálatos századokat – Radnóti Miklóssal is a soraik között – Borba kísérje. A „Jehovás század” keretlegényei közé tartozott Zbranek Béla⁵⁵ őrmester és Apáthy Imre tizedes is.⁵⁶ Mindhárom tisztet azért ismerhetjük, mert fennmaradtak a népbíróági anyagaik. Számos vád fogalmazódott meg velük szemben, de a különleges munkásszárad irányítását illetően végül nem marasztalták el őket. A per során ők maguk semmilyen problémára nem emlékeztek a nekik beosztott századdal kapcsolatban, amit azonban a beosztottjaik a visszaemlékezésekben később cáfoltak. A korábban említett kínzások, a kisegyháztagok integrálása a bori közegbe, a vallási meggyőződésük megtörésére irányuló kísérletek mind súlyos problémát jelentettek. A parancsnokok állítása azonban mégsem volt teljes mértékben valóttan. A kisegyháztagok, ha vallási előírásaikat betarthatták, minden egyéb vonatkozásban lojális munkaszolgálatosként viselkedtek. Borban nem kellett tartani a szökésüktől, eltérően a zsidó munkaszolgálatosoktól, nekik szabad kijárásuk volt a Berlin táborból. A munkahelyre nem kellett kíséretet kirendelni melléjük, és a munka után szabadon bemehettek Borba. „Nyugtalanító híreket”, alkoholt, „sem más nem megengedett dolgot” nem vittek be a táborba.⁵⁷ A keretlegények előszeretettel alkalmazták őket borbélyként, mivel nem kellett attól tartaniuk, hogy bosszúból elvágják a torkukat, ráadásul jóval olcsóbban is dolgoztak, mint a zsidó borbélyok.⁵⁸ A „szektáriánusokat” a feletteseik nemcsak megbízhatónak tartották, de a tiszteletüket is elnyerték. A kisegyháztagok mintegy 90 százaléka korábban kérkezi munkát végzett, és sokféle szakmában mutatott jártasságot, így többek között a barakképítéshez és a lovak tartásához is értett. Ez azonban még kevés lett volna a tisztelet kivívásához, a „szektáriánusok” számára a munka rendes elvégzése vallási kérdés és becsületbeli ügy volt. Bármilyen körülmények közé is kerültek, egymást kisegítve, első osztályú munkát végeztek. A hadifogolyként ott dolgozókkal ellentétben például, esetükben szóba sem jöhetett a gépek megrongálása, vagy selejtes munkadarab szándékos előállítás. A szigorú normákat megkövetelő

⁵⁴ Bánhegyi Géza (a. n.: Hartl Etel; Budapest, 1914.08.08. –?) budapesti magántisztviselő, textil-technikus, tart. zászlós, majd tart. hadnagy. A népbíróság háborús bűntett elkövetése és hivatali sikkasztás bűntette elkövetésének vádjai alól felmentette 1948-ban.

⁵⁵ Zbranek Béla (a. n. Zbranek Anna; Budapest, 1905.02.16. –?) őrmester, bori keretlegény, a különleges munkásszárad kísérője, altiszt a Földművelésügyi Minisztériumban. A népbíróság háborús bűntett és hivatali sikkasztás elkövetése miatt főbüntetésként 15 év kényszermunkára ítélte 1949-ben.

⁵⁶ Apáthy Imre (a. n. Tállai Franciska; Keszthely, 1906.07.28. –?) tizedes, bori keretlegény. Háborús bűntett elkövetésért a népbíróság egy évi börtönrre ítélte, de másodfokon szabadlábra helyezték, majd 1950-ben Ausztráliába szökött.

⁵⁷ Haffner 1992: 23.

⁵⁸ Szinger Ádám például rendszeresen borotválta a keret tagjait.

to dtista munkavezetők,⁵⁹ akiktől a feletteseik szintén a feszített munkatempó betartását várták el, a legjobb munkásoknak tartották a kisegyháztagokat, és ennek minden fórumon hangot is adtak. Fontosabb talán megjegyezni, hogy ezt a helyzetet a kisegyházak tagjai az üldözöttség szerves folytatásaként, normális állapotként élték meg. Tudták, hogy az általuk képviselt magatartáshoz az üldözés szervesen hozzátartozik, és ezért azonosulni tudtak a sorsukkal. Tudatosan törekedtek a „jó munkás” mintaszerepére, mert azt vallották, hogy az említett megbecsülés és tisztelet révén dicsőséget szereznek az általuk hűen szolgált Istennek (Jehovának), megvallják hitüket, eredményesen hirdethetik vallási üzeneteiket. Elfogadottságuk és lojalitásuk ugyanakkor ellenszenvet váltott ki a zsidó munkaszolgálatosokból, akik értelemszerűen nem így élték meg a helyzetüket.

Elmondható, hogy idővel radikalizálódott a keretlegények viselkedése, aminek a parancsnokváltáson túlmenően is számos oka lehetett. Az ígéretekkel ellentétben nem váltották le őket, a partizánok jelenléte is egyre érezhetőbbé vált, s mind gyakrabban kellett valódi ellenség ellen, valódi katonai-fegyveres feladatokat ellátniuk. Egyre jobban rászorultak a németek segítségére, és a háború kiemeltele is mind egyértelműbbé vált a számukra is. Borban még folyt a munka, amikor Románia 1944. augusztus 23-án kiugrott a háborúból. A szerb-román-bolgár határ közelében lévő Bor hamarosan a front közelébe került. A bizonytalanság fokozódott.

Mindez szerepet játszott abban, hogy Magyarországon is egyre rosszabb lett a zsidók és a „szektáriánusok” sorsa. A rendszertelen levelezésből a zsidó munkaszolgálatosok az otthoniak üldözéséről és elhurcolásáról, a kisegyháztagok a bebörtönzésekről és internálásokról szereztek tudomást. A sárga és fehér karszalag, valamint a Dávid-csillag viselésének kötelezővé válásával a diszkrimináció tovább nőtt, mintegy manifestálódott. Az ellátás egyre rosszabb, a korrupció egyre nagyobb lett, a munkaszolgálatosok kifogytak az otthonról hozott, eladható holmijaikból (ruhanemű, evőeszközök, apró tárgyak). A zsidó munkaszolgálatosok szökéseinek száma radikálisan megnőtt, ami további szigorításokkal, büntetésekkel, az erőszak szintjének folyamatos emelkedésével járt.

AZ ELTÉRŐ MEGÍTÉLÉS

Borban a magyar keret a zsidókra és a „szektáriánusokra” másodrendű állampolgárként vagy inkább többszörösen alávetett személyként tekintett. A németek Borban nem is értették, hogy nem zsidó munkaszolgálatosok hogyan kerülhettek a zsidók közé. A cservenkai téglagyárban az őrt álló német katona azt mondta a Jehova Tanúinak, hogy „ti sem vagytok jobbak, mint a zsidók, mert ha jobbak lennétek, akkor nem lennétek a zsidók között”.⁶⁰ Borban a két csoport

⁵⁹ Todtista: az Organisation Todt (OT) katonai munkaszervezet tagja.

⁶⁰ Kis Pap é. n.: 10.

sorsközössége nem kérdéses, mint ahogyan a német koncentrációs táborokban is kényszerű egymásrataltság alakult ki közöttük.

A „szektáriánusok” számára a bori munkaszolgálat jobb volt a börtönben sínylődésnél. Ottani helyzetüket az otthon üldözést elszenvedőkénél is elfogadhatóbbnak tartották. Borban a kisegyházak tagjai a zsidókhoz képest is autonómiával és kedvezményekkel rendelkeztek. Színvonalasnak mondható körülmények között laktak, és a zsidókhoz képest „kicsivel több élelemhez juttatta” őket a keret.⁶¹ Maguk is sokkal jobbnak tartották helyzetüket a zsidókénál,⁶² és ez fordítva is így volt. Őket is bármikor megölhették volna, de összességében kisebb volt a veszteségük – a Jehova Tanúk például négy főt veszítettek el, baleset és betegség miatt –, és talán kevesebbet is büntették őket a zsidóknál. Helyzetük bagatellizálásaként, vagy az emlékezet megszépítő hatásaként is felfogható, de valósgátartalma is van annak, ahogyan az egyik Jehova Tanú írt visszaemlékezésében az ottlétükről: „A háború tombolt, de nekünk ilyen békésen teltek a napok”.⁶³

A bori visszaemlékezések, származzanak azok a kisegyházak tagjaitól vagy a zsidó túlélőktől, nagyon kevés információt tartalmaznak a másik csoportról. Nehéz elhinni, amit az egyik bori nazarénus írt, miszerint „a zsidók közül senkit sem ismertem, nem volt érintkezésünk”.⁶⁴ A 15 hónapig közös barakkban élő kisegyházak esetében nem lehetett megvalósítani a teljes elkülönülést, de befelé ők is eléggé zárt közösségeket alkottak. Egymás felé is végeztek ugyan missziós munkát, de az nem járt eredménnyel.

Az ortodox és a neológ, a vallásos és a nem vallásos zsidókat, illetve a kikeresztelkedetteket a bori keret és a németek majdnem ugyanúgy kezelték. A kikeresztelkedettek az altáborokban külön barakkban laktak, vasárnap istentiszteleten vettek részt, és bizonyos előnyökkel rendelkeztek (munkabeosztás) a többi zsidóhoz képest. A visszavonulás során ez a megkülönböztetés eltűnt.

A bori zsidók és a kisegyházak tagjai között meglehetősen nagy különbségnek többen is hangot adtak. Bánhegyi Géza a népbírósi perében „Jehova isten Tanúi, nazarénus és adventista magyarokról”⁶⁵ írt. A kisegyháztagok „magyarsága” sokszor szerepet játszott a megmenekülésükben, a határhelyzetekben „mentő körülménynek” és olyan előnynek számított, amely a zsidók számára behozhatatlannak bizonyult. A visszafelé úton a zsidókat kegyetlenül legyilkoló helyi svábok a „szektáriánusokat” nem bántották, mert – ahogyan a nazarénus Papp Lajos fogalmazott – „tudták, hogy mi magyarok vagyunk”.⁶⁶ Cservenkán a németek végül azért tekintettek el a „szektáriánusok” meggyilkolásától, mert „nem akartak keresztény vért ontani!”⁶⁷

⁶¹ Papp L. 2009: 32.

⁶² Haffner 1992: 24.

⁶³ Haffner 1992: 23.

⁶⁴ Papp Lajos személyes közlése a szerzőnek. Baja, 2006. január 17.

⁶⁵ BFL XXV.1.a 1515/1945. 1727/1945. 10.

⁶⁶ Papp Lajos személyes közlése a szerzőnek. Baja, 2006. január 17.

⁶⁷ Hanák é. n.: 6.

A kisegyházak tagjai tisztában voltak azzal, hogy őket a magyarok és a németek egyaránt „származásilag keresztényeknek” tartották, szemben a „zsidó származású keresztényekkel”.⁶⁸ Borba elítélt szektatagként, tehát egy el nem ismert keresztény egyház híveként kerültek, de a kikeresztelkedett zsidókhoz képest ott már ők lettek a „valódi keresztények”. A táborban arra is rákényszerültek, hogy saját helyzetük állandó pozicionálása, egyben életük jobbá tétele és – adott esetben – megmentése érdekében folyamatosan hangsúlyozták, hogy ők nem zsidók, hanem magyarok.

TANÚSKODÁS A NÉPBÍRÓSÁGON

A kisegyházaktagoknak a bori helyzetük nem könnyítette meg a háború utáni számonkéréseket. Megidézett tanúként számos esetben vettek részt bori parancsnokok, keretlegények népbíróági pereiben. A legnagyobb számban Tóth András hadapródörmmester perében tanúskodtak. Mostbacher János egyházkutató kutatásaiból tudjuk, hogy összesen 26 Jehova Tanú és három nazarénus tanúskodott ebben a perben.⁶⁹ Valamennyiüket a védelem kereste meg mentő tanúként, és ennek valamennyien eleget is tettek. Tóth azonban nem tudták megmenteni, a népbíróóság halálra ítélte a férfit, akit 1947 februárjában kivégeztek. Bánhegyi Géza népbíróági perében a védelem számos kisegyháztag idézését indítványozta. A népbíróóság ezt ugyan elutasította, de egy Jehova Tanúja, Sávorszky Péter mégis megjelenhetett a bíróság előtt, és tanúvallomást tehetett a vádlott mellett.⁷⁰ A többi „mentő” Tanúra valószínűleg nem is volt szükség, mivel 1948-ban a népbíróóság felmentette Bánhegyit a háborús bűntett elkövetése és hivatali sikkasztás bűntette elkövetésének vádjai alól. A történetek jól példázzák, hogy ugyanaz a személy, ugyanabban a történetben lehet gyilkos és megmentő is. Az ellentmondás a Jehova Tanúi számára azt mutatta, hogy „Jehova Isten bárkit fel tud használni a célja érdekében, ha a szándéka úgy kívánja.”⁷¹

* * *

A II. világháború alatt a szerbiai Borba zsidó és kisegyházakhoz tartozó munkaszolgálatosokat vittek Magyarországról kényszermunkára. A kisegyházak tagjai keresztény „szekták”-hoz, de más és más felekezethez tartoztak. A táborban zsidónak minősülő, ortodox, neológ, kikeresztelkedett, különböző nyelveken, köztük jiddisül beszélő munkaszolgálatosok voltak együtt a szintén különböző anyanyelvű Jehova Tanúkkal, reformadventistákkal és nazarénusokkal. A nemzethűség szempontjából egyaránt kirekesztettnek számítottak, a zsidók nem

⁶⁸ Haffner 1992: 27.

⁶⁹ Mostbacher 2018: 2.

⁷⁰ BFL XXV.1.a 1515/1945. Tárgyalási jegyzőkönyv. Nb. VII.1515/1945.7. 59. Budapest, 1946. január 8.

⁷¹ Mostbacher János levele a szerzőnek. Pécs, 2024. január 16.

foghattak, a kisegyházak tagjai pedig vallási okokból nem fogtak fegyvert. A zsidókat származásuk alapján üldözték és kényszerítették Borba, a „szektáriánusokkal” antimilitarista felfogásuk miatt tették ugyanezt. A zsidókat börtönbüntetéssel felérő munkaszolgálatra kötelezték, a kisegyházak tagjait először megkínózták, hűtlenség elkövetésért jogerősen elítélték, börtönbe zárták, majd őket is munkára kötelezték a bori bányavidéken. Ezeket az embereket a magyar állam kiárúsította cserébe a színesfémek megvásárlásának lehetőségéért: megszabadult mintegy 6000 állampolgárától és azok eltartási költségétől, egyben pedig demonstrálta németbarátságát is.

A számkivetett emberek Borban, sok száz kilométerre a trianoni határoktól, munkájukkal szolgálni kényszerültek a német hadigazdaságot. Munkaszolgálatos katonákat faragtak belőlük, de valójában ipari munkások lettek, akiket fegyveres katonák őriztek, és ha megszöktek, csetnikek vadásztak rájuk, de munkájukat egy félkatonai német szervezet is felügyelte. Magyar és német, azaz kettős alárendeltségben éltek. Délkelet-Európa egyik legnagyobb ipari beruházásán és nyersanyag-kitermelésén kaptak fontos feladatokat, német katonai koszton éltek és saját civil ruhájukban dolgoztak. A magyar táborcsoport-parancsnok személye, a magyar és német katonaság közötti ellentét, a munkaszolgálatosok ellátásával, fegyelmezésével és munkavégzésével kapcsolatos nézeteltérések befolyásolták a munkaszolgálatosok életfeltételeit, sőt életben maradásuk esélyeit.

Az 1943 júliusában induló bori munkaszolgálat a kezdetekben megfelelőbbnek tűnt a túlélésre a gettósításnál és a deportálásnál, a kisegyházak tagjai esetében pedig az éheztetéssel és kínzással együtt járó bebörtönzésnél és kivégzésnél.

A kisegyházak tagjainak a katonai eskü letételének végleges megtagadását, a katonaruha, katonasapka, valamint a nemzeti színű szalag viselésének elutasítását a verések és kikötések árán sikerült elérni. A reformadventisták megtartották a szombati imnapot, és szombat helyett vasárnap dolgoztak. Szintén megtartották a vegetáriánus étkezés vallási előírását is.

Eltérő mértékben ugyan, de a baráti és vallási közösségek egybekovácsolódása védelmet jelentett, identitáserősítőként működött. A kisegyházak tagjainak esetében ez egymás jobb megismerését, a vallási előírások tisztázását, és ezek közös gyakorlásának kialakítását tette lehetővé. A képet azonban nemcsak árnyalta, de számos vonatkozásban alapvetően meg is változtatta, hogy lecserélték a magyar parancsnokot. Ekkor a táborcsoporton belül változások történtek, s a front közeledtével a hadműveleti terület katonai arculata átalakult; a munkavégzés ellehetetlenült. A munkaszolgálatos századok elhagyni kényszerültek Bort, ami az elsőként elindított csoportnak a végétét, míg a másiknak a túlélést jelentette. Az első csoport tagjai közül a hosszú menetelés során számosan életüket veszítették, és akik túléltek a tömeggyilkosságokat, azok újra a németek kezébe kerültek. A német koncentrációs táborokban a volt bori munkaszolgálatosok ismét találkoztak az ott fogvatartott Jehova Tanúkkal. Az első csoport bori zsidó munkaszolgálatosai közül mintegy 500-an éltek csak meg a felszabadításukat 1945-ben.

A visszavonulás során a kisegyháztagok megsemmisítésének lehetősége szintén folyamatosan ott kísértett, de megmenekülésükben közrejátszott, hogy „magyarnak” és „kereszténynek” tartották őket. Döntő többségük túlélte Bort, a gyalogmeneteket, és végül magyar területen szabadult fel. Néhányan azonban a Szovjetunióba kerültek, és hadifoglyok lettek. Sohasem voltak katonák, mégis hadifogolynak tekintették őket, sohasem okoztak kárt katonaként, de 2–4 éven keresztül a háborús „jóvátételen” dolgoztak. Két reformadventista GULAG táborban halt meg, a többiek végül hazatérhettek. Nekik ekkor fejeződött be a közel egy évtizeden át tartó üldöztetésük.

A kisegyházakat kollektíven, tagjaikat személy szerint üldözték, de a kollektivitás a büntetés elviselésében is szerepet játszott. Egységes kiállással, szervezettséggel hatékonyan tudták elvégezni a munkájukat, ezért elismeréseket kaptak, és összességében javították életkörülményeiket. Közösén éltek meg a tanúságtételt és a számukra valóságként meghatározott isteni csodákat. Mindez hitüknek olyan mértékű megerősítését jelentette, és egyben olyan morális hozadékkal járt, ami miatt kevésbé voltak sebezhetők.

A Jehova Tanúinak esetében a végleges egyházszakadás lehetősége is megjelent. Ennek veszélyén azonban sikerült úrrá lenni, és Bor az egység megerősödésének helyszíne is lett. Bori történetük a háború után része lett a kisegyházak mártírtörténetének. Az egodokumentumok, a hagiográfia jellegű visszaemlékezések máig erősítik vallási identitásukat, és szereznek híveket maguknak. Isteni viszszaigazolásként éltek meg megmaradásukat, és ez lett személyes és egyházi megerősödésük alapja is. Erre nagy szükségük is volt, mivel egy rövid átmenet után a Rákosi- és a Kádár-korban ismét üldözni kezdték őket. A Bort megjártak közül hitük megvallása, valamint a szombati napon végzett munka és a katonai szolgálat minden formájának elutasítása miatt sokan ismét börtönbe kerültek.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.9. Vizsgálati (V-) dossziék.

3.1.9. V-30 237. Marányi Ede dossziéja.

3.1.9. V-101 681. Tóth András dossziéja.

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.5.e Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék (1946-tól Budapesti Büntető-törvényszék) iratai. Népbírástól átvett peres ügyek iratai.

VII.5.e 6791/1950. Marányi Ede büntetőperének iratai.

VII.5.e 7327/1950. Apáthy Imre büntetőperének iratai.

XXV.1.a Budapesti Népbíráóság iratai, büntetőperes iratok.

XXV.1.a 1146/1945. Zbranek Béla büntetőperének iratai.

XXV.1.a 1515/1945. Bánhegyi Géza büntetőperének iratai.

XXV.1.a 1727/1945. Bánhegyi Géza büntetőperének iratai.

XXV.1.a 3281/1945. Tólas András büntetőperének iratai.

Honvédelmi Minisztérium, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (HM HIM HL)

I. fondőcsoport, 89. M. kir. honvéd vezérkar főnöke

1942. eln. 27. oszt. 27.953. 3. sz. betétlap.

1943. eln. 1. oszt. 5381. alapszám 105. A német OT-nak rendelkezésre bocsátott munkaerőre vonatkozó intézkedések. Budapest, 1943.07.06. Nytsz.: 111.470. sz. eln. Kmof.-1943.

1942. eln. 13. 5167. alapszám. Kt.257/42. sz. Elítéltek átadása polgári letartóztatási intézetekbe.

1942. eln. 13. oszt. 74.194. 2. sz. betétlap.

VIII. fondőcsoport, 6. Igazoló Bizottságok

I. 31. Honvédelmi Minisztérium 1919–1944.

III. 6. HM Igazoló Bizottságok iratai.

518. Balogh András alezredes dossziéja

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára, Szeged (MNL CsCsVL)

XXV.8 Szegedi népbíróság iratai.

2464/1945. Nb. Balogh András perének iratai.

Csapody Tamás magángyűjteménye

Lovas István 1989: Lovas Istvánnal készült videóinterjú. Szerző ismeretlen. Budapest, 1989. április 15.

Hanák András é. n.: Hanák András életrajzának főbb része[i] a második világháború idején. Kézirat. H. n.

Hafner Tibor 1992: Elbeszéli Haffner Tibor. Kézirat. Losonc.

Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma

Életinterjúk, visszaemlékezések

Nagy Ferenc 1994: Nagy Ferenc visszaemlékezése. Szeged, 1994. június 14. Kézirat. Nytsz.: 0093.

Szinger Ádám 1999: Szinger Ádám élettörténete saját elmondása alapján. Paks, 1999. Kézirat. Nytsz.: 0037.

Soós Gergely é. n.: Soós Gergellyel készült interjú. Szerző ismeretlen., é. n., h. n. Kézirat. Nytsz.: 0219.

Kis Pap János é. n.: A kapitalisták napjaiból. Kis Pap János visszaemlékezése. é. n., h. n. Kézirat. Nytsz.: 0020.

Magyarországi Rendeletek Tára, 1940. (73.) Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 2376–2377.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Csapody Tamás 2011: *Bori munkaszolgálatosok*. Vince, Budapest.
- Csapody Tamás 2014: *Bortól Szombat helyig*. CD-melléklet. Zrínyi, Budapest.
- Csapody Tamás 2015: *A cserenkai tömeggyilkosság* (e-book). Budapest Zsidó Tudományok Szabadegyeteme, Budapest.
- Kormann Frigyes 1940: A honvédelem érdekeit veszélyeztető felekezetek elleni védekezés. *Magyar Katonai Szemle* (10.) 1. 773–782.
- Mostbacher János 2018: *Jehova Tanúi szereplése a háborús bűnös Tálas András bori kerettag budapesti népbíróági perében (1945–1947)*. Kézirat, Pécs.
- Papp Bálint 1995: *Fogságom története*. Magánkiadás, Budapest.
- Papp Lajos 2009: „Ennyi az emberi élet!” (második rész). Visszaemlékezés a bori munkaszolgálatra. *Palócföld* (55.) 6. 26–37.
- Teodor Miron 2006: Énekeltünk, amikor záporoztak a bombák. *Jehova Tanúi Évkönyve*. Online könyvtár: <https://wol.jw.org/hu/wol/d/r17/lp-h/302006006> – utolsó letöltés: 2024. január 30.

Hajnal István történetírása – új megvilágításban*

A 20. századi magyar történetírás minden bizonnyal legkülönösebb képviselője volt Hajnal István (1892–1956), akinek a konvencionális történetírástól eltérő szemléletmódja páratlannak nevezhető. Hajnal tudományos munkássága java részét a szociológiai szemléleti alapokon nyugvó történetírás kidolgozásának szentelte; ezzel, annak idején, nem talált különösebb megértésre és elismerésre a saját szakmájában. Az 1945 előtt az akadémiai életben jól pozícionált Hajnal így teremtetett valamiféle ellenkánont.¹ Akkoriban – hozzá hasonlóan – csak a barát és későbbi egyetemi tanártárs, Mályusz Elemér művelt struktúratörténet-írást; a népiségtörténet azonban merőben másmilyen volt, mint Hajnal szociológiai történetírása. Abban is eltértek egymástól, hogy Hajnal európai (sőt globális) összehasonlító történetírás keretében írta a társadalomtörténetet, Mályusz viszont a magyar történelem anyagán munkálkodott.²

Az értelmiségi-hivatalnok családból származó történész (apja orvos, a testvérei köz- és magántisztviselők, valamint értelmiségiek voltak)³ 1910 és 1914 között végezte tanulmányait a budapesti egyetem Bölcsészettudományi Karán. Háborús katonai szolgálata előtt (egyébként nem járta meg a frontot) közel egy évig a bécsi Theresianum prefektusa volt, majd 1918-as leszerelése után – Mályusszal és Eckhart Ferencsel együtt – hamarosan Bécsbe került; ők ott levéltári kutatásokat folytattak, melynek eredményeit a *Fontes* címen indított iratkiadási kötetekben adták közre.⁴ Hajnal 1922-ben került haza, és ezt követően hg. Esterházy Pál levéltárosa és könyvtárosa lett nyolc évi időtartamra. Csupán 1930-ban foglalhatott el egyetemi pozíciót, miután kinevezték az Angyal Dávid nyugdíjba vonulásával megüresedett Egyetemes Történeti Tanszék professzori állásába; itt tanított egészen az 1950-ben történt kényszernyugdíjazásáig. Hajnal szorosan vett akadémiai tudósi karrierje ezekre az évtizedekre korlátozódott: 1931-től töltötte be a *Századok* szerkesztői tisztét (1943-ban váltotta őt ezen a poszton Eckhart Ferenc); 1928-ban megválasztották az Akadémia levelező, majd 1939-ben rendes tagjává, 1944 és 1947 között pedig a bölcsészkar dékánja volt.

* A tanulmány némely részlete megjelent a *Korunk* 2024. áprilisi számában.

¹ Gyáni 2018a: 34. Balog Iván szerint Hajnal szociológiai történetírása inkább alternatív kánon jellegű volt. Balog 2015.

² Mályusz 2021: 157–343.

³ Glatz 1993; Lakatos 1996: 20–22.

⁴ Mályusz 2021: 157–164.

Fejérpataky László tanítványaként Hajnal eleinte a paleográfia tudományával összefüggő írástörténeti stúdiumokat folytatott: 1921-ben habilitált ebből a témából,⁵ és ettől fogva 1930-ig a latin paleográfia magántanára volt a budapesti egyetemen. A harmincas években az írástörténettől a tágabban vett társadalomtörténet felé forduló Hajnal a húszas években különböző forráskiadási munkákkal jelentkezett.⁶ Kezei alól 1936-ban került ki egyik fő műve, a Hóman Bálint, Szekfű Gyula és Kerényi Károly által szerkesztett négykötetes *Egyetemes történet* harmadik kötete.⁷ A harmincas és a negyvenes években sorra jelentek meg a történelem és a szociológia elvi problémáiról szóló, valamint a történeti szociológiai fogalomkészlet alkalmazásával írt technika- és várostörténeti dolgozatai, melyekről a későbbiekben bőven lesz szó.

A kommunista tudománypolitika által durván félreállított, az egyetemről nyugdíjazott, az akadémikusi címétől és rangjától megfosztott Hajnal ezután is töretlenül folytatta történeti kutatásait, amikor visszatért fiatalkori témájához, az írásbeliség középkori európai történetéhez. Ennek gyümölcseként látott napvilágot Budapesten, de francia nyelven az egyetemi írásktatás témájának szentelt monográfiája, majd, immár a halála után, a szintén húszas évekbeli kutatói érdeklődésére emlékeztető könyve 1848-ról.⁸ A szívbeteg, anyagilag és más tekintetben is meglehetősen rossz helyzetbe került tudós, akit fia internálása tovább keserített, 1956 nyarán halt meg.⁹

Hajnal István teljes történetírói munkásságát tekintve némileg egyoldalú a vele kapcsolatos, ma már bőséges kommentár- és historiográfiai irodalom, amely szinte csak a történeti-szociológiai irányultságú műveiről tud. Holott Hajnal Istvánnak – 1957 előttről – 124, első közlésnek minősülő publikációját tartják nyilván;¹⁰ ebből azonban mindössze 20 írásáról szokás beszélni a tudományos teljesítményét értékelve. Ez a feledékenység, amely még Hajnal monográfusára, Lakatos Lászlóra is igaz, némiképp érthető és talán menthető is: történész életművéből ez a 20 írásmű képviseli azt a történeti-szociológiai szemléleti és tematikai vonulatot, amely – az elemzők számára – különösen figyelemre méltó. Valójában azonban hiányos a róla így megalkotott pályakép, amely figyelmen kívül hagyja a történész életművének mennyiségileg java részét. Ennek a hiánynak a pótlása azért is fontos lenne, hogy bizonyítsuk: amikor Hajnal Max Weber-i módon, tehát elméleti (szociológiai) fogalmak szemléleti iránymutatása szerint tárgyalja a történelmet, szaktörténészként, tehát olyasvalakiként jár el, mint akinek kisujjában van a történetírás metodológiai és kutatástechnikai szakértelme. „Normál” szaktörténész működését igazolja a megannyi, rendszerint nem tárgyalt munkája. Jóllehet Hajnal a szociologizálás során tényleg szakított

⁵ Hajnal 1921.

⁶ Hajnal (szerk.) 1927, 1930.

⁷ Hajnal 1936.

⁸ Hajnal 1954, 1957.

⁹ Gyáni 2006.

¹⁰ Halmos 2008; Balogh et al. 2020.

valamelyest a hagyományos, a módszertani értelemben vett „pozitivista” (empirista) történeti munkamódszer érvényesítésével. Ez ott kétségkívül járt bizonyos előnyökkel, még ha némiképp csökkent is a gondolatmenetek szorosan vett történetírói meggyőző erejét. De erről később, a maga helyén szólunk bővebben.

HAGYOMÁNYOS TÖRTÉNETI MUNKÁI

Hajnal bécsi kiküldetése forrásmunkák elkészítésére korlátozta történésziünk akkori kutatásait. Ennek a kutatómunkának két termékét, a Kossuth Lajos törökországi emigrációját, valamint az Esterházy Miklós nádor lemondását forráskiadványok formájában feldolgozó publikációit korábban már említettük. Tegyük hozzá: a Kossuth-emigrációról szóló forrásközlés terjedelmes, 430 oldalas, tehát monográfia terjedelmű és igényű bevezetővel együtt jelent meg. Az Esterházy nádor politikai működését a források közreadásával tárgyaló munka pedig az Esterházy család alkalmazásában álló Hajnal munkaköri köteletségének volt az eredménye. A történetíró Hajnal később is gyümölcsöztette forrásközlő munkásságát, midőn megírta élete utolsó, már csak a halála után kiadott történeti munkáját,¹¹ ami visszatérés volt az egyik fiatalkori történeti témájához. Ami az Esterházy-forrásközlést illeti, Hajnal ebből a témából, és persze a forráspublikáció anyagára támaszkodva tartotta meg akadémiai levelező tagi székfoglalóját.¹²

Az említett munkák konvencionális diplomáciatörténeti narratívák, nyomát sem látni bennük Hajnal társadalomtörténeti érzékenységének és a már az írásbeliség-történet művelése során tanúsított szemléleti erényeinek. Ha mégis eltértek a szokásos diplomáciatörténeti munkáktól, annak lényege abban rejlik, hogy szerzőjük a történelmi személyiségek (a politikusok) pszichológiai mélységű megragadására törekedett. Mind az Esterházyt, mind elsősorban az 1848. évi Kossuth Lajost érintő jellemrajzokban jól megfigyelhető a pszichologizálás határozott törekvése anélkül, hogy a történeti ábrázolás valamiféle pszichotörténetbe csúszna át ez alkalommal. S mindez összhangban állt azzal, hogy Hajnal már egyetemistaként többek közt a pszichológus Wilhelm Wundtnak és annak a Karl Lamprechtnek az előadásait hallgatta a lipcsei egyetemen, aki a történelem pszichológiai megközelítésével is megpróbálkozott.¹³ Hajnal maga szintén tudatában volt ennek. A munkájáról Domanovszky Sándornak beszámoló leveleiben az ezzel kapcsolatos megjegyzéseit idézzük: „A tárgy magában nem olyan jelentős, hogy az adatoknak egyszerű elbeszélése tudományos értéket adjon. Csak úgy válhat jelentőssé, ha az emigráció vezető egyéniségeinek lelkébe tudunk az anyag nyomán tekinteni.”¹⁴ Történésziünk ekkori pszichológiai érdeklődését mutatja többek közt az is, hogy a húszas években két német pszichológiai, illetve

¹¹ Hajnal 1957.

¹² Hajnal 1929.

¹³ Lamprecht é. n.

¹⁴ Viskolcz 2019: 99–100.

történeti pszichológiai könyvet is recenzált a *Századok* hasábjain.¹⁵ Glatz megítélése szerint Hajnal ekkoriban az új „átértékelő” történetírás vonalát követte, amely beletorkolt a szellemtörténet-írásba.¹⁶ A faktografikus történetírás hagyományával szakító és helyébe a szintetikus látásmódot léptető szellemtörténettől egyébként valóban nem volt idegen a pszichologizálás, jóllehet Hajnalból korántsem lett a szellemtörténeti szemléletmód hű követője.

Az Esterházy nádornak, valamint a 19. századi külpolitika-történetnek szentelt munka mélyén az a gondolat bújt meg, hogy a magyar politikai elit – a török időkben és a 19. századi forradalom idején egyaránt – igyekezett a Habsburgokkal szembeni sajátos magyar érdekeket – egyébként mindhiába – valamelyest képviselni. Ez így egyáltalán nem vág egybe azzal az átértékelő és egyúttal szellemtörténetinek is tartott székfűi látásmóddal, melyhez Hajnal ekkor állítólag csatlakozni kívánt volna. Jóllehet olykor maga is úgy vélte, hogy az emigrációt bemutató forráskiadványa úgymond lerántja a leplet Kossuthról. Viszont: az a Kossuth-kép, amelyet Hajnal az ötvenes években alakított ki magának az eredetileg a *Kossuth Emlékkönyvbe* szánt, ott végül mégsem közölt diplomáciatörténeti munkájában, nem erről szólt.¹⁷ Nézetünk szerint akkori munkásságában sokkal inkább Hajnalnak a munkaadója, az Esterházy hercegi család iránti lojalitása jutott kifejezésre. Az e témába vágó munkáiban Hajnal kifejezetten arra törekedett, hogy bebizonyítsa a Habsburgok politikai szolgálatában álló herceg Esterházyak nemzeti elkötelezettségét. Amint azt egyik 1929-ben hg. Esterházy Pálhoz intézett levelében is írta: a család történeti múltjáról szólva „a maga szerény körében, hozzájárul a Hercegi Ház múltjáról a liberális kor történetírása folytán elterjedt téves nézetek eloszlatásához”.¹⁸ Ennek az önként vállalt történész ethosznak vetett véget, hogy Hajnal a hercegi családnál betöltött alkalmazotti státuszát egyetemi állásra cserélte.

AZ ÍRÁSBELISÉG, A FEJLŐDÉS INTÉZMÉNYES MOTORJA

Hajnal habilitációs dolgozatának témája a középkori európai írásbeliség összehasonlító vizsgálata volt. Hajnal nem a paleográfusok szokványos módján forgatta az okleveles anyagot. A témáról 1920-ban megtartott akadémiai felolvasó ülésen elhangzott előadásának fő tézise, hogy az Árpád-kori magyar és a korabeli osztrák oklevelek lejegyzői európai műveltségű, francia iskolázottságú udvari papok „lehettek”, akik francia egyetemeken, jelesül a párizsin végezték tanulmányaikat.

¹⁵ Halmos 2008: 190–191.

¹⁶ Glatz 1993: XII–XIII.

¹⁷ Ehhez lásd: Urbán 1987.

¹⁸ Viskolcz 2019: 161. Hajnal húszas évekbeli történészi munkálkodásának legalaposabb rekonstrukciójához lásd: uo. 21–54. A levélben említett, az Esterházyakat habsburgiánusként beállító liberális kori történetírást – itt megnevezetlenül – az a Szalay László képviselte, aki szintúgy végzett kutatásokat a bécsi Esterházy-palota levéltárában. Ress 2014: 63–64.

A klerikushallgatók, a szabad művészetek fakultását látogatva, itt nem csak elméleti képzést nyertek, hanem egyszersmind megtanultak *latinul* írni és fogalmazni, hogy többek közt oklevelet is tudjanak szerkeszteni. Ennek a gyakorlati célzatú curriculumnak a jóvoltából: „Forrongó iskolareform keletkezett Európa-szerte. Új egyetemek alakultak Németországban és Ausztriában, amelyek teljesen a párizsi egyetemet követték szervezetükben.”¹⁹

A középkori párizsi egyetemen a 12–13. században folyó írásoktatás „eretnek” gondolata végigkísérte Hajnalt egész tudományos pályafutásán; élete vége felé (az 1950-es években) külön monográfiát szentelt a téma gondos történeti bizonyításának (lásd a 8. jegyzetet). Az abban foglalt feltételezés, a szerző által bizonyítottnak vélt gondolat azonban nem feltétlenül vált elfogadottá a nemzetközi szaktudományos körökben. Jacques Le Goff a maga értelmiség- és egyetemtörténeti munkájában sem foglalt egyértelműen állást a kérdésben, holott ismerte Hajnal francia nyelven kiadott, immár kiérlelt munkáját (Le Goff könyve 1957-ben jelent meg), amelyre egyébként utalt is. Le Goff ugyanakkor elismerte, hogy a középkorban nem választották szét világosan az oktatás egyes fokozatait, és az egyetemek nem kizárólag csak felsőfokú oktatási intézmények voltak; így a falaik között a mainak megfelelő alsó- és középfokú oktatás is folyt.²⁰ Ezt az elképzelést Hajnal szintén megerősíti ebben a történeti munkájában, határozottan kijelentve, és kimerítő bizonyító apparátussal igazolva, hogy „az egyetem egyik lényeges célja éppen az alapfokú oktatás volt – nem pedig csak kivételes esetekben a hiányos alapokkal rendelkező tanulók képzésének tökéletesítése [...], ennél fogva] elsődleges szereppel kellett rendelkeznie a folyóírás, az írástechnika kialakításában”.²¹ Glatz Ferenc, kizárólag Hajnal István archív feljegyzéseire támaszkodva (!), úgy vélte, hogy több számottevő paleográfus (így a német Bernhard Bischoff és az osztrák Heinrich Fichtenau) egyaránt kész volt elismerni az egyetemi írásoktatás Hajnal István által melegen pártolt tézisének. Glatz azonban erre nézve nem szolgáltat tényleges historiográfiai bizonyítékokkal, és az újabb szakirodalom ennek inkább ellentmond.²²

Az Esterházyaknál viselt levéltárosi és könyvtárosi állásából²³ egyetemi oktatói státuszba kerülő Hajnal²⁴ a harmincas évek elején visszatért korábbi témájához, a középkori európai írástörténethez. Fontos tanulmányt tett közzé a témáról azzal a szándékkal, hogy szociológiai értelmező keretbe ágyazva vizsgálhassa meg az írásbeliségnek az európai fejlődésben játszott, szerinte döntő szerepét. Az az óriási átalakulás, amely a középkori Európát az újkorba átvezette, és amelynek az írásbeliség volt, ha nem is a fő oka, de nélkülözhetetlen motorja, egyedül „az emberközi viszonyodás” figyelembevételével magyarázható. Az írásbeliség, ezek

¹⁹ Hajnal 1993 [1920]: 10.

²⁰ Le Goff 1979: 107–108.

²¹ Hajnal 2008: 72, továbbá 121.

²² Glatz 1993: XXIV; lásd továbbá Gálffy 2008: 122.

²³ Ehhez lásd: Ress 2004.

²⁴ A kinevezése körüli bonyodalmakhoz vö. Viskolcz 2019: főként 52–54.

szerint, az a fajta „gondolkodás- és érintkezés-technika”, amely nem „külsőleges eszköz”, hanem „gondolatobjektíválás”, amelynek „mai tökéletessége hosszú évezredek fejlődésének eredménye”. Ez vezetett végül oda, hogy a tiszta betűírás „a szónak, beszédnek közvetlen megörökítője legyen”.²⁵ Az új „írásbeli gondolat-technika” először az ókori Görögországban alakult ki, hogy a középkori Európában arra a szintre fejlődjék, hogy megtermékenyítse az élet egészét.

„A kifejezőképesség [ezen] növekedése teszi öntudatosá mind az általános emberit, mind az egyénit, hoz létre mindig hatványozott arányban közös fogalmakat, absztrakt gondolatokat. Mindezt csak akkor, ha az írás valósággal a szociológiai viszonyodás szabad eszköze, ha akár távoli idők vagy vidékek emberei is ráismerhetnek egymás szövegében a közös emberi életre, s egymásból újabb szikrákat csíholhatnak ki ezáltal. Értetődik ez reális anyagi életterületek számára is: a gazdasági élet íráshálózatának hasonló reveláló szerepe van, hasonló strukturális fejlődésre képesít. Sőt igazi, alapvető munkáját a reális életben végzi az írás, mobilizál földtulajdont, vagyont, jogot, társadalmat, nem irodalmi úton, hanem köznapi apró tömegmunkával. Anyagi-szellemi aprómunka eredményeit objektíválja, kifejezi, s ezzel mind mélyebb és kiterjedtebb szociológiai viszonyodás tárgyává teszi azokat. Az élet minden területén folytonosságot, állandó dinamikus szerveződést hoz a kultúrára: modern fejlődést.”²⁶

Az írás, szögezi le Hajnal 1933-as tanulmányában, az a

„[...] szociológiai elem, amely újonnan jelenik [a történelemben], és az erőkhöz tapadva fejleszt önmagát s azokat is. [...] Az írásbeliség mindenekelőtt nem egyszerű intellektualizáló eszköz, hanem a szóbeli nyelv lelki hatásait fokozó szociológiai eszköz. [...] A kifejezőképességnek, s ezzel a mélyebb öntudatosabb lelki-anyagi szociológiai csereviszonynak megerősödése tehát az alap, nemcsak a racionális, hanem az irracionális, művészi fejlődés számára is.”²⁷

Az írásbeliség európai meggyökeresedése és általános szociológiai rendezőelvvé válása magyarázza a fejlődést, egyúttal érthetővé teszi az európai modern kor létrejöttét is. Ennek belátására Hajnalt elsősorban Alfred Vierkandt szociológiája tette képessé,²⁸ amely ugyanakkor szembe is állította őt a szerinte túlságosan szellemtörténeti beállítottságú Max Weberrel. Weber az újkori racionalizálódásban „egy új szellem művét” vélte felfedezni (ami a protestantizmus lenne), holott – Hajnal szerint – valójában egy, az írásbeliség által lehetővé tett „új szociológiai dinamikát kell [inkább] sejtenünk” ebben.²⁹

²⁵ Hajnal 1993 [1933]: 40.

²⁶ Hajnal 1993 [1933]: 43.

²⁷ Hajnal 1993 [1933]: 51–52.

²⁸ Vierkandt 1908, 1931.

²⁹ Hajnal 1993 [1933]: 32.

Így fedezte fel Hajnal az írásbeliségben, mint szociális technikában az európai modernizáció (a „racionalizálódás”) irányába mutató fejlődés szociológiai hajtóerejét; benne jelölve meg egyúttal azt a gondolati alapot, amely történeti szociológiájának a kulcselemét képezi a továbbiakban. Ez az eredeti felismerés nemcsak az emberi kognitív képességek és műveletek gyökeresen új „technológiájára” hívja fel a figyelmet, hanem a történelmi változások (a „fejlődés”) magyarázataként is szolgál, és ezzel a viszonyyszociológiai alapra helyezett történelmi dinamika forrásaként nyeri el értelmét.³⁰

Mielőtt elvi síkon is tisztázná ezt a kérdést, Hajnal megírja *Az újkor történetét* annak a grandiózus vállalkozásnak a részeként, melyet Szekfű Gyula, Hóman Bálint és Kerényi Károly a szellemtörténet-írás újabb – a Hóman–Szekfű-féle *Magyar történet*hez hasonló – reprezentatív termékeként kívánt a nagyközönség színe elé bocsátani. Hajnal ekkor már letért a húszas években általa is követni kívánt szemléleti platformról, hogy az 1939-ben közzétett elméleti tanulmányában kerek perec ki is mondja: a szellemtörténet, bár „[h]asznos termékeny munka, de csak az életet érti meg a fejlődésben, nem pedig magának az objektív struktúrának kialakulását”.³¹ Márpedig ő azt kívánja tisztázni, hogy miként függ össze egymással „a történetileg alakuló forma és a mindig azonos örök emberi élet”. Az így elgondolt történetiszociológiai szemlélet jegyében tekinti át terjedelmes munkájában a kora újkori európai történelem alakulását.

AZ EURÓPAI MODERN KULTÚRA EREDETE

A nagy ugrás a középkorból az újkorba, Hajnal szerint nem magyarázható azzal a teleológiai feltételezéssel, miszerint a középkorban – csíra formájában – már meglett volna a fejlődésnek az újkori racionalitásban megnyilatkozó lendítő ereje. *Az újkor története* utószavából idézek: „a modern gondolkodás a haladást a célratörő, okszerű szellem eredményének érzi; még a régít, a középkorit is csak a benne rejlő okszerűség szerint értékeli”.³² Hajnalt a „történeti fejlődés szemlélete” arra a felismerésre vezette, hogy az „okszerűnek”, a „racionalisnak” önmagában véve nincs teremtő szerepe, az legfőlőbb funkcionális, vagyis értéknélküli fogalom. „A racionalis éppúgy akadályozhatja, mint elősegítheti a fejlődést.”³³ Ezért is hozakodik elő – elsőként itt, élete fő művében – annak a fogalompárnak a történeti anyagra való alkalmazásával, amely történetiszociológiai szemléletének a kulcsát jelenti.

³⁰ Baráth 2021 [2008]: 89–93.

³¹ Hajnal 1993 [1939]: 178.

³² Hajnal 1936: 662.

³³ Hajnal 1940: 462–464. A „racionalis” Max Weber-itől eltérő Hajnal-féle felfogást – a technika-történet példáján – értelmezi: Halmos 2021.

„Tehát a 'tradicionális' nem állítható feltétlenül szembe a 'racionálissal'. A fejlődés attól függ, hogy az emberi társulás milyen életanyagot tud érvényesíteni és milyen módszerek állnak rendelkezésére. A tradíció helyett felvettük a 'szokásszerű' fogalmát: a közösség minden cél nélkül a közeli együttélés alapján szabályozza magát, nincs lehetőség arra, hogy bárki a másik rovására emelkedjék, az érvényesülés csak az egyéni képességek belső fejlesztésével lehetséges. Felvettük az 'intézményesség' fogalmát: a közösség az élet kitermelt formáit megalapozza az azokat szolgáló egzisztenciák szokásszerű biztosítása által. A fejlődést nem az okszerű erő kifejtés viszi, hanem az egzisztenciák megőrzésével kialakuló, tökéletesedő módszerek, az objektív 'szakszerűség'. Minthogy e módszerek fejlesztése mindig új és új, biztosított egzisztenciájú rétegek által folyik, mély 'üzemiesség' alakul ki. Az 'intellektualizmus' számára is, már a szóbeliségen kezdődve; nagy arányban az írásbeliségre való áttéréssel. Ez az intellektualizmus nem racionalizmusa által kerül vezetésre, hanem maga is társadalomképződmény, történeti alakulás. Mint a társadalom egész üzemiessége, úgy az intellektualizmus is 'közintézményszerűsége' által növekszik, fejlődik. Ez az 'adminisztratív társadalomszervezet'; végső alapjai az egzisztenciák, amelyeknek biztosítása nélkül nem érvényesülhet semmi kultúrtechnika; a 'személyies teljesítmény', azaz a mások kihasználása nélküli munka, a mély, általános emberi értékeket termelő fejlődés alapja. A 'racionális' szellem egyre dolgozik, mint örök emberi ösztön; s elejétől arra tör, hogy a fejlett módszerek rétegeit emelje a többi fölé. Amidőn a 'szokásszerűség' az általánosan képzett intellektualizmus módszerei [...] váltják fel, mind akadálytalanabb racionális fejlődés következik, s mégis az üzemiesség, a közintézményszerűség kényszerével: modern kultúra.”³⁴

Az idézetben minden jellegzetesen hajnali terminus ott szerepel, s történetünk ezek kifejezőerejére támaszkodva fogalmazza meg az objektivációk történeti tanát. Ezt a feladatot egy, a *Századokban* közölt tanulmányára bízta, ahol egyaránt bírálta a német (Ferdinand Tönnies, Alfred Vierkandt, Hans Freyer) és a francia (Auguste Comte, Émile Durkheim) szociológiai gondolkodást, mert az „nem a történeti konkrétumokban keresi a módszert, hanem azokra akarja rávonni a maga módszereit”.³⁵ Szerinte a történelem és a szociológia szemléleti összeházasítására a szociológia tudománya nem alkalmas, ezt csak a történetírás oldhatja meg az objektiváció azon tanának kidolgozásával, amely összetartozónak tekinti az életet és a formát, a formaadást, vagyis a struktúrát. Ez a kettő az egyszerű személyes érintkezés (a „viszonyodás”), egymás érzéseinek és gondolatainak a kicserélése, valamint az egyéni cselekedetek „egybeigazítása” révén függ össze egymással. A struktúra (az ő szavával: a társadalomképlet) az élet eszközeként végrehajtja a szükséges formaalkotás, formaképzés feladatát, eközben szüntelenül kicsapódik a személyes életviszonyokból, majd folyton vissza is tér hozzájuk, ezáltal görgetve tovább az élet folyását. „Az emberek egymásközi elhelyezkedése, kölcsönössége a személyies

³⁴ Hajnal 1936: 663.

³⁵ Hajnal 1993 [1939]: 163.

megjelenéstől kezdve a bonyolult tagozódásokig; végeredményképpen mind anyagi formák közreműködésével történik s áll meg, amióta az ember felemelkedett állítólagos egykori ösztönösségéből.”³⁶

Ezekre a fogalmi alapokra építi Hajnal a társadalomszerveződés duális modelljét, amelynek egyfelől a szokásszerű együttélési „módszer”, másfelől az okszerű társadalomszerveződés felel meg a történeti időben. Az objektiváció (a „társadalmasodás”) szokásszerű módja a személyies formaképződést jelenti nála, amikor a szokások által megszabott viselkedés a teljes életéből felemelkedő személyies formákhoz igazodik; a munkamegosztás ezúttal „a teljes életformák egymásba illeszkedését” szolgálja. Az okszerűen szerveződő társadalom racionalitása viszont kimerül abban, hogy az ember megelégszik a készen kapott lehetőségek egyszerű, élelmes, okszerű ki- és felhasználásával, és ezzel mellőzi a belső, az elmélyülő alkotómunkát és gondosságot.³⁷ Érdekes, hogy amíg Hajnal a szokásszerűség leírására és annak gondolati kibontására különösen nagy gondot fordít, addig feltűnően szűkszavúan beszél az okszerűség társadalomszervezési módszeréről. Mindenesetre leszögezi: tiszta képlet nem létezik, mert hol az egyik, hol a másik módszer kerekedik felül a különböző történelmi korokban, és mindkettő érezteti a hatását; viszont az egyik közülük mégiscsak domináns módon szabja meg az emberi együttélés történeti módozatát. Ilyen formán az ókori világ inkább az okszerűség, a középkori Európa inkább a szokásszerűség, végül a modern kori Európa újfent az okszerűség uralma alatt áll. Ami pedig az Európán kívüli világot illeti, ott soha és sehol sem mélyült el úgy a szokásszerű módszer, mint a középkori Európában. S mivel az európai modern kultúra a középkori szokásszerűség által megteremtett alapokon nyugodva bontakozhatott ki, felélve az ott és akkor létrehozott társadalmi potenciálokat, szükségképpen egyedül itt és ekkor vált csupán lehetővé a modern történelmi fejlődés.

A Hajnal-féle fogalomalkotás újabb, egyébként gazdag kommentárialdalma eredeti találmánynak tekinti a fogalompárost és annak a konkrét történeti anyagra való alkalmazását.³⁸ A kommentátorok gyakran párhuzamba állítják Hajnal társadalomtörténeti, a struktúrák történetére fókuszáló történetírói látásmódját az *Annales* folyóirat korabeli törekvéseivel. A formai hasonlóságok ellenére ugyanakkor mi nem látjuk igazolhatónak, hogy tartalmában bármiféle egyezés vagy hasonlóság állna fenn az okszerű és szokásszerű társadalomszerveződés hajnali elképzelése, valamint a Marc Bloch és a kollégái által szorgalmazott struktúratörténeti törekvések között. Erre a kérdésre később még visszatérünk, most azt nézzük meg, hogy miként alkalmazta Hajnal ezt az analitikus fogalompárt a történelem konkrét anyagára.

³⁶ Hajnal 1993 [1939]: 181.

³⁷ Hajnal 1993 [1939]: 194–195.

³⁸ Glatz 1993: XXX; Lakatos 1996: 124–128; Lakatos 2001: 38–56; Kerékgyártó 1997; Kovács 2000; Tamáska 2006; Balog 2015: 147–163.

Hajnal szerint a középkori európai szokásszerűség mintaszerű megnyilatkozása a rendi társadalom formációja volt, benne a jobbágyparasztsággal és a nemességgel. Pontosabban:

„A szokásszerűség összefüggő hűbériséggé épült fel, amelyben a különféle jogok, állapotok érvényesülése nagymértékben függő a tényleges funkciótól, gyakorlattól. És az intellektualizmus [a középkori írásbeliség] fejlődése sietteti ezt a folyamatot: már nem is szükséges generációk hosszú gyakorlata, már a szakszerű képzettség megszerzése is a munka hasonló védelmére jogosít.”

Ennek során „a parasztság hivatásrétege alakul ki, [de] nem a földtulajdon, hanem a munka alapján”, és ez azzal járt, hogy a „mindent átható szokásszerűség kényszere kötötte meg az erősebbet, biztosította a gyengébbet. Az erők autonómiája helyett az egzisztenciák autonómiája”. Általánosan elterjedt európai társadalomképlet volt ez szerinte, amely igazán kimerítő módon egyedül csak Franciaországban létezett, mely rendszer „konzerválta az európai parasztságot a nyers érdek-erőkkel szemben”. Az így tekintett parasztság jelenti a fő garanciát arra nézve, hogy a hűbérési társadalom „szakszerű hivatásréteggé” alakulhatott, ami ellen tudott állni a „gyors racionalizálásnak”, az okszerűség módszerére való idő előtti áttérésnek.³⁹

Az írásbeliség szokásszerűvé válásához hasonlóan, a középkori kézműves munka és egzisztencia szintén személyies, a mindennapokban elmélyülő foglalatosság és biztosított létforma volt, amely független magától a piaci versenytől. Elmondható tehát róla, hogy bár „részletmunka volt, de mégis önálló, értelmes anyagátalakító munka maradt. A nyers természetanyag mint pompás technikai anyag került ki [a kézműves] kezéből, az emberi életbe beiktathatóan.”⁴⁰ A céhrendszer keretei között tenyésző kézműves „hivatásmunka” ezzel belesimult az általános szokásszerűség rendjébe: önállóan fejlődött és idővel alkalmazkodásra kényszerítette az okszerűség tényezőit, a társadalmat mozgató érdeket és hatalmat. Ezzel együtt a város sem az okszerűség megnyilatkozása a döntően a szokásszerűség világát képviselő középkori Európában, hanem az az entitás, amelyben összekeveredik egymással a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési módszere. Különösen így van ez a városfejlődés regionális típusait tekintve, amelyek szembeütő különbségeket mutattak a francia, az északolasz, a német, a holland és az angol fejlemények esetében.⁴¹

A várostörténet témájának szentelt tanulmányában Hajnal leszögezi: minden regionális eltérés ellenére a középkori európai városok életében közös, hogy „Nem külön szerkezet, hanem betetőzője a népi társadalomszervezetnek. Nem lehet úgy kifejezni a dolgot, hogy a kereskedelem, az ipari és a központi igazgatás a város külön funkciója; mert mindebben csak tovább építkeznek a vidéki

³⁹ Hajnal 1936: 71, 75, 77, 84.

⁴⁰ Hajnal 1993 [1948]: 427 (kiemelés tőlem – Gy. G.).

⁴¹ Hajnal 1936: 99, 112–124.

társadalmasodás módszerei.” Ennek megfelelően: „a valóságban a polgári rend mélyen összefügg még a paraszti társadalommal, mint ahogy a nemesség sem tudja attól elvágni bonyolult hűbéri kapcsolatait”.⁴²

Végül a technikai fejlődés is a szokásszerűség burkából kifejlő emberi leleményesség és hasznosság megnyilvánulása, amely a hivatásszerűen gyakorolt kézművesség lassú, önnön jelentéktelenségében is megbecsült tapasztalatain nyugodott. Így és ezért különbözött ez a technika (technikai fejlődés), „az anyagi világgal való elbánás készségeinek objektiválása”⁴³ az okszerűség által diktált technikai készségektől és fejlődési potenciáltól, amely a tömeges készáru-előállítás piaci diktátuma által kikényszerített végletes munkamegosztással (specializálódással) jár szorosan együtt. Az utóbbi, amely nem a teljes embert kívánó munkafolyamat keretében objektívál, véstesen eltávolodik „az anyagi világgal való elbánás készségét” biztosító társadalmasodástól. A témának szentelt alapos, egyébként kéziratban maradt írásában Hajnal a vízikerek példáján át érzékelteti, hogy egy gép, egy technikai találmány csak sajátos társadalmi feltételek közepette válhatott ténylegesen használhatóvá a munkavégzés számára.⁴⁴ A technika a fejlődésnek nem önmagában forrása, csupán technikai segédeszköz, amely egy adott társadalomszerveződési módszer keretében jut szóhoz; a technika ilyenformán a saját természetének megfelelő módon fejezi ki a szokásszerűség, vagy az okszerűség szerint való termelőmunka lényegét. A készáru termelésére „szakosodott” modern gyár-
ipar elvonatkoztat az anyaggal való elbánás alkotómunkájától, amelynek a szokásszerűség körülményei között elsősorban az a fajta technika felel meg, amely teljes mértékben összhangban áll a munkáskéz szakszerűsödéséhez kötött emberi készségekkel (kompetenciákkal). Az erőgépek új konstrukciói, amelyek az ipari forradalmat elindítják és előrelendítik, állítja Hajnal, lerombolják a tanult mesterségeknek azt a sorozatát, amely

„[...] mintegy hozzátapadt [...] a természet anyagvilágához. Nem az üzleti árucikkeket, hanem az emberi célokra megnevesített anyagokat iktatta bele a társadalomszervezetbe. Olyan módszerek, eljárások, eszközök alakultak ki, amelyek egy-egy természetanyagot már mintegy objektív ráhatásokkal tudtak alakítani. Az ember már csak beállította a mechanikai eszközt, készüléket, a tüzet, a vegyszereket az anyagra, a műveletek fokozatos elvégzésére.”⁴⁵

Hajnal technikatörténeti felfogása szerves része sajátos történelemszociológiai elképzelésének, amely a szokásszerűség és az okszerűség átfogó modelljével operál. Ennek megfelelően alakult ki Hajnalban azzal a gyári gépipar által képviselt modern technikai haladással szembeni szkepszis és erős ellenérzés, amely nem a tanult mesterség hivatásszerű gyakorlásának volt a megnyilvánulása. Abban is

⁴² Hajnal 1993 [1941]: 216, 235.

⁴³ Hajnal 1993 [1937]: 144.

⁴⁴ Hajnal 1993 [1944]: 299–355.

⁴⁵ Hajnal 1993 [1946]: 389.

volt ugyan szakszerűség, de az immár a „dolgoztató szakszerűség”. Az angol fejlődés kapcsán írja:

„A XVIII. század második felének angol ipusztüriális forradalma nem a gépekkel kezdődött, hanem a társadalomnak nagy, üzemi, célokra beállított munkaszervezetekké váló alakulásával. A jövő gépek alkatrészei előbb emberekből állottak, s csak amikor a munkát annyira célszerűsítették, hogy az emberek már nem is mint élő személyek szerepeltek, hanem mint kiszámítható mozdulatok és funkciók, akkor önthették át anyagtalanszerkezetbe munkáüzemüket.”⁴⁶

A kászárugyártás üzleti céljaihoz igazodó technikai konstrukció ezáltal kiszakad a termelő ember valóságos életéből, és mint tőle idegen objektiváció (társadalmasodás) hatalmasodik el fölötté. Ebben áll, a technikátörténet oldaláról megfogalmazva, a hajnali modernitás-kritika lényege.

Hajnal a maga transznacionális történeti szemléletmódjára támaszkodva egyúttal az európai régiók fogalmát is kidolgozza. Az 1908-ban alakult *Comité International des Sciences Historiques* Domanovszky Sándor és Bronisław Dembiński lengyel történész kezdeményezésére az 1931-ben Budapesten tartott évi ülésén elhatározta, hogy a világszervezet napirendjére tűzi a kérdést: miként lehetne a kis nyelveken író történészek munkásságát bevonni a nemzetközi történész diskurzusba. Ez okból felkérték Hajnal Istvánt, hogy – másokkal karöltve – magyar részről készítsen a kérdéssel egy bibliográfiát összeállítását. Ő *A kisnemzetek történetírásának munkaközösségéről* címmel végül megírta a témának szentelt analitikus elaborátumát.⁴⁷

A szokásszerűség és okszerűség rendező elvei alapján számba vehető európai, sőt olykor globális történelmet, legalábbis a középkort illetően, Hajnal szerint a hűbériség mértéke szerint lehet kategorizálni. E tekintetben Európa három vagy négy régióra osztható fel, Nyugatra, illetve Keletre; az utóbbit eleinte Bizánc, majd Oroszország képviseli, az előbbi Közép-Franciaország és a tőle keletre és északra eső térségek fémjelzik. Az utóbbiak ugyanakkor a Nyugathoz csatlakozott „új társadalmak”-at is felölelik, benne Közép-Európával (Magyar- és Lengyelország), valamint a norvég–svéd–dán területekkel, melyeket Hajnal konzekvensen „szélső társadalmak”-nak nevez, mondván: „A nyugati hűbériesség kifejezett elvei, formái alig találhatók meg a latin Okcident szélső, új népeinek társadalmában. S mégis feltűnően éles, határozott az elkülönülés Bizánccal, s az onnan terjedő görögkeleti kultúrával szemben.”⁴⁸ Itt ugyanis „nem jogelvek és kész társadalomképletek átvétele a szélső nemzetek nyugatias fejlődésének alapja, hanem a társadalmasodás elemi módszereinek befogadása.”⁴⁹ Valójában mind Nyugaton, mind a szélső társadalmakban a szokásszerű társadalomszerveződés

⁴⁶ Hajnal 1936: 590.

⁴⁷ Hajnal 1993 [1942]: 243–298.

⁴⁸ Hajnal 1993 [1942]: 255–256.

⁴⁹ Hajnal 1993 [1942]: 256.

az uralkodó tendencia, ami a középkori nyugati fejlődést egyaránt szembeállítja az antik kultúrszerkezettel és a keleti fejlődéssel. Ennek fő bizonyítéka a rendiség társadalmi és politikai természete. S bár némi fokozati különbségek is felfedezhetők a tisztán nyugati és a szélső társadalmak között, sőt az utóbbiak körén belül is akadtak kisebb-nagyobb eltérések a magyar–lengyel, valamint a skandináv térségek nyugatiassága között; ennek ellenére ezek egyaránt a nyugatias formaképződés szerint fejlődtek.

Hajnal tehát már 1942-ben legalább három, egymástól részben vagy teljesen elváló régióra osztotta fel a középkori Európát, ezáltal anticipálva Szűcs Jenő évtizedekkel későbbi régiófogalmát. Holott Szűcs egyáltalán nem a hajnali fogalmi bázison gondolkodott erről a kérdésről, és még csak nem is említi Hajnalnak ezt a művét, mint fogalmi konstrukciójának az előzményét.

Ezzel akár le is zárhatjuk Hajnalnak az európai történeti fejlődés specifikumát megfogalmazó történetírói törekvéseiről adott beszámolóinkat. Hajnal *e tekintetben* külön nem foglalkozott a magyar történelemmel, egy kivétel azonban mégis akadt. A modern kori magyar társadalom mint osztálytársadalom kialakulásának a történeti feltételeit firtató írása azon az elvi platformon nyugszik, mely szerint: „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az ’osztálytársadalma’, amilyen volt a rendisége. Az üzem, nagy átalakulással bár, de folytatódik. Az ember feltétlen szabadnak érzi szellemét s elhatározásait, s mégis a történelmi múlt dolgozik benne.”⁵⁰ Milyen tehát Hajnal szerint a magyar rendiség és az miként alakult át modern osztálytársadalommá?

Hajnal az egyes társadalmi makrocsoportok egyenkénti részletes számbavételével mutatja ki, hogy mennyire volt adva a magyarországi rendiségben a szókásszerűség gyakorlata, amelyre valamivel „jobb” osztálytársadalom épülhetett (volna), mint történt, mert az éppenséggel hiányzott belőle, vagy töredékesen érvényesült benne. Ennek figyelembevételével elmarasztaló véleményt fogalmaz meg a magyar társadalom (és politika) vezető erejéről, a nemességről, amely „itt [nálunk] inkább aktualitások körül forgó elmosódott társadalomszervezet, s épp ezért maradi megrögződés a vezetésben”.⁵¹ Az így keletkező társadalmi deficitet pedig a szerző úgy magyarázza, hogy: „Mintha a társadalomvezetés nálunk a történet folyamán semmiféle szakszerű gondon, hanem csak az egyszer felülkerekedettek kiváltságolt szerepén alapult volna.”⁵² Hasonló véleménye van az intellektuális szakszerűség hazai teljesítményéről is, vagy a polgári „rendiség”-ről és a jobbágyparasztságról. „A magyar parasztság kevésbé izmos történeti alakulás, a foglalatosságnak önmagában kevesebb volt a szokásjogi ereje, a kultúrtáj kevésbé behatóan kidolgozott, s ezért a paraszthely (sic!) kevésbé ellenállóképes az úrral szemben.”⁵³

⁵⁰ Hajnal 1942a: 165.

⁵¹ Hajnal 1942a: 166.

⁵² Hajnal 1942a: 167.

⁵³ Hajnal 1942a: 180.

Nem csoda ezek után, ha lesújtóan nyilatkozik a mélyebb történeti beágyazottság és időbeli előzmények nélküli modern osztályképződményekről, melyekből teljesen hiányzik a szokásszerűségben felhalmozódó, egy ideig tovább élő (és így kiaknázható) szakavatott hivatásbeliség. Velük kapcsolatban Hajnal így vonja meg a mérleget: „A szakszerűség egyoldalú *talajnélküli* funkciója miatt tehát egész társadalomrétegek ülepszene meg az emberi képességeket elfojtó foglalatosságban.”⁵⁴ A modernitás eme sommás megítélése komoly visszhangra talált egyes kortárs szociográfusoknál és szociológusoknál, amiről a következő fejezetben adunk majd számot.

A HATÁSTÖRTÉNET EGYES KÉRDÉSEI

Egy történészi életművet mérlegre téve fontos elemzői szempont a szellemi hatások vizsgálata. Az első kérdés így szól: milyen hatások érték Hajnalt rendhagyó történetírásának kidolgozása során? A kérdést feszegető kommentár- és elemzőirodalom eddig kizárólag Hajnal elméleti tájékozódása iránt érdeklődött, rámutatva, hogy mennyire ösztönözte őt a német szociológiai diskurzus behatóbb ismerete. Már az egyetemi hallgatóként a lipcsei egyetemen eltöltött félév is adhatott (volna) neki ehhez bizonyos fokú indíttatást, bár akkor csak történelmi, művészettörténeti és pszichológiai kurzusokat vett föl.⁵⁵ Ezt egészítették ki a húszas évek vége és a harmincas évek dereka közötti szociológiai bűvárkodásai, melyek során a Vierkandt-féle viszonyozsociológia szemlélete fogta meg leginkább; ugyanakkor heves vitája akadt Max Weberrel, Werner Sombarttal, Ferdinand Tönniessel és Hans Freyerrel. S persze Durkheim szociológiai pozitivizmusa is abban a hitben erősítette meg, hogy a társadalmi tények pozitív entitások, amelyek az objektiváció hordozóiként (megtestesüléseiként) külön történetbe foglalhatók. Egyáltalán nem érintette meg ugyanakkor Hajnalt a francia gondolkodó kollektív reprezentáció tana.

Mindez persze közismert Hajnallal kapcsolatban. Kevésbé tudott viszont, hogy milyen történetírói forrásokból szerezte rendhagyó ismereteit, mit használt belőlük, és milyen viszonyt ápolt a korabeli nemzetközi történész diskurzussal?

Még ha el is lehet talán fogadni Erdei sommás megállapítását, miszerint Hajnalt a „történeti kutatásai tették szociológussá”⁵⁶, akkor sem takaríthatjuk meg annak a kérdésnek a feltevését, hogy milyen konkrét, pozitív történeti ismeretek (és felfogások) biztosították számára, hogy szociológiai rendezőelveit nyugodt

⁵⁴ Hajnal 1942a: 195.

⁵⁵ Viskolcz 2019: 12, 153–154.

⁵⁶ Erdei 2001 [1942]: 262. Ezt a megállapítását Erdei azzal egészíti ki, hogy: „Az ő számára tehát nem példák és bizonyítékok a történeti tények bizonyos szociológiai felismerések igazolására, hanem fordítva. A történeti jelenségek összefüggését, egységes szerkezetiségét ismerte föl a társadalomban és ennek adott szociológiai megfogalmazást.” Uo.

szívvel, a *bizonyítás igényével* vetíthesse rá a tágan vett történeti anyagra? Jól hangzik, hogy Hajnal számos tekintetben rokonságot mutatott az *Annales* folyóirat körül a harmincas években kibontakozó struktúratörténeti törekvésekkel, hiszen „olvasta [is] az *Annales*t, sőt feldolgozandó olvasmányként kiadta hallgatóinak a lényegesnek tekintett írásokat”.⁵⁷ Ennek a szellemi kapcsolatnak (hatásnak) az azonosításához nem elég azonban annak pusztá konstatálása, hogy az, ami Hajnal az *Annales*-kör felfogásával „leginkább rokonítja [...] az a strukturális szemlélet”.⁵⁸ Ez vitathatatlan, ellenben a mód, ahogyan az egyes *Annales*-történészek (mindenekelőtt Marc Bloch vagy az *Annales*-hoz közeli Henri Pirenne) konceptualizálták az európai középkort, valójában a legkevésbé sem rokonítható Hajnal szemléletmódjával.

Az e téren folytatott vizsgálódást megnehezíti, hogy Hajnal fontos szövegei kifejezetten gyéren dokumentáltak; így nem derül(het) ki belőlük, hogy kiket és mit, valamint kiket hogyan használt a szerző, amikor részben vagy teljesen átértelmezte műveik tényanyagát? Vitathatatlan, hogy a számára szükséges adatokat és gondolatmeneteket Hajnal nem feltétlenül az általa áttekintett és a szövegeiben együttal meg is jelölt történeti szakirodalomból merítette az európai történelem tárgyalása során. Ráadásul ennek a feldolgozott szakirodalomnak legfőbb csak a töredékét említi meg – helyel-közzel. Az *újkor története*, illetve *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* című munka abban kivételes, hogy hozzájuk tartozik némi bibliográfiai eligazítás; sőt, az utóbbiban jegyzetek is vannak, ahol a szerző az adott helyen utal néhány műre. Az *újkor története* végi *Irodalmi tájékoztató* szintén megnevez néhányat (bár nem túl sokat) a hasznosított történeti munkák közül, bár Hajnal nem titkolja, hogy ugyancsak szelektív módon, a saját szája íze szerint értékesítette a bennük rejlő információkat: és ezek a munkák is, jegyzi meg, „inkább csak tényekkel szolgáltak” számára. Többnyire pedig még bizonyos kritikával is illeti a szóban forgó történeti narratívákat, így is érzékeltetve, hogy nem belőlük, és nem velük teljes összhangban konstruálja meg a szokásszerűség és az okszerűség társadalomszervezési módszerei szerint tárgyalt középkori és kora újkori európai történelem fogalmát. Ugyanakkor az írás és írásbeliség történetét taglaló könyvei és tanulmányai kivételével Hajnal *egyetlen, szorosán vett történeti írásában* sem dokumentálta – lapalji jegyzetek formájában – fejtegetéseinek szakirodalmi forrásait; így azok empirikus szavahihetősége ellenőrizhetetlen! Márpedig a történész szakmai meggyőző ereje alapvetően az eredeti (a primer és a szekunder) források *dokumentált* feldolgozásával, vagy a szakirodalmi háttér szintén gondos feltüntetésével biztosítható.

Ilyenformán közvetett módon lehet csupán tájékozódni arról, hogy hol és mennyiben támaszkodott Hajnal – eredeti és revelatív szociológiai látásmódja történeti érvényesítése során – a tényleges történeti (történetírói) tudásra, illetve mikor és hogyan lépett ki ebből a diszkurzív körből. Tény, hogy történészünk

⁵⁷ Kovács 2004: 252.

⁵⁸ Kovács 2004: 254.

valóban olvasta az *Annales* 1935-ös különszámát a középkor technikai fejlődéséről, és további idevágó francia szakmunkát is forgatott ebből az időből.⁵⁹ Erősen kétséges viszont, hogy a bennük foglaltak szerint képzelte volna el ekkoriban a technikatörténetnek a történeti fejlődésben játszott szerepét. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Marc Blochnak egy, a harmincas évekből származó fejtegetése a technika és a társadalomfejlődés kapcsolatáról, amely beszélő viszonyban sincs Hajnalnak az e témát érintő felfogásával.⁶⁰ Ennél is fontosabb, hogy Bloch monumentális, *A feudális társadalom* című összefoglaló munkája – gondolati síkon – egyáltalán nem vág egybe Hajnalnak a témáról vallott, korábban már boncolgatót koncepciójával. Ezt a munkát Hajnal már csak azt követően olvashatta, hogy megírta *Az újkor történetét*, viszont érdemben később sem módosított az akkortájt kialakult felfogásán. Márpedig Hajnal ismerte Bloch munkáját, sőt még recenzálta is a *Társadalomtudomány* hasábjain, megállapítva, hogy: Bloch művéből „hiányzik [...] a kultúrszerkezet egységének következetes alapgondolata”.⁶¹ Tény és való, Bloch egyáltalán nem úgy gondolta el a középkori európai (francia) társadalmat, hogy a szokásszerűség elve lenne benne az uralkodó elem; legfőlőbb a jogi szabályozás terén ismerte el a szokásjog primátusát.⁶² Bloch számára a vazallusi kötelmek valós mibenléte játszotta a döntő mozgatórugó szerepét a középkori hűbériség komplexumában, amely olyan személyközi viszonyokat teremtett, ahol a függés, a hatalmi fölé- és alárendeltség bizonyult meghatározónak. Ez így aligha elégíthette ki Hajnalt, aminek ő hangot is adott a könyv bírálatában, ahol saját hűbériség-képét vetítette rá Bloch könyvére, helyesebben: azt kérte rajta számon; s ezzel úgy értelmezte át Bloch egyes adatait és ténymegállapításait, hogy azok alkalmasnak tűnhessenek saját elgondolásai igazolására. Erre azért van nagy szükség, vélekedett, mert Bloch narratívájából „hiányzik [...] a fejlődésnek egységben való meglátása”. Sőt, Bloch „elméleti megjegyzései néhol szinte rikítóan ellentmondanak a felvázolt tényeknek”.⁶³

Az újkor története irodalmi kalauzában Hajnal elismeréssel adózott a politikai és jogi szempontokat előtérbe helyező szakirodalomnál „sokkal mélyebbre jutó” gazdaságtörténeti szakmunkáknak; ugyanakkor a szűrőpróbaszerűn kézbe vett, a tárgyba vágó egyik legfontosabb korabeli szintézis, Henri Pirenne harmincas évekbeli munkája történetesen nem olyan képet rögzített a városokról és a középkori polgárságról, mint amit Hajnal rajzolt róluk érintett munkájában.⁶⁴

A felsorakoztatott példák egyaránt arról tanúskodnak, hogy Hajnal úgy alkotta meg empirikus érvényűnek feltüntetett történeti modelljét a sajátos európai fejlődési útról, a „modern kultúra” eme középkori előzményéről és feltételéről,

⁵⁹ Erre a következő lábjegyzet vet fényt az ötvenes évekből: Hajnal 2008: 43. 19. jegyzet.

⁶⁰ Bloch 1964 [1938].

⁶¹ Hajnal 1943: 513.

⁶² Bloch 2002: 128–141.

⁶³ Hajnal 1943: 513.

⁶⁴ Pirenne 1983 [1933]. Jellemző, hogy Hajnal ezt a munkát még csak nem is említi bibliográfiai kalauzában.

hogy többé-kevésbé elszakadt a kortárs és a valamivel korábbi európai történeti szakirodalomtól. Ez így legalábbis elgondolkodtató, ha nem is érvényteleníti az egész gondolati építményt, jóllehet további empirikus igazolástól teszi függővé annak megnyugtató megítélését.

HAJNAL, A MAGÁNYOS TÖRTÉNETÍRÓ

Hajnal utólagos recepciójában gyakran hangzott el, hogy ez a rendhagyó történetírói *œuvre* visszhangtalan volt a saját korában és talán később is. Hajnal monográfusa például a „pálya szélén” elhelyezkedő historikusként emlékezik meg hősről, lévén, hogy nem nézik jó szemmel a „különutasságát”. „Nyílt ellenségeséget ugyan nem tapasztalt, de a hallgatás egyre sűrűbb lett körülötte: a formális elismerés informális elutasítással társult.”⁶⁵ Másvalaki pedig a hajnali történetírás elismerésének ritka kivételeiről, az azt övező visszhangtalanságról, a szerzőnek a korabeli „intellektuális-tudományos rendbe való betagozódás[a] hiányáról” beszél.⁶⁶ Ennek az állítólagos visszhangtalanságnak azonban ellentmond számos korabeli (és későbbi) fejlemény. Mindenekelőtt az a tény, hogy Hajnalt igen korán, már 35 éves korában (!) akadémikusnak választották, és hamarosan a pesti egyetem tanszékvezető professzori székét is elfoglalhatta, később pedig a bölcsészkar dékáni, és hosszú időn át a *Századok* szerkesztői tisztét töltötte be. Ezek alapján aligha lehet őt – legalábbis 1950 előtt – olyasvalakinek tekinteni, akit mellőztek volna a szakmájában és a tudományos közéletben.

Továbbá: az írástörténész Hajnal integráns része volt egy, az 1920–1930-as években formálódó hazai kommunikációtörténeti és elméleti kutatási iránynak és intellektuális érdeklődésnek, amelyet olyan jeles tudósok tevékenysége fémjelzett a korban rajta kívül, mint Thienemann Tivadar, Balogh József, Hajdú Helga, Zolnai Béla. Ez már eleve cáfolja Hajnal állítólagos magányosságát önnön írástörténeti kezdeményezéseivel összefüggésben.⁶⁷ Ráadásul ezen valamikori magyar kutatási kezdeménynek utóbb lett némi hatása a nemzetközi térfélen is: a II. világháború után az angolszász tudományos életben kivirágzó médiatudomány (H. A. Innis, M. McLuhan, W. J. Ong, E. Eisenstein) nemcsak ismerte Hajnal ez irányú tudományos eredményeit, de épített is rá.⁶⁸

Az írástörténész Hajnal ugyanakkor még tanítványokat is mondhatott magának Istványi Géza, Szilágyi Loránd és Guoth Kálmán személyében (korai haláluk miatt Istványi és Guoth kevésbé válhattak ismertté).⁶⁹ A tanítványok ráadásul

⁶⁵ Lakatos 1996: 33.

⁶⁶ Kondor 2004: 229.

⁶⁷ Demeter 2004; Kiséry 2015; Gyáni 2018b.

⁶⁸ Nyíri 1992; Baráth 2021 [2008]: 89–91.

⁶⁹ Kosárhó 2000: 113–119.

vitát is provokáltak az akkori mainstream szellemtörténet-írás ellenében, ebbe azonban Hajnal maga nem szállt be.⁷⁰

Különösen komoly erjesztő hatást gyakorolt Hajnal a kor szociográfiai és szociológiai gondolkodására, főként Erdei Ferencre és a körülötte tömörülő fiatalokra (Majlát Jolán, Márkus István). Erdei nem véletlenül szentelt mélyenszántó tanulmányt *Történelem és szociológia* címen Hajnal *Századok*-beli dolgozatának, amely a Hajnal-esszé máig egyik legjobb értelmezésével szolgál.⁷¹ S Hajnal sem véletlenül recenzálta Erdei bizonynyal legjobb, mindenestre a hajnali társadalom- és történetiszemléletet a leghívebben érvényesítő könyvét, *A magyar paraszttársadalom* című munkát. Recenziójában rámutatott: Erdei a parasztságot „mint mai nagymértékben rendi társadalomszervezetet ismerteti”, amely épp ezért vált újabban annyira kiszolgáltatottá; miközben „ma is megmaradtak a régi formák az elmaradt parasztságban, a felső osztályok ma is, a régi kölcsönösség nélkül is élni akarnak e számukra előnyös helyzettel”.⁷² Hosszabb távon mind a már említett Márkus István szociográfiai, mind Kemény István szociológiai munkásságában végig ott munkált a hajnali társadalom- és történetiszemlélet közvetlen hatása. Kemény egy tanulmányválogatáshoz írt előszóban vallott erről, hangsúlyozva Hajnal objektivációelméletének a fontosságát. Kemény történetiszemléletét egyébként valóban mélyen áthatotta a hajnali történetiszociológiai vízió, ami több munkájában is tetten érhető. „A jelenben mindig tovább él a múlt: a mai [az 1945 utáni] társadalmi rétegeket nemcsak a társadalmi munkamegosztás jelenlegi rendje, hanem a régi munkamegosztás is alakítja. Ha a munkamegosztás belső szerkezetét érteni akarjuk, történetét is ismernünk kell.”⁷³ Továbbá: Majlát Jolán és Márkus István olykor közös, Nagykőrösre irányuló társadalomtörténeti vizsgálódásai szintén Hajnal szemléletének a közvetlen hatását mutatják.⁷⁴ Márkus István élete és alkotó korszaka végén is hű maradt Hajnalhoz, amit egy kései írása bizonyít, melyben a hajnali elgondolások időszerűségét ecseteli a szerző napjaink globális történeti fejleményeit értelmezve.⁷⁵

Mindezek mellett és az előbbieket is megerősítve korán megindult Hajnal rendhagyó történetiszemléletének a *pozitív* historiográfiai recepciója; ebben egy akkor fiatal debreceni egyetemi kutató vállalt oroszlánrészét.⁷⁶ Ami több, mint meglepő, hiszen Hajnal tudósi (egyetemi és akadémiai) pályafutásának, ahogy említettük, a történetírás marxista–leninista gleichschaltolása brutális véget vetett 1949 és 1950 folyamán. A korai pozitív Hajnal-recepciót már csak azért is érdemes külön kiemelni, mert a kommunista rendszerbe politikai tekintetben viszonylag jól beépült Szekfű Gyulát, nem sokkal 1955-ben bekövetkezett halála

⁷⁰ Kosárkó 2000: 116–117; Lackó 1992.

⁷¹ Erdei 2001 [1942].

⁷² Hajnal 1942b: 358. Ehhez lásd: Bognár 2004.

⁷³ Kemény 2010 [1972]: 9. S valamivel később utal Hajnal Istvánra is, mint ennek a történeti megközelítésnek a szemléleti forrására: Uo. 10. Lásd továbbá: Kemény 1972:14.

⁷⁴ Kosárkó 2000: 124.

⁷⁵ Márkus 1993.

⁷⁶ Irinyi 1962.

után, éles szakmai támadás érte egy volt tanítványa részéről; és később is szakmainak álcázott ideológiai hadjárat folyt az általa (is) fémjelzett szellemtörténeti történetírás ellen.⁷⁷

Az ötvenes években politikai indíttatásból súlyosan megbélyegzett,⁷⁸ a szakmából úgyszólván kiűzött Hajnal pozitív értékelése, Irinyi Károly úttörő megszólalása után két évtizeddel folytatódott; ebben nagy szerepe volt későbbi monográfusának, Lakatos Lászlónak.⁷⁹ Ezt követően, kivált az évtized végétől és az 1990-es évtizedben vette kezdetét a Hajnal-reneszánsz, a történész életművének felfedezése és újrakiadása. Ezt a folyamatot az tetőzte be, hogy a korábbi illegitimitásból legális társadalomtörténeti szakmai szervezetbe tömörülő fiatal társadalomtörténészek – az évtized végén – Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület néven megalakították szakmai egyesületüket. Már ennek az egyesületnek a szervezésében zajlott 1992-ben (Velemben) – Hajnal születésének a századik évfordulójára emlékezve – az *Írástörténet – szakszerűsödés* című tudományos tanácskozás.⁸⁰ Az egyesület a mai napig változatlan aktivitást fejt ki szokásos évi országos konferenciái megrendezésével.⁸¹

Mindezek fényében némileg elhamarkodottnak tűnik a magányos, az elfelejtett történész és az ehhez hasonló címkék kritikátlan használata Hajnallal kapcsolatban. Nagyjából két évtized jutott Hajnalnak a maga rendhagyó történetírása nyilvános kifejtésére (annak publikálására és az egyetemi katedráról való terjesztésére), ami után a historikus kikerült az akadémiai tudományosság világából. Ez így eleve beszűkítette Hajnal szellemi kisugárzó hatásának kibontakozását, ami majd csupán a nyolcvanas évektől válhatott akadálytalanná. Nem állíthatjuk azonban, hogy a tanai közvetlen módon uralnák a kurrens hazai társadalomtörténeti gondolkodást. A hajnali szokásszerűség és okszerűség irányelveihez igazított európai (és magyar) történelem fogalmi konstrukciójának ma nincsenek buzgó követői. Minden bizonnyal Tóth Zoltán állt legközelebb ehhez a szemlélethez, aki egyik nevezetes tanulmányában rukkolt ki azzal a fogalomtörténeti gondolatmenettel, melynek élén – mottó gyanánt – ott szerepelt Hajnal már idézett kijelentése: „Minden kultúrfejlődésnek [...] olyan az osztálytársadalma, amilyen volt a rendisége”.⁸² Tóth egész gondolkodása valóban sokat köszönhetett a hajnali fogalomalkotásnak, amely különben egy határozottan *evolucionista* és erősen *determinista* történetfelfogás megnyilatkozása volt.

⁷⁷ Mérei 1960; Szigeti 1964.

⁷⁸ Ennek fő oka Hajnal úgynevezett „középkor-imádata” volt, amely egyaránt szembefordította őt a kapitalista és a kommunista modernitás projektjével. Hajnal kultúrkritikai fogantatású modernitás-ellenességéről: Kerékgyártó 1997; Lakatos 1992; Kovács 2012: 345–348. A kommunista általi üldöztetésének közvetlen indoka egy 1949-ben megjelent technikatörténeti esszé volt. Hajnal 2001 [1949].

⁷⁹ Lakatos 1982. Ebben a kiadványban újra napvilágot látott az *Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés* című Hajnal-tanulmány.

⁸⁰ Sasfi (szerk.) 2001.

⁸¹ Gyáni 2018c. A *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat* mottója is Hajnaltól származik.

⁸² Tóth 1991. Az idézet helye: 75.

Mindent számba véve, a honi társadalomtörténet-írás programszerű művelése Hajnal Istvánban lelt rá és talál rá mindmáig arra a valamikori kísérletező elmére, aki a maga korában reális alternatívát kínált a konvencionális, az állam- és politikaközpontú narratív történetírás ellenében. Ezzel a tetteivel Hajnal manapság is komoly szellemi erjesztő hatást gyakorol a hazai struktúra- és társadalomtörténészek táborára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balog Iván 2015: Hajnal István alternatív kánonja. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Budapest, 129–163.
- Balogh Zsuzsánna – Halmos Károly – Koltai Gábor – Maróthy Szilvia – Pénzes Dávid – Somorjai Szabolcs – Tamás Máté 2020: *Hajnal István kiadott szövegeinek bibliográfiája*. <https://www.hajnalkor.com/hajnal-istvan-bibliografia> – utolsó letöltés: 2024. február 22. <https://doi.org/10.51687/HI.bib.2020>
- Baráth Katalin 2021 [2008]: Nemzetközi hatással a periférián. Megjegyzések Hajnal István írástörténeti munkáihoz. In: Baráth Katalin: *A történetírás terhe*. Budapest, 82–94.
- Bloch, Marc 1964 [1938]: Technika és társadalmi fejlődés. *Világtörténet* (1.) 2–3. 79–86.
- Bloch, Marc 2002: *A feudális társadalom*. (Ford. Sujtó László.) Budapest.
- Bognár Bulcsú 2004: „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalom-szemlélet adaptációjára „A magyar paraszttársadalom” című művében. *Korall* (5.) 15–16. 226–247.
- Demeter Tamás 2004: A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest, 178–203.
- Erdei Ferenc 2001 [1942]: Történelem és szociológia. In: Lakatos László (vál., s. a. r., bev., jegyz.): *Hajnal István*. Budapest, 249–268.
- Gálffy László 2008: Hajnal István: Írásktatás a középkori egyetemeken. *Korall* (9.) 34. 120–129.
- Glatz Ferenc 1993: Hajnal István történetírása. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, XI–XIX.
- Gyáni Gábor 2006: „...ne deklaráljanak mesterségesen ellenfélnek...” Hajnal István levelezéséből halála 50. évfordulója alkalmából. *Korall* (7.) 24–25. 5–22.
- Gyáni Gábor 2018a: *Kánon, ellenkánon és politikai megfelelés*. In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 15–45.
- Gyáni Gábor 2018b: Irodalom- és történetelméleti diskurzusok a két világháború között. In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 161–174.
- Gyáni Gábor 2018c: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 234–258.
- Hajnal István 1921: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korában*. Budapest.
- Hajnal István (szerk., bev.) 1927: *A Kossuth-emigráció Törökországban*. 1. Budapest.

- Hajnal István 1929: *Esterházy Miklós nádor lemondása. (Székfoglaló értekezés.)* Budapest.
- Hajnal István (szerk.) 1930: *Esterházy Miklós nádor lemondása. Az 1642. évi meghíúsult országgyűlés időszaka (1640. december – 1643. március).* Budapest.
- Hajnal István 1936: *Az újkor története. Egyetemes Történet* 3. kötet. (Szerk.: Hóman Bálint – Szekfű Gyula – Kerényi Károly.) Budapest.
- Hajnal István 1940: A „racionális” a fejlődéstörténetben. *Századok* (74.) 9–10. 462–464.
- Hajnal István 1942a: Az osztálytársadalom. In: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Ötödik kötet. *Az új Magyarország.* Budapest, 165–200.
- Hajnal István 1942b: „Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom.” *Századok* (76.) 7–8. 358–361.
- Hajnal István 1943: Marc Bloch: La société féodale I–II. *Társadalomtudomány* (23.) 4–5. 508–513.
- Hajnal István 1954: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales.* Budapest. (2. bővített kiadás: 1959.)
- Hajnal István 1957: *A Batthyány-kormány külpolitikája.* Budapest. (2. kiadás: 1987.)
- Hajnal István 1993 [1920]: Árpád-kori oklevélírások és a francia egyetemek. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 3–11.
- Hajnal István 1993 [1932]: Racionális fejlődés és írásbeliség. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 29–36.
- Hajnal István 1993 [1933]: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 37–64.
- Hajnal István 1993 [1937]: A technika fejlődése. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 139–155.
- Hajnal István 1993 [1939]: Történelem és szociológia. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 157–204.
- Hajnal István 1993 [1941]: Az európai város kialakulása. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 205–241.
- Hajnal István 1993 [1942]: A kisnemzetek történetírásának munkaközösségéről. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 243–298.
- Hajnal István 1993 [1944]: A gépkorszak kialakulása. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 299–355.
- Hajnal István 1993 [1946]: Technika és történelem. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 388–390.
- Hajnal István 1993 [1948]: Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés. In: Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok.* (Vál., s. a. r. és jegyz.: Glatz Ferenc.) Budapest, 421–444.
- Hajnal István 2001 [1949]: Az első gépek. In: Lakatos László (vál., s. a. r., bev., jegyz.): *Hajnal István.* Budapest, 227–240.
- Halmos Károly 2008: Hajnal István műveinek könyvészete. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* Budapest, 187–203.

- Halmos Károly 2021: Racionalitás és rezon. Hajnal István „hatalomelmélete”. In: Halmos Károly: *Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. Budapest, 114–118.
- Irinyi Károly 1962: Hajnal István szociológiai történetnézetéről. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve I. 1962*. Budapest, 167–183.
- Kemény István 1972: Előszó. In: Kemény István (vál., bev.): *A szexuális élet szociológiája. (Válogatás.)* Budapest, 7–25.
- Kemény István 2010 [1972]: A magyar munkásosztály rétegződése. In: Kemény István: *Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején*. H. n. 5–20.
- Kerékgyártó Béla 1997: Fejlődéstörténet és kordiagnózis – Hajnal István és a modernség problémái. *Századvég Új folyam* (4.) 4. 91–108.
- Kiséry András 2015: Hajnal és Thienemann láthatatlan kollégiuma. A tudomány hálózatai, a német szociológia és a kommunikáció egyetemi kutatása Magyarországon 1930 körül. In: Neumer Katalin (szerk.): *Identitások és médiák II. Média és váltások*. Budapest, 246–305.
- Kondor Zsuzsanna 2004: A kreativitás mintázata: Hajnal István. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest, 204–230.
- Kosárhó László 2000: Írástörténészek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években. *Korall* (1.) 2. 110–127.
- Kovács Gábor 2000: Szokásszerű és okszerű társadalom. Történelemtipológia és kultúrkritika Hajnal István történelemfelfogásában. *Világosság* (41.) 2. 3–21.
- Kovács Gábor 2004: Hajnal István pozíciója a pozitívizmus és a szellemtörténet vitájában. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásaiban*. Budapest, 231–257.
- Kovács Gábor 2012: Az elszabadult ráció mítosza – Hajnal István modernitásképe. In: Laczkó Sándor – Faragó Emese (szerk.): *Lábjegyzetek Platónhoz 10. Az ész*. Szeged, 341–348.
- Lackó Miklós 1992: Történelmi neopozitívizmus – Irodalmi újrealizmus. Száz éve született Hajnal István. *Holmi* (4.) 12. 1811–1819.
- Lakatos László 1982: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme. Hajnal István 1933/34-es tanulmányai. *Medvetánc* (2.) 2–3. 305–319.
- Lakatos László 1992: „Középkorimádat” vagy népiesség? Hajnal István történetnézete. *Valóság* (35.) 11. 30–45.
- Lakatos László 1996: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest.
- Lakatos László (vál., s. a. r., bev., jegyz.) 2001: *Hajnal István*. Budapest.
- Lamprecht, Karl é. n.: *Modern történettudomány*. (Ford. Sas Andor.) Budapest.
- Le Goff, Jacques 1979: *Az értelmiség a középkorban*. (Ford. Klaniczay Gábor.) Budapest.
- Mályusz Elemér 2021: *Visszaemlékezések*. (Szerk., s. a. r.: Soós István.) Budapest.
- Márkus István 1993: Hajnal István igaza. *Valóság* (36.) 12. 1–17.
- Mérei Gyula 1960: Szekfü Gyula történetnézetének bírálatához. *Századok* (94.) 1–3. Klny. 1–77.
- Nyíri Kristóf 1992: Hajnal István időszerűsége. *Világosság* (33.) 8–9. 684–685.

- Pirenne, Henri 1983 [1933]: *A középkori gazdaság és társadalom története*. (Ford. Gyáros Erzsébet.) Budapest.
- Ress Imre 2004: Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros. *Korall* (5.) 15–16. 284–315.
- Ress Imre 2014: Herceg Esterházy Pál, a Szent Szövetségi diplomata és alkotmányos miniszter. In: Fülöp Éva Mária – ifj. Gyüszti László – Schmidtmayer Csaba (szerk.): *Griffkarddal és rózsával. Az Esterházy család története*. (Annales Tataiensis VII.) Tata, 53–69.
- Sasfi Csaba (szerk.) 2001: *Írástörténet – szakszerűsödés*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 6.) Szombathely.
- Szigeti József 1964: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest.
- Tamáska Máté 2006: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. *Építés- Építészettudomány* (34.) 3–4. 387–406. <https://doi.org/10.1556/EpTud.34.2006.3-4.8>
- Tóth Zoltán 1991: A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég* (7.) 2–3. 75–130.
- Urbán Aladár 1987: Előszó. Hajnal István és az 1848. évi magyar külpolitika. In: Hajnal István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. 2. kiadás. Budapest, 7–22.
- Vierkandt, Alfred 1908: *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. Leipzig.
- Vierkandt, Alfred (Hg.) 1931: *Handwörterbuch der Soziologie*. Stuttgart.
- Viskolcz Noémi 2019: *A herceg történésze. Hajnal István az Esterházyak szolgálatában 1922–1930*. Budapest.

György Péter

A Freud-múzeumok kérdéseihöz

Gyekiczki András és Rajk László emlékére

Az alábbi szöveg nem Sigmund Freud életéről, s nem is a pszichoanalízis történetéről, hanem a Freudról elnevezett bécsi, londoni és szentpétervári múzeumokról szól – egy fontos kitérővel a Pápán rendezett holokauszt kiállításra –, majd azok összefüggéseit értelmezi. A 2012-ben a pápai zsinagógában rendezett kiállítás a zsidó lakosok civil életét mutatta meg, a városbeli egykori otthonosságukat. Ezek az egykorú fotográfiák a kiállítás után, Gyekiczki és Rajk tragikusan korai halálát követően megjelent katalógusban láthatóak ma is.

A finom, politikai, ideológiai, muzeológiai és végül, de nem utolsó sorban a morális kérdések, a kontextus megértéséhez elkerülhetetlen részletek csak akkor kerülnek elő az alábbiakban, ha szerepük volt a múzeumok létrehozásában. Freud és családjának egy része 1891-ben költözött a bécsi Berggasse 19-be. A család az első emeleten lakott, a rendelő pedig a földszinten volt. Freud 1891–1938 között dolgozott, pontosabban dolgozhatott itt. A múzeumot először Freud dolgozószobájában alakították ki 1971-ben, a földszinten, a volt rendelő helyén a múzeumi titkárság és a Bécsben maradt anyagokból, iratokból álló archívum működött 1976-ig. A könyvtárat Anna Freud egykori vizsgálószobájában nyitották meg 1976-ban. Az állandó kiállítást először 1984-ben rendezték át, majd 1991-ben megújították. 1993-ban nyílt meg a videószoza, és ekkor a városzoza renoválására és újrendezésére is sor került. A múzeum a mai arculatát a 2020-ban elvégzett jelentős átalakítás során nyerte el.

AZ ELKERÜLHETETLEN RÉSZLETEK

A 82 éves Sigmund Freud, a 77 éves Martha Freud, a Bécsből már korábban távozott, 73 éves Minna Bernays (Freud sógornője), a 42 éves Anna Freud, a 48 éves Martin Freud és 41 éves felesége, Esti, 16 éves fiuk, Walter, 13 éves lányuk, Sophie, Sigmund Freud unokája, a 24 éves Ernst Halberstadt, Sigmund Freud 50 éves lánya, Mathilde és férje, a 62 éves R. Hollitscher, valamint a 41 éves Max Schur, Freud orvosa, s annak felesége és két kisgyermeke, végül a 36 éves házvezetőnő, Paula Fichtl – mindannyian 1938. május 15-én vehették át a birodalmi sassal díszített német útlevelet. 1938. június 4-én útnak is indultak, s egy nappal később már Párizsban voltak, a Gare de l'Est-en, majd este 10-kor a Gare du Nord-ról utaztak tovább. Még aznap éjjel megpillantották Dover fehér

sziklaít, s Angliába immáron ellenőrzés nélkül léphettek be.¹ Freud Bécsből való kimenekítése nemzetközi összefogással történt, részt vállalt benne Freud személyes barátja, Marie Bonaparte francia hercegnő és az amerikai nagykövet, William C. Bullitt is.

Ami a londoni otthont illeti, azt Sigmund Freud fia, az építész Ernst teremtette meg, aki már 1935-től Londonban élt, és ott egy öreg házból hozott létre egy modern épületet. S amúgy, mint azt Volker M. Welter írja Freud építész fiának szentelt könyvében: „Sigmund Freud 1939. szeptember 23-án bekövetkezett halála után tehát nem sokkal megépült Hampsteadben a bécsi Berggasse 19, a kiterjedt nagycsalád korábbi otthonának hasonmása.”² A londoni Berggasse Anna Freud 1982-es halála után, 1986-ban válhatott csak múzeummá.³ A bécsi és a londoni múzeum egyidejű működése különös helyzetet teremtett, bár párhuzamosságról csak részben beszélhetünk. Freud bécsi bútorai, könyvtára, antik gyűjteménye⁴ 1938-ban Londonba került, így a Maresfield Gardens 20. szám alatt őrizték a Freudtól örökölt maradt tárgyakat. Bécsben, az 1971. június 15-én megnyitott múzeumban⁵ Freud jórészt üres dolgozószobája várta a látogatókat, akik az eredeti berendezést csak Edmund Engelmannak Freud otthonáról készült, felnagyított képein láthatták.⁶ Az, hogy mindez milyen problémákhoz vezetett, egyike a Freud-muzeológia alapkérdéseinek. Bécsben egy puszta szoba várta a múzeum iránti érdeklődőket, Londonban, a Hampstead csendjében pedig 1986 után az egykori bécsi berendezés volt látható. Azaz a két múzeum mintegy kiegészítette egymást, s ez így volt 2020-ig, amikor a Berggasse 19-ben újjáépítették a múzeumot. Akkor Freud egykori munkásságának számos dokumentuma került elő; könyvek, a pszichoanalitikus szakmai olvasmányai. A Berggasse archívuma 4000-nél több könyvből és újságból áll. A múzeumban őrzik Freud alapját, szemüvegét, s ugyancsak ott van sétapálcája és a gyalogtúráin használt botja, illetve ott vannak a könyvei is. Így például a *Die Traumdeutung* 1900-ból, amely a lipcsei Deuticke kiadásában jelent meg.

Ugyancsak fontos, hogy a bécsi múzeumot bemutató katalógusban tette közzé a szentpétervári Viktor Mazin az *Arts, Dreams and Revolution* című szövegét. A félreértések elkerülése végett: „*The Night Revolution in the Bedroom*” – így szól írásának alcíme. S ami még elgondolkoztatóbb: „Az Álomfejtésben egy helyen beszél arról a vágyáról, hogy egy etruszk sírban szeretne nyugodni. Halála után

¹ Flügge 2019: 357–383.

² Welter 2012: 139.

³ A londoni múzeum történetében kiemelkedő jelentőségű volt a 2018-as *Leaving Today: the Freuds in Exile 1938* című kiállítás (július 18–szeptember 30., kurátor: Julia Hoffband). A kiállítási katalógusban különösen fontos szerepet játszik Michael Molnar: *The Unspeakable and the Unspoken* című szövege. Molnar 2018.

⁴ Gamwell–Wells (eds) 1989.

⁵ Leupold-Löwenthal et al. (eds) 1995.

⁶ Engelman 1998.

hamvait egy 2300 éves görög urnában helyezték el. Álma így – legalább részben – beteljesült, s a klasszikus örökség részévé vált.”⁷

Ugyanakkor, a két úgymond „valódi” múzeum mellett 1999-ben Szentpéterváron létrejött a *Freud Álommúzeum*. Az intézményt létrehozó Viktor Mazin egyetemi tanár és gyakorló pszichoanalitikus Murmanszkban született 1958-ban. Szerinte Szentpétervár mesterséges város, a művészetek városa:

„A múzeumok száma Szentpéterváron folyamatosan nőtt. Jelenleg több mint 160 múzeum van a városban. Milyen helyet foglal el közöttük Freud *Álommúzeuma*? [...] Az Immaterialis Kultúra Múzeuma – Freud Álommúzeumát nem egy történelmi esemény emlékére alapították. Egy könyv adta a múzeum eredetét. A múzeumot 1999. november 4-én nyitották meg, száz évvel azután, hogy Freud *Álomfejtés* című műve először jelent meg. Ezt a könyvet gyakran nevezik a pszichoanalízis Bibliájának. Nem csoda, hogy néhány messzire tekintő látogató gyakran félreérti: Láttad a pszichoanalízis múzeumát?”⁸

A POSTMEMORY KÉRDÉSE: FOLYAMATOS METAMORFÓZIS A HOLOKAUSZT JELENTÉSÉNEK MEGÍTÉLÉSÉBEN

Az eredeti, egykorú szemtanúságot egyre többször és visszavonhatatlanul váltották fel az utólag készült szövegek és képek, illetve mindezek montázsai.⁹ Ahogy Charlotte Delbo *Auschwitz és utána* című könyve legelején, mottóként írja: „Viszsa már egyikük sem tér. Ma már nem vagyok biztos benne, hogy amit írtam, igaz. De abban biztos vagyok, hogy az igazat mondja.”¹⁰

S itt most – úgy vélem – fel kell idéznünk az 1907-ben New Yorkban, Poughkeepsie-ben született avantgárd művész, majd fotográfus Lee Miller munkásságának egy fontos részletét. Miller 1977-ben az angliai Farley Farm House-ban, East Sussexben fejezte be életét, melynek jelentős részét Európában, a kortárs avantgárd közegében élte le, majd a II. világháború alatt a *Vogue* tudósítója lett, s ezért került a felszabadulás után Dachaubá. Onnan még aznap Münchenbe, Hitler egykori lakásába ment partnerével, David Schermannal együtt. Vagyis ugyanannak a napnak az estjén, amikor a táborban a verhetetlen német Rolleiflex kamerájával képeket készített a túlélő rabokról és a csatornában holtan fekvő SS-katonáról, tisztálkodás végett (!) beleült annak az embernek a kádjába,

⁷ Mazin 2020: 93.

⁸ Mazin 2004: 16. A múzeum történetéről lásd emellett még Mazin 2020.

⁹ Lásd például Hirsch 2012. Számos vizuális példát említhetünk. Ezek között kiemelkedő jelentőségű Art Spiegelman: *Maus* című képregénye (Spiegelman 1986), melyben a zsidók és az egerek azonossága döntő (Mauschwitz). A képek, mint azt Hirsch is említi, részben ikonikusak, azaz emblematikusak.

¹⁰ Delbo 2021.

aki mindezt okozta. Bátor és őrült dolog volt ez, több szempontból is. Meztelennek lenni – Lee Miller számára gyermekkori evidencia, aztán egy elfojtásra ítérendő leendő tapasztalat emléke, végül a felnőttkori szabadság, a hírnév és az alkotás része, az önmegvalósítás terepe volt. De meztelennek lenni: óhatatlanul védtelennek, kiszolgáltatottnak is lenni, illetve azt játszani.¹¹

Lee Miller a francia szürrealista szubkultúra egyik fontos szereplője és egyben modellje volt, majd – amerikai létének megfelelően – a háborús tudósítók egyike, legkiválóbb fotográfusa lett. A tudósítói munkájához azonban csak igen áttételesen volt köze annak, amit Adolf Hitler kádjában tett, ha mindaz valóban úgy történt, ahogy arról beszámolt. Mindenesetre Eva Braun mellett – ha minden igaz – ő volt a másik meztelen nő úgymond Hitler világában. S ennek valóban van köze a pszichoanalízis test-képzeteihez, illetve annak egy nehezen elképzelhető, és ugyanakkor valóságos változatához. Mert itt nem arról volt szó, hogy a 20. század legrettenetesebb, legundorítóbb gazembere, saját nemzete árulója változtat át egy meztelen nőt rabszolgává: pont ellenkezőleg. Lee Miller csinált bolondot és semmirekellőt a képen láthatatlan Hitlerből. Azaz, mint az a fényképen is látható: Miller egy performansz és egy teátrális jelenet kettősségét alkotta meg. Ami mindennek a pszichoanalízishez való viszonyát illeti, az a kádban ülő meztelen Lee Miller testének fedett részét illeti. Ha tényleg teljesen meztelen volt, akkor óhatatlanul a rettenetes Adolf Hitler szintén meztelen testével kerülhetett közvetlen kontaktusba, ami Freud központi fogalmai, Erósz és Thanatosz, a libidó és a pusztítás perverz találkozására utalhatott.

Az 1971-ben megnyílt bécsi Sigmund Freud Múzeum személyes tárgyak és az egykori berendezés hiányában értelemszerűen ugyancsak a pszichoanalízisre koncentrált, de ugyanakkor a múzeum egésze más szerepet is játszott Bécsben. Nevezetesen Freudék emigrációja miatt az Anschlussra is emlékeztette a látogatókat. Részben meglepő, ám ugyanakkor igen fontos – Joseph Kosuth javaslatára létrehozott – rendezvénye volt a Freud-múzeumnak 1989. szeptember 25-én, a szabad Nyugatot képviselő hét nemzetközi művész – John Baldessari, Pier Paolo Carzolari, Georg Herold, Jenny Holzer, Ilya Kabakov, Joseph Kosuth és Franz West – munkásságának részletes bemutatása. Freud halálának tizenötödik évfordulójára mindegyik művész egy művet dedikált a Sigmund Freud Society-nek.¹² A modern, kortárs művészet megjelenése a Freud-múzeum terében ma is értelmezést kér, pontosabban követel. Úgy vélem, hogy az egyes művészekről pár mondatot vagy sort feltétlen érdemes írnom, akkor is, ha a katalógusban mindez elmaradt.¹³

¹¹ A Lee Millerről szóló bekezdés egy korábbi változata 2013 januárjában a *Tiszatájban* megjelent írásomban látott napvilágot. György 2013.

¹² Scholz-Strasser 2005.

¹³ Számos egyéb forrás mellett kiemelkedően fontosnak tartom a szerkesztő Julie Ault: *Alternative Art New York, Date: 1965–1985* című munkáját (Ault 2002). Ami a konceptualista, politikai normák szerint is definiálható korszak előzményeit illeti, ahhoz nélkülözhetetlen forrást jelent Rosalind E. Krauss: *The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths* című könyve (Krauss 1986).

Joseph Kosuth konceptualizmusa jelentős mértékben meghatározta a többiek munkáit is. Ami ugyanilyen lényeges és válaszra várt akkor, s részben vár ma is, hogy a Sigmund Freud Múzeum munkatársai miért gondolták, hogy a kortárs baloldali, konceptuális, azaz jelentős részben politikai művészet fontos lehet a számukra, pontosabban a Freud Society számára. Ezek a művek egyszerre használtak képeket és azokra reflektáló szövegeket. Így történt ez Kosuth *Egy és három szék* című munkája esetében is, ahol egy méretazonos, fekete-fehér fénykép, mellette maga a szék maga volt látható, s ugyanazon a falon a székről szóló szöveg is olvasható volt. Azaz mintha Kosuth egyszerre használta volna fel a freudizmus vizuális és nyelvi kettősségét. S mindez megítélésem szerint Jenny Holzer szöveg-munkásságát is áthatotta: igaz, sokkal direkter. Holzer a nagyvárosi (New York-i) közterben lévő reklámok között helyezte el az olyan sokak számára elérhető szövegeit, mint például a *Protect me from what I want*, vagy az *Abuse of Power No Surprise*-t. Ezek az 1980–1983 között keletkezett szövegek direkt identitáspolitikai kérdéseket, a kapitalizmus által teremtett és megoldhatatlannak tűnő problémákat vetettek fel, amelyek akkor és ott még bizonyosan némi távolságra voltak a freudizmustól, a pszichoanalízis hagyományától. Holott mindkét provokatív állítás beilleszthető a freudizmus által teremtett szótárba.

Ugyancsak több mint figyelemre méltó Ilya Kabakov és felesége közös munkássága. Azok a totális installációk, amelyeket együtt teremtettek és mutattak be számos nyugati múzeumban, ugyancsak összeköthetőek a freudizmus világgépével. Így például Kabakov egyik igazán drámai módon létrehozott s kiemelkedő munkája, az *Alternative History of Art: Rosenthal, Kabakov, Spivak*, amely részben egy kiállítás volt, részben egy döbbenetes erejű katalógust teremtett, s amelynek máig is több jelentésrétege ugyancsak összefüggésben van a freudizmus fogalmai-val, illetve fantáziáival. Kabakov megkettőzte magát, s az általa létrehozott két festő munkásságában a szocialista realizmus nyomai láthatóak, s a képek annak megfelelően módosulnak, hogy miként viszonyulhattak a sztálinizmus szocialista realizmusához. A konceptuális művészet arra is alkalmas volt, hogy a szocialista realizmust is radikális kritika alá vesse: azaz éppúgy az önismeret kérdését tekintette tárgyának, mint a pszichoanalízis.

KÉT KIÁLLÍTÁS: BÉCSBEN ÉS PÁPÁN

Ebben a részben két, címében és némileg tartalmában is hasonló indíttatású kiállításról írok. Mindkettő – Marianne Hirsch kifejezésével élve – a *postmemory* megnyilvánulása, amikor a holokausztot már-már elfeledő nemzedékek szembesülnek saját városuk múltjával. 2003. március 26-a és szeptember 28-a között rendezték meg a *Freuds verschwundene Nachbarn* című kiállítást Bécsben. A kurátorok Thomas Hübel, Birgit Johler és Lydia Marinelli voltak. Ez a kiállítás pontosan érzékeltette a Berggasse 19. lakóinak történetét, sorsát. A ház egykori lakóinak drámai, tragikus, vagy végül a túlélésig eljutott története a kiállítás látogatói

számára Sigmund Freud és családja kontextusát is felidézte és sok szempontból érthetővé tette emigrációjukat, vagy későbbi hazatérésüket. Mint azt fentebb már írtam, Pápán 2012-ben nyílt meg a régi zsinagógában az *Elfeledett szomszédaink* című kiállítás, amit később bemutattak Washingtonban és Los Angelesben is.¹⁴ A tárlat katalógusa 2022-ben jelenhetett meg. Bécsben a politikai-társadalomtörténeti mikrohistóriát idézték fel. Pápán az asszimilációs évek képei kerültek elő, az első években a város mai lakosságának heves érdeklődésére és elégedettségére.

A kiállítások között számos hasonlóság és különbség volt mind léptékük, mind a megvalósításuk módja szempontjából. A bécsi jóval kisebb volt, mint a pápai. A Freud-múzeum az 1938-as évet, tehát az Anschluss idejét tekintette kiindulópontjának, s annak dokumentumait használta fel, azaz a tárlókban a korszak hivatalos német nyelve tűnt fel, s az azt reprezentáló nyomdai eljárások voltak láthatóak. Mindkét tárlat olyan zsidó (vagy az uralkodó, diktatórikus politikai normáknak megfelelően annak tekintett) emberekről, családokról szólt, akik az adott korszak és ország zsidókra vonatkozó törvényei miatt foglalkozásukat, otthonukat elhagyni kényszerültek, és vagy sikerült megmenekülniük – például időben kivándoroltak –, vagy utóbb a holokauszt áldozatai lettek.

Bár különböző időkben – Bécsben az Anschluss-szal kezdődően, Magyarországon később, a „zsidótörvények” életbelépésekor –, de a zsidóknak minősítettek sem itt, sem ott nem folytathatták addigi életmódjukat, foglalkozásukat, tevékenységüket. Mindkét kiállítás az ő sorsukat mutatta be, de a rendezési elv abban különbözött, hogy míg a bécsi tárlat egyetlen ház minden lakójának sorsát követte, a pápai a kisváros összes olyan zsidó családjának a sorsát igyekezett feltárni, amelyről sikerült fényképeket, dokumentumokat, leveleket stb. összegyűjteni. Míg a bécsi kiállítás döntően életrajzokat és az egyes személyekre vonatkozó dokumentumokat állított ki, addig a pápai egykorú fényképfelvételek bemutatására támaszkodott.

A bécsi ház, amelyiknek Freud és családja évtizedeken keresztül lakója volt, a zsidónegyedben áll, s a ház lakói is többnyire zsidók voltak. A bécsi kiállítás egy konkrét ház konkrét „szomszédairól” (Freud egykori lakótársairól) szólt, a pápai átvitt értelemben beszélt az eltűnt szomszédokról, akik valamikor ott éltek a város többi lakója között, de mára már alig őrizi valami az emléküket. A bécsi történet szereplői a következők voltak, lakásonként felsorolva:

Földszint 2., utcai lakás: Siegmund Kornmehl (1868–1942) egy három filiáléval rendelkező kóser hentesbolt (melynek központja a Berggasse 19-ben volt) tulajdonosa, és a két háború közti időszakban az izraelita közösség legfontosabb szállítója volt. 1938-ban boltját elvették, 1939-ben bezárni kényszerült. Ekkor határozta el, hogy családjával kivándorol Palesztinába. Kornmehl 1942-ben, Tel-Avivban halt meg.

¹⁴ Rajk László 2019-ban, Gyekiczki András 2020-ban hunyt el. A kiállítás történetét összefoglaló katalógus 2022-ben jelent meg, Volosin Hédi, Gyekiczki András özevegye és Pető Iván szerkesztésében. A kötet előszavát Závada Pál írta. Gyekiczki 2022.

Félelem 5.: Freud bérelt magánlakása. Az Anschluss után a lakást a rendőrség átvizsgálta, Annát kihallgatták. Sokáig tartott, amíg Freud, a családja, Max Schur orvos és a cseléd, Paula Fichtl megkapták az engedélyt az ország elhagyására. 1939 tavaszán költözött be az első új, szintén zsidó bérlő. Ez a lakás később gyűjtőlakásként szolgált más zsidók számára, többek között például egy zongoratanárnő és családja költözött oda.

Félelem 6.: itt fogadta Freud a pacienseit. A londoni Maresfield Gardens 20-ban található Freud-gyűjtemény jelentős része is innen származik. Így például a Vatikáni Múzeumból származó görög szobor másolata, a római dombormű, a fiatal és szép nőt ábrázoló Gradiva. Freud fontos dokumentumnak és műalkotásnak is tartotta Wilhelm Jensen kisregényét, a *Gradivát*.¹⁵

1. emelet 7.: Adolf Mathias (187?–1943) ügyvéd és – szakácskönyvet író – felesége, Stefanie laktak itt. Adolfnak 1938-ban fel kellett hagynia ügyvédi tevékenységével, és feleségével ki kellett költöznie. Ezután gettóba került, majd deportálták Theresienstadtbba (ahova 13 711 bécsi zsidót küldtek). 1943-ban halt meg.

1. emelet 8.: az öttagú Hauser család lakott itt 1923 óta. 1938-ban a család egy részének sikerült kivándorolni Amerikába, a családfőt, Rudolf Hausert kényszerítették, hogy textilterekeskedését feladja, a céget „árjásították”.

2. emelet 9–10.: Dorothy Burlingham, a híres New York-i üvegművész és ékszerész, Louis Comfort Tiffany lánya költözött ide gyermekeivel 1925-ben, mert azt remélte, hogy idősebb fiát Anna Freud kezelni fogja. Ennek hatására ő maga is a pszichoanalízis felé fordult, ez vált hivatásává. 1932-től a bécsi pszichoanalitikus egyesület tagja lett, Anna Freuddal életre szóló barátságot kötött. 1938-ban, amikor a pszichoanalízis intézményeit felszámolták Bécsben, ő is Londonba ment Annával.

2. emelet 11.: 26 éven át lakott itt Dorothea és Emil Humburger; apjuk déligyümölcs-kereskedő volt. Az Anschluss után az akkor 68 éves Emilt elfogták, vállalkozását az „árjásítás” jegyében elvették. 1939-ben feleségével Athénba menekült. Három lányuk egyike katolikus családba házasodott, így sikerült túlélnie Ausztriában. Egy másik lányuk már 1935-ben Tel-Avivba költözött.

3. emelet 14.: Victor John és felesége 1904-től lakott itt, két lányával. Victor több mint 30 évig a *Riunione Adriatica di Sicurtà* biztosítótársaság igazgatója volt, 1938-ban nyugdíjba ment. 1939–1941 között lakásukat meg kellett osztaniuk egy házaspárral, akiket kényszerrel kvártélyoztak be hozzájuk. 1941-ben Victornak el kellett hagynia a lakást, ahonnan a Grossen Sperlgasse-be, egy gyűjtőhelyre vitték, majd onnan Łódź-ba deportálták a feleségével együtt, és onnan már nem tértek haza.

Itthon, a zsidó múlttal foglalkozó kiállításon minden radikálisan másképp történt. Závada *Emlékezni és felejteni* című előszavában felidézi Rajk László *Beleégett emlékezet* című koncepcióját:

¹⁵ Freud 2001 [1907]. Lásd még Radnóti 2001.

„Emlékeink, emlékezetünk jelen van a mindennapi életünkben, hiszen létünkkel és cselekedeteinkkel, munkánkkal formáljuk nap mint nap. Elődeink ott vannak életünkben, nemcsak fényképként a falon, hanem a kikopott lépcsőfok homorulatában, a kifényesedett ajtókilincsen, a parketta reccsenésében, az építésben és rombolásban. Az emlékek azonban csak általunk hívhatók elő. Ha akarjuk, a bennünket körülvevő falak láthatóvá teszik mindazt, aminek tanúi voltak, amit rejtve, magukba égetve hordoznak. Így a falak, amelyek eddig mindent eltakartak és elfedtek, hátterbe vonulva szinte elmosódnak, az emlékek pedig, amelyeket eddig magukba zártak, kiélekednek.”¹⁶

A nagyméretű, sokszáz fényképet tartalmazó kötet Gyekiczki András által írott bevezetésének első mondata félreérthetetlen: „1944. július 4–5-én 3600 zsidó polgárt hurcoltak el Pápáról és a környező településekről.”¹⁷ A pápai kiállítás előképe, mint Gyekiczki maga azt megemlíti, egy 2006-ban Varsóban látott, megrendítőnek ítélt kiállítás volt (a címe: *And I still See Their Faces – Images Polish Jews*), amely, mint megfogalmazta:

„[...] nagyon más volt, mint amilyeneket a holokausztról addig láttam. Ez a kiállítás nem a rémségekről szólt, hanem az életről. A »történelem« megidézése helyett hétköznapi emberek tekintettek rám a fényképekről. A hatás fogva tartott, és pár évvel később eszméltem rá, hogy én ezt meg tudnám csinálni, otthon Pápán is.”¹⁸

S valóban, meg is csinálta, pontosabban Rajk Lászlóval csinálták meg az elhagyott, nagy zsinagógában. 2012-ben *Elfeledett szomszédaink – Családok, sorsok, történetek a pápai zsidóság két évszázadából* címmel nyitották meg a kiállítást. Az üres teremben életnagyságú képeket is bemutatnak, az emberi lét metamorfózisai valóban élményszerűvé tették a történelmet, amely a pápai zsidók számára 1748-ban kezdődött el. S a zsidó társadalom otthonra lelt a városi társadalom egészében. A zsinagógát 1844-ben kezdték el építeni az Esterházy-uradalom építésének, Steiner Antalnak a tervei, munkája alapján. A katalógusban pontosan felsorolt és bemutatott zsidó vagy azokkal rokonszenvező családok, s fontos politikai szereplők találhatók, mint például Sulyok Dezső is. Sulyok 1936-ban a Parlamentben elmondott beszédéből egy rövid, de fontos részt idéznek a katalógusban is:

„Foglalkoznom kell a zsidókérdéssel is. Én az antiszemitizmust helytelenítem és elítélem. Elítélem azért, mert inhumánusnak tartom. Nem igaz, hogy ennek a fajnak csak rossz tulajdonságai vannak. Hiszen ennek a fajnak az emberiség legalább annyit köszönhet, mint bármely más fajnak. Mondom, elítélem az antiszemitizmust ebből a szempontból is, de elítélem azért is mert nem tehetjük meg azt, hogy 500 000

¹⁶ Závada 2022: 9.

¹⁷ Gyekiczki 2022: 15.

¹⁸ Gyekiczki 2022: 19.

embert elengedjünk a nemzet organizmusából, azokat kitaszítottak tekintsük [...].”¹⁹

A fényképek nagy részén szereplő és zsidó családneveket viselő emberek amúgy minden további nélkül beilleszkedhettek a kortárs magyar társadalomba. Mindössze a rabbik, s a haszidok azonosíthatóak a zsidó imágóval – ha van ilyen egyáltalán.

S most térjünk vissza Bécs jelenébe. 2018-ban a Film Archív Austria *Die Stadt Ohne Juden, Muslime, Flüchtlinge, Auslander* kiállítását láthattam Bécsben. A tárlat címe Hugo Bettauer regényét, az 1922-ben megjelent *Die Stadt ohne Juden* idézte fel.²⁰ A könyv a zsidóellenes nagyváros abszurd utópiáját, az antiszemitizmus szatíráját tartalmazta, már igen korán. Bettauer a zsidó vallásból előbb az evangélikus, majd a katolikus egyházba tért át. A nácik 1925-ben végeztek vele. A 2018-as kiállítás Bettauer könyvére utal vissza, de – összefüggésben a kortárs Bécs aktuális problémáival – az antiszemitizmus mellé már felsorakoztatja a 21. század ártó eszmeáramlatait, az iszlamofóbiát, a menekült- és idegenellenességet is.

És végül írnom kell a Berggasse 19-ben, a Freud-múzeumban jelenleg is látható kiállításról. Az új tárlat 2020 óta foglalja el immár a teljes félemeletet, az összenyitott hajdani két lakást. A valamikori rendelő a pszichoanalízis atyjának a munkásságát állítja a nézők elé. A pszichoanalízis egyszerre nagyhatású elmélet, amely kitörölhetetlen nyomot hagyott a 20. század kultúrájára és művészetére, és egyúttal olyan klinikai gyakorlat, amelyet számos követője folytat, megreformálva, továbbgondolva legfontosabb fogalmait, koncepcióit. A most látható „*Analysis Interminable*” című kiállítás (kurátor Esther Hutfless) öt kortárs pszichoanalitikus iskolát és azok reprezentatív képviselőit mutatja be, így Jean Laplanche az ösztönelméletet, Melanie Klein a tárgykapcsolat-elmélet továbbgondolását, Jaques Lacan pedig a strukturális pszichoanalízist képviseli. A család volt lakóhelyeül szolgáló helyiségekben azokat az eredeti tárgyakat, képeket, fényképeket láthatjuk, amelyek Freudot, a tudóst körülvezték, de az újjáépített múzeumban a Freud család száműzetésének és a freudi örökség továbbélésének dokumentumai is láthatóak.

A londoni Freud-múzeum a Maresfield Gardensben az emigrációba kényszerült pszichoanalitikus bútorait, tárgyait, dokumentumait őrizte és mutatta be az érdeklődőknek, de soha nem reflektált a holokauszt kérdésére, lévén, hogy Nagy-Britannia mentes volt a német megszállástól. A szentpétervári helyzet ugyancsak némiképp távolabb volt a holokausztól. A német megszállás az orosz lakosság egészét, és ezen belül a kommunistákat tekintette ellenfelének. Az Anschluss miatt emigrációba kényszerült Freud otthona Bécsben, a Berggasse 19-ben egészen 1971-ig üresen állt, amikor végül létrehozták a múzeumot. Az itt

¹⁹ Gyekiczki 2022: 53.

²⁰ Bettauer 1997 [1922].

egymást váltó kiállítások különbözőképpen reflektáltak a freudi életműre és a holokausztra traumájára. A 2020-ban megnyílt, ma is látható kiállítás egyszerre próbálja helyreállítani a „hely szellemét” a Freud család lakásának rekonstrukciójával, valamint a freudi pszichoanalízis továbbélését követői, utódai által.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ault, Julie 2002: *Alternative Art New York, Date: 1965–1985*. University of Minnesota Press – The Drawing Center, New York.
- Bettauer, Hugo 1997 [1922]: *Nagyváros zsidók nélkül. Világhírű satirikus regény*. GLM Unió, Budapest.
- Delbo, Charlotte 2021: *Auschwitz és utána. Múlt és Jövő*, Budapest.
- Engelman, Edmund 1998: *Sigmund Freud: Vienna IX. Berggasse 19*. (Introduction: Scholz-Strasser, Inge.) Christian Brandstatter, Vienna.
- Flügge, Manfred 2019: *Nagyváros lélek nélkül. Bécs 1938*. Corvina, Budapest.
- Freud, Sigmund 2001 [1907]: A téboly és az álmok W. Jensen Gradivá-jában. In: Erős Ferenc (sorozatszerk.): *Sigmund Freud művei IX. – Művészeti írások*. Filum, Budapest, 11–102.
- Gamwell, Lynn – Wells, Richard (eds) 1989: *Sigmund Freud and Art: His Personal Collection of Antiquities*. State University of New York – Freud Museum, Binghamton.
- Gyekiczki András 2022: *Elfeledett szomszédaink. Zsidó családok Pápán*. Maxim 69, Budapest.
- György Péter 2013: Lee Miller: Hitleriana. *Tiszatáj* (67.) 1. 62–71.
- Krauss, Rosalind E. 1986: *The Originality of the Avant-Garde and Other Modernist Myths*. MIT Press, Cambridge, MA – London.
- Hirsch, Marianne 2012: *The Generation of Postmemory, Writing and Visual Culture after the Holocaust*. Columbia University Press, New York.
- Leupold-Löwenthal, Harald – Lobner, Hans – Scholz-Strasser, Inge (eds) 1995: *Sigmund Freud Museum: Wien IX. Berggasse 19. Catalogue*. 1. kiadás. Christian Brandstatter, Vienna.
- Mazin, Viktor 2004: *Muzej Sznovigienii Freuda. Freud's Dreams Museum*. Kabinet K., St. Petersburg.
- Mazin, Viktor 2020: Arts, Dreams and Revolution. In: Pessler, Monika – Finzi, Daniela (eds): *Freud Berggasse. 19. The Origin of the Psychoanalysis*. Hatje Cantz – Sigmund Freud Museum, Vienna, 87–95.
- Molnar, Michael 2018: The Unspeakable and the Unspoken In: Hoffbrand, Julia (ed.): *Leaving Today: the Freuds in Exile 1938. Exhibition Catalogue*. Freud Museum, London, 8–10.
- Radnóti Sándor 2001: Gradiva (I) (Esettanulmány). *Holmi* (13.) 11. 1477–1490.
- Scholz-Strasser, Inge 2005: The Museum. In: Leupold-Löwenthal, Harald – Lobner, Hans – Scholz-Strasser, Inge (eds): *Sigmund Freud Museum: Wien IX. Berggasse 19. Catalogue*. 3. kiadás. Gingko Press, Vienna, 9–10.

- Spiegelman, Art 1986: *Maus 1. A Survivor's Tale: My Father Bleeds History*. Pantheon Books, New York.
- Welter, Volker M. 2012: *Family Architect: Berggasse in London*. Berghan Books, New York – Oxford.
- Závada Pál 2022: Emlékezni és felejteni. In: Gyekiczki András: *Elfeledett szomszédaink. Zsidó családok Pápán*. Maxim 69, Budapest, 9–12.

Felix de Mendelssohn

A pusztulás örökösei

*Az osztrák pszichoanalízis és a túlélők leszármazottai**

A TÖRTÉNELMI FEJLŐDÉS

A háború utáni pszichoanalízis osztrák művelői sokáig, nagyon sokáig keveset vagy egyáltalán nem beszéltek a holokauszt-túlélők családjában előforduló lelki következményekről. Néhány műtől eltekintve az 1980-as évek végéig alig vettek tudomást a témáról.¹ Ekkor azonban – ehhez Kurt Waldheim elnökválasztási kampánya volt a nyitány – egy hosszú és kényes belső vita kezdődött el, amely máig nem csitult el, és társadalmi hatása a nyilvános emlékművekről szóló vitákban, anyagilag pedig a visszaszolgáltatási eljárásokban mutatkozik meg.

Miért ez a majdnem 40 éves csend? Ennek első pillantásra két oka lehet. Egyrészt a háború utáni osztrák pszichoanalízis, akárcsak a környező társadalom, saját újjáépítésével volt elfoglalva. Kezdetben nem volt több egy maroknyi analitikusnál, akik különböző okokból a háború után Ausztriában maradtak vagy odamentek, hogy az újjáépítésnek szenteljék magukat, de a 70-es évekig is eltartott, mire létrejöttek a megfelelő képzési intézetek, ahová aztán özönlöttek a jelentkezők. Ők főleg kritikus pszichiáterek és pszichológusok, csalódott teológusok, csalódott és aggódó pedagógusok, szociális munkások és társadalomtudósok voltak (a jelzőket tetszőlegesen cserélgethetjük), egyszóval annak az 1968-as nemzedéknek a tagjai, amelyik a pszichoanalízisben a felvilágosodás és az emancipáció eszközét akarta újra felfedezni.

A hallgatás másik oka: a háború befejezése után az üldöztetés és a kiűzetés túlélőinek első generációja – akár a koncentrációs táborból, akár a száműzetésből tért vissza – aligha volt érdekelt abban, hogy lelki zavarainak pszichoterápiájával emlékezzen. Inkább meg akart szabadulni az emlékeitől, normalizálódni, beilleszkedni. Többnyire csak egyet akart: hogy „ne tűnjön fel” túlzottan. A túlélésnek ez az elve az üldöztetés idejéből maradt meg. A táborokban volt létfontosságú,² és mint sok más egyéb tudatalatti viselkedési mód abból az időből, ez is szinte töretlenül átmentődött a háború utáni időkbe is. Az első nemzedék nem a pszichoterapeutával való együttműködésben látta meg a megváltást saját lelki

* A cikk eredeti megjelenése: Felix de Mendelssohn 2006: Erben der Vernichtung. Die österreichische Psychoanalyse und die Nachkommen der Überlebenden. In: Barbara Tóth – Hubertus Czernin (Hgg.): 1986 – *Das Jahr, das Österreich veränderte*. Czernin Verlag, Wien, 105–114.

¹ Például Brainin–Springer 1980; Francesconi 1983.

² Bettelheim 1980.

kínjaitól, zavaraitól, elfojtásaitól és szétválásaitól, hanem többnyire a saját gyermekeibe helyezte minden reményét, abba, hogy ők „mások lesznek”.

Ez a „második generáció” a szüleivel ellentétben azonban szükségesnek, sőt, nélkülözhetetlennek tartja az emlékezést ahhoz, hogy leküzdje lelki problémáit. Az a traumatikus szakadás az eredettörténetükben, amit a szülei éltek át és tapasztaltak meg, mély, megmagyarázhatatlan szakadássá vált a személyiségükben. Közülük sokan súlyos zavaroktól szenvednek önérzetükben – vagy identitástudatukban, amit legjobban a Ruth Beckermann kifejezése ír le – sehovatartozó (*unzugehörig*).³

A tünetek különbözőek: depresszió és deperszonalizáció, perverziókra vagy függőségekre való hajlam, beleértve a perverz hajlamokat elfedő munkamániát, szélsőséges helyzetekre és önvészélyességre való hajlam, és szinte minden esetben partnerproblémák, a szexuális identitással és az intimitással kapcsolatos nehézségek, amelyek túlzott függőséget és kontrolligényt váltanak ki. Ám a tünetek mögött valami közös válik láthatóvá, egy mélyen bizonytalan pszichés struktúra, mintha valaki egy talány vagy titok hordozójává lett volna „kiválasztva”, amely rejtélyes mások és önmaga számára is – egy titok, amiről nem beszélnek, aminek köze van a félelemhez, a halálhoz és a bűntudathoz.

Az ilyen betegek csak az 1970-es években kerültek a pszichoanalitikusok egyéni és csoportos kezelésébe, ugyanakkor, amikor maga az osztrák pszichoanalízis is azzal foglalkozott, hogy egy „második generáción keresztül” újra elfoglalja a helyét a társadalomban. Ezek Kreiskynek azon évei voltak, amikor a pápa Ausztriát a „boldogok szigetének” nevezte. Mindenki látszólag azon örvendezett, hogy Ausztriában nincs többé antiszemitizmus, nem is lehet, hiszen az országnak egy köztisztviselőben álló zsidó szövetségi kancellárja van. De a láthatáron már gyülekeztek a felhők.

Kreisky udvarlása az FPÖ-s volt SS-tag Friedrich Peternek, a Simon Wiesenthal elleni alattomos támadásai, továbbá belügyminisztere, Otto Rösch, aki exnáci volt, mindez sokkal inkább aggasztotta az Ausztriában élő zsidókat, mint a palesztinbarát külpolitika. Ehhez még különös baklövések járultak, például, amikor a repülőtéren Friedhelm Frischenschlager, a Kreisky követő koalíciós kormány FPÖ-minisztere köszöntötte a hazatérő háborús bűnös és marzabottói mészáros Walter Reder őrnagyot.

Akkoriban a tévében a *Club 2* című műsort moderáltam erről a „Reder-ügy”-ről, és riasztó leveleket kaptam utána. Mióta Ausztriában élek, először hallottam nyíltan kifejezett antiszemita fenyegetéseket és sértéseket. De érkeztek levelek a koncentrációs táborok túlélőitől vagy olyan zsidóktól is, akik tengeraltjáróként bujkálva éltek túl a háborút és láthatóan még mindig inkább így éltek tovább Ausztriában, ugyanis ezt írták: „Kérjük, ne vitassuk meg ezeket a témákat, ne ébresszük fel az alvó oroszlánt. Mióta ilyen dolgokról beszélnek, azóta félünk a lépcsőházban a szomszédok tekintetétől, nemrég pedig még

³ Beckermann 1989.

horogkeresztet is festettek a falra.” SS és horogkeresztes mázolmányok is megjelentek a rendelőm közelében lévő közösségi épület falán, ami különösen aggasztotta zsidó pácienseimet, és a rajzokat csak hónapok és a magisztrátusnak többször benyújtott beadványok után távolították el.

A 80-as években Ausztriában végleg megszűnt a náci korszakról és annak bűneiről való kollektív és egyezményes hallgatásnak ez az ijesztő átmeneti időszaka. Kurt Waldheim elnökválasztási kampányával és Jörg Haider FPÖ-beli felemelkedésével szalonképessé vált az, amit korábban csak suttyomban lehetett eldűnyögni. A pszichoanalízisekben is előfordult – újra – az antiszemitizmus.

Ezzel egy időben három folyamat is elindult. A túlélők gyermekei fel akarták kutatni a szüleik eltemetett emlékeit, amelyek be voltak zárva a képzelet és a teátrális ismételtetések szövevényébe. Ezzel egy időben a két nagy bécsi pszichoanalitikusképző intézetben faggatni kezdték az alapító atyákat mint kortárs tanúkat, hogy fokozatosan áttekinthetőbbé tegyék a saját származástörténetüket. A Waldheim-választás után bécsi pszichoanalitikusokból alakult egy zsidókból és nemzsidókból álló munkacsoport, hogy közösen kutassanak egy témát: mikor és hogyan jelentek meg pszichoanalitikus kezeléseiken (szintén különböző származású páciensekkel), antiszemita indulatok, mikor derültek ki ezek és miért? Ez a termékeny, de gyakran feszültséggel teli közös munka fontos adalékokat nyújtott, ugyanakkor most először körvonalazta láthatóan a tudatlanságunk mértékét.⁴

Munkacsoportunknak nem az volt a célja, hogy tanulmányozza a holokausztanak a túlélők következő generációjára gyakorolt hatását. Mi valójában teljes általánosságában akartuk tanulmányozni az antiszemita indulatot és az azt kísérő fantáziákat, ahogyan azok a pszichoanalízishez és az analitikushoz való átviteli kapcsolat sajátos keretei között megjelentek. Olyan külföldi vendégek támogattak bennünket, akik alkalomadtán meglátogattak minket, mint például Mortimer Ostow New Yorkból vagy Janine Chasseguet-Smirgel és Grünberger Béla Párizsból.

Eközben élesebben került a látóterünkbe az, hogy a különböző származású páciensekkel végzett analízisekben hogyan árnyékolja be történelmileg az egészen szokásos és többnyire szükségszerű negatív áttételi reakciókat – az analitikus iránti gyűlöletet és irigységet, a pszichoanalitikus munkájának a leértékelését és lenézését vagy a bosszúimpulzusaitól való félelmet – egy látens antiszemitizmus, ami azonban rendkívül tabusított és szinte megbeszélhetetlen volt.

Pácienseinknek azon asszociációi, amelyek kapcsolatba hozhatóak lehettek a zsidók megsemmisítésével, szinte elviselhetetlenek vagy teljesen valótlannak tűnnek számukra. Brainin és szerzőtársai erről azt a feltevésüket fogalmazták meg, hogy a fejlődési szempontból normális szadomazochisztikus fantáziákat, amelyek a megalázás, leértékelés és megsemmisítés körül forognak, Auschwitz óta sokkal nehezebb analizálni történelmileg valós tartalmuk miatt.⁵ A náci uralom tartós pszichikai következménye, hogy a Harmadik Birodalomban a képzelet

⁴ Brainin–Ligeti–Teicher 1993.

⁵ Brainin–Ligeti–Teicher 1993.

és a valóság közötti félig-meddig biztos határvonal – mindenekelőtt a megalázás és megsemmisítés fogalmával kapcsolatosan – kollektíven zavarossá vált és elbizonytalanodott. Az ilyen elképzeléseket az analízisekben a mai napig elhallgatják, elfojtják, végülis inkább megcselekszik, semmint kimondanak és integrálnak. A történelem valódi borzalmait még mindig nehezen tudják befolyásolni a tett gondolata és valósága közötti világos belső elválasztást.

A KATASZTRÓFA LELKI KÖVETKEZMÉNYEI A TÚLÉLŐK MÁSODIK GENERÁCIÓJÁNÁL

Ezen kérdések felvetődésére nekünk, pszichoanalitikusoknak is reagálnunk kellett, mégpedig kétféle módon is. Először is sürgősen tovább kellett látnunk a szűk határainknál, és el kellett ismernünk szakmai képzésünk történelmileg meghatározott hiányosságait és torzulásait, vagyis be kellett fogadnunk a témának az időközben egyre szélesebbé és mind részletesebbé váló szakirodalmát, amely nagyrészt Amerikában és Izraelben jelent meg.

Másodszor – ami még sokkal fontosabb – elkezdtünk sokkal jobban odafigyelni a pácienseinkre, hogy a szüleik és nagyszüleik múltjának bonyolult összekapcsolódásait a saját jelenükkel nyomon kövessük az asszociációikban és a magatartásukban. Kissé szégyenkezve gondolok ma arra, hogy milyen könnyen kicsúszott a szánkon a „hisztéria” nem éppen empatikus, inkább felszínes diagnózis. Az ugyan igaz, hogy a páciensek tünetei többnyire hisztérikus jellegűek voltak, és mindannyian a hisztériás megbetegedés bizonyos jellemzőjét mutatták, nevezetesen a szüleikkel és nagyszüleikkel való különösen erős és megoldatlan öntudatlan azonosulást. De még nem ismertük fel teljes dimenziójában ezeknek a „hisztériáknak” a traumatikus eredetét. Inkább az ellen védekeztünk, nehogy Freudnak a neurózissal kapcsolatos első traumaelméleténél kezdjük újra.⁶

Ezeket a páciensek nemcsak a szüleik és nagyszüleik ténylegesen átélt traumáival azonosították, hanem kisgyermekként többnyire maguk is halmozott traumatizálást szenvedtek el. Analíziseikben ismételten értesülünk olyan anyákról, akik gyermekük születése után hamar újra munkába állnak, vagy nagyon korán internátusba küldik a gyermekeiket, és ezzel megismétlik az elhagyatottság családi traumáját. Ez persze érthetően azért történik, hogy a gyerekek jobb oktatásban részesüljenek, vagy azért, hogy önállóbbá váljanak, de sok anyát bizonyára erős kétségek gyötörtek, hogy nem terhelnék-e túlságosan a gyermekeiket napi tevékenységük során a saját megoldatlan gyászukkal.

Ugyanakkor a gyermek kiadása vagy elküldése az elvesztéstől való nagy félelemmel is jár, mintha azt üzennék neki: „Légy szabad és független, de soha ne hagyd el engem!” A megtartás és elengedés alapvető élményei megrongálódnak, és megmarad a kép, annak a személynek a képe, aki nem tudja visszatükrözni

⁶ Freud 1972: 423–460.

a gyermek kívánságait és félelmeit, marad egy elsődleges kötődési személy mély lelki tartalom nélkül, átláthatatlanul. A gyermek számára az individuációra való biztatásnak és a megszállott tapadásnak ez a kettőssége az önbecsülés megtévesztő játékvá válik. Gampel arról ír, hogy a túlélő szülők megosztanák gyermekeikkel az álmaikat és a képzelgéseiket, hogy letagadják a magány és az elhagyatottság érzését, azt az elképzelést sugallják nekik, hogy a gyerekek – akiket gyakran a nagyszülőkről vagy nagybácsikról/nagynénikről neveztek el – mindig a szülőknél voltak, már a születésük előtt is.⁷

Itt lehet azt az ellenvetést tenni, hogy nem mindig a tipikus másodgenerációs túlélők fordulnak pszichoanalitikushoz. Bőven akadnak olyan utódok is, akik nem szenvednek semmilyen feltűnő lelki zavarban. Mint mindig, ennek az érvnek is megvan a jogosultsága, de ebben az esetben tegyünk három megszorítást.

1. A túlélők gyermekei közül sokak felé a szülei magas nárcisztikus elvárásokat támasztottak és kitűnő képzést biztosítottak nekik. Ők erőltetett koraérésük következtében – hiszen gyakran már gyerekkorukban úgy kellett kezelniük a szüleiket, mintha azok gyerekek vagy „páciensek” volnának – szakmailag különösen sikeresé válhatnak. Fájdalmuk láthatatlanabb, csak alkalomadtán érezhető az intimitás iránti sóvárgásuk és attól való irtózatuk ürességében. Szüleiktől vették át az „észrevétlenség” parancsát is, ami arra kényszeríti őket, hogy egyfolytában leplezzék depresszív hangulatukat és destruktív késztetéseiket. Az erre irányuló, olykor kaméleonszerű törekvésükben kevés alkalmuk van arra, hogy kitörjenek a mástörvényűség tudattalan fojtogató szorításából. Az a tény, hogy ritkán fordulnak pszichoanalitikushoz, vagy csak végső esetben, amikor minden balul üt ki, keveset mond el a lelki egészségükről.⁸

2. Tudomásom szerint a pszichoterápiás rendelőkben az itt élő zsidó leszámazottak aránya amúgy is különösen magas, sőt, több zsidó terapeuta esetén talán még magasabb lenne. Az „élj tovább” parancsa ebben a Bécsben, amelyet egyesek az antiszemitizmus titkos világfővárosaként jellemeznek, a „tettesek országában” különös identitás-bizonytalanságokat kelt ezekben az emberekben. Ne felejtjük el, hogy Bécsben csak egy kisebb parkot neveztek el Sigmund Freudról, amelynek még postacíme sincs, miközben az antiszemitizmust nyílt politikai stratégiaként űző egykori polgármester, Karl Lueger továbbra is mindenhol jelen van a városképben. Alig akad olyan külhoni rokon vagy zsidó ismerős, aki ne kérdezné meg: „Hogy tudsz még ezek után itt élni?” Ugyancsak az erre a kérdésre keresett válasz vezeti el ezt a viszonylag nagyszámú pácienszt a pszichoanalízishez.⁹

3. Ezek közül a betegek közül sokan azért mennek analízisbe, mert kiskoruktól kezdve különleges helyzet foglaltak el a családban. Dina Wardi „emlékgyertyáknak” nevezi őket.¹⁰ Ahol több gyerek van, ott a szülők ambivalenciája esetleg megoszlik a megoldatlan gyászuk és a felejtés, illetve a következő nemzedékben

⁷ Gampel 1986.

⁸ Klüger 1992.

⁹ Heenen-Wolff 1994.

¹⁰ Wardi 1992.

való továbblépés vágya között. Így az egyik testvér a családdal, a családtörténettel és a család eltűnésének a történetével kapcsolatos valamennyi gond hordozójává válik, míg a többiek, mintegy "megszabadulva" ettől, alkalmazkodásuknak és asszimilációjuknak szentelhetik magukat. Úgy tűnik, az ilyen „emlékgyertyák” a család teljes terhét hordozzák. Nemcsak lényegesen többet törődnek az igazi szüleikkel, mint a testvéreik, hanem belsőleg foglalkoznak a szüleik elbeszélte és elhallgatott történeteivel, sőt azoknak a megszállottjai lesznek. Általában ők az egyedüliek a családban, akik érdeklődést mutatnak a holokauszt-irodalom vagy a televíziós műsorok iránt, és nyíltabban szenvednek a reménytelenség, a szégyen és a megalázottság depressziós érzéseitől, amikor szakmai vagy személyes kudarcokkal szembesülnek.

A túlélők szüleinek egyedüli gyermekei talán még sokkal hamarabb kerülnek pszichoterápiára, mivel a teljes ambivalenciával egyedül kell meggharcolniuk, és ezt a konfliktusosságot jóformán segítség nélkül maradvá aligha vészelhetik át (a szülők legalább ott voltak egymásnak). Csak egy terapeutával sikerülhet az ilyen megosztottságokat mozgásba hozni a belső zűrzavar csökkentése érdekében. Ekkor a terapeuta válik a rémületnek, a megsemmisülés fenyegető árnyának a hordozójává, a beteg pedig megszabadul tőle, amíg a kapcsolat ismét meg nem fordul. Ez lehetővé teszi azt a tapasztalatot, hogy mindkettőt magában hordozza, a tettességet és az áldozatiságot is. Az üldöztetés, a megaláztatás és a reménytelenség belső forgatókönyvei egy olyan térben bontakoznak ki, ahol értelmet kapnak. Felismerhetőek, lassanként integrálhatóak és szublimálhatóak lesznek.

Sokat beszéltek és írtak már a tettes–áldozat dialektikájáról a túlélők családjának érzelmi háztartásában. Olyasféle jelenet valóban gyakran előfordult ezekben a családokban, amelyet Woody Allen ábrázol egy filmben, amikor az anya ezekkel a szavakkal rivall rá a gyerekére, aki nem segít elég gyorsan az edénytörölgetésben: „Olyan vagy, mint Hitler! Rosszabb, mint Eichmann!” A dührohamok és verésorgiák nem számítanak ritkaságnak. Írtak már „az agresszorral való azonosulásról” – talán sehol sem olyan látványosan és felkavaróan, mint a *Sorstalanság* című regényben¹¹ – és a „túlélők büntudatáról”. Dina Wardi emlékeztet arra, hogy milyen meghasonlott érzés lehetett a legtöbb túlélő számára a háború befejezése után az, hogy bár ő maga is védtelen és elhagyatott lett, mégsem védett másokat, hanem elhagyta őket, így ő is áldozat és tettes volt egy személyben. Rámutat, hogy a túlélők „túlélőtréningjébe” az is beletartozott, hogy főleg veszélyes szükséghelyzetekben jól funkcionáljanak.¹² Ez a gyermekeikre is átvethető, akik hasonló forgatókönyveket hívnak elő a saját életükben a trauma „átültetéseként”, és talán azért is, hogy elevenebbnek érezhessék magukat. „Normál állapotban” újra a tudattalan tettes–áldozat dinamika elfojtásával és széthasításával operálnak, a büntudat pedig új kört eredményez: kényszeres tépelődést, depresszív ürességet, szexuális szükségletek kiélését stb.

¹¹ Kertész 1996.

¹² Wardi 1992.

Akár azt is mondhatjuk, hogy megtörtént egyfajta azonosulás a halállal mint védelemmel és védekezéssel. A második generációs résztvevőkkel tartott analitikus csoportokban kezdetben gyakran hallgatólagos, reménytelen hangulat érezhető. Ha beszélgetésre kerül sor, akkor az temetésről, halálos betegségről vagy hasonlóról szól. Ezt a „projektív azonosítás” koncepciójával érthetjük meg: a terapeuta érezze, a csoport szívó hatása révén legyen képes átélni magában, hogy ez a holt, üres tér hogyan tud helyet foglalni a résztvevők belső világában.

De ezt a halállal való azonosulást úgy is értjük, mint védelmet a szülők szörnyű élményei ellen, amelyeknek csak a felét vagy kis részét hallották. Ezért az ilyen tapasztalatok annál inkább a fantáziákban fordulnak elő, de gyakran csak a kínzás, megalázás, menekülés vagy pusztítás zavaros, szexualizált ábrázolásaként.

A félelem attól, hogy ezek a belső eseménysorozatok uralják majd őket – vagy hogy mások, például a tettesek és a meggyőződéses nemzeti szocialisták gyermekei a saját fantáziájuk miatt tárgyasítják őket –, de az amiatt érzett szégyen és félelem is, hogy közelebből foglalkozzanak a szülők és nagyszülők tapasztalataival, egyfajta holtnak tettető reflexet vált ki belőlük. A súlyos, apatikus hangulat megnyugtató és védelmező is lehet. Ugyanakkor eszközzé válhat ahhoz, hogy a terapeutát és a saját tehetetlen és pusztító érzéseit kordában tartsa, továbbá ahhoz is, hogy másokat, a terapeutát és a saját tehetetlen és pusztító érzéseit irányítsa.

Danieli szerint a túlélő családok különbözőek lehetnek: vannak a „harcosok”, „azok, akiknek sikerült”, az „áldozatok” (depressziós, szorongó és aggódó) és az „eltompultak”, a „numb families”.¹³ Az utóbbi kettő esetében gyakran érvényesül a túlélés megszállottsága, például az étkezés kapcsán, és a konkrét, pragmatikus, képzelet nélküli életszemlélet, egyfajta „pensée opératoire”.¹⁴ Az önfenntartás mint legfőbb elv kevés teret hagy a képzeletnek. Az egyénnek csökken az a képessége, hogy szimbólumokat használjon, és a világot metaforikusan megértse, és a szülők csak a megemésztetlen, szimbolizálatlan tapasztalataik zűrzavarát tudják továbbadni gyermekeiknek.

Az első két családtípus erősebben hisz az aktív cselekvésben, a munka által elért sikerben (gyakran az egykori tábori élet fájdalmasan torz paródiájaként). Mindezekelőtt most már mindennek rendben kell lennie, mindenkinek jókedvűnek kell lennie, a depressziót és az önbizalomhiányt rosszalják, azt le kell tagadni.

Hogyan utánozzák a gyerekek az ilyen hősiek szülőket? Sokan ezt kérdezik maguktól az analízisben: „Hogy bírnám ki és hogyan élném túl valaha, ahogy a szüleim tették?” De a harcos családok gyermekei legalábbis kívülről erősebbek és jobban funkcionálnak, ezzel a jelszóval: „Mindig készüljünk fel.”

Sok család vegyes típusú. Különböző sorsuk vagy kölcsönös projekciós képességük miatt a szülők egymáshoz való viszonya mintaként szolgálhat a gyerekeknek ahhoz, hogyan lehet ingadozni a túlzott magabiztosság és a kilátástalan kétségbeesés között. A magán vagy szakmai projektekbe reménykedve fognak

¹³ Danieli 1980.

¹⁴ Marty–M’Uzan 1978.

bele, és minduntalan a kilátástalanság érzésével vetik el azokat. Minden optimista kezdet mögött az értelmetlenség árnyéka ólálkodik, mintha ezeknek az utódoknak még egyszer át kellene élniük a szülők nemzedékével egyidős rokonok sorsát – félbeszakadt életpályák, elviselhetetlen elszakadások, hirtelen beütő katasztrófák – hogy eleget tegyenek a szüleik vélt felszólításának: „Tapasztald meg te is a holokausztot, és oldd meg helyettünk!”

A traumatikus tapasztalatok „transzpozíciójának” ez a koncepciója azt jelenti, hogy a következő generációban bizonyos élethelyzetek idéződnek fel, amelyek konkrét formában próbálják megjeleníteni a szülők többnyire kimondatlan „kapcsolódott” terroremlékeit. A második generáció élettrajza újra meg újra különös irracionális törésekről, betörésekről és veszélyeztetésekről tanúskodik, amelyek csak akkor válnak érthetővé az analízisben, ha ismerjük vagy legalábbis sejtjük a mögötte rejlő szülői vagy nagyszülői családok történetét.

Ilan Kogan itt a „konkretizálás” mechanizmusáról beszél.¹⁵ Az ezekkel a páciensekkel végzett analitikus munkát a „megszakadt narratíva rekonstrukciójaként” látja. Ahol a családtörténet narratívája megszakadt – a traumatikus élményekkel, amelyeket nem lehetett megfelelően közvetíteni, ott a páciensek a cselekedeteket a tudattalan fantáziáik konkretizált megismétléseként hajtják végre. A terápia teret kínál ennek a cselekvésnek az analitikus kapcsolaton belüli „visszatartására”. Így a terapeutának kell bizonyítania, hogy kezelni tudja az extrém helyzeteket, a páciense frusztrált törekvéseit a teljes összeolvadásra, üldöző támadásait és sérüléseit. A terapeuta számára a „visszatartás” nehéz munkája Kogan szerint abban áll, hogy az analitikusnak mindent túl kell élnie anélkül, hogy visszaütné, dekompenzálna vagy kivonná magát.

Ha elmarad eltemetett származástörténetének alapos analitikus feldolgozása, sok ilyen ember arra van ítélve, hogy olyan rejtélyes áthelyeződésekkel és konkretizálásokkal teli életet éljen, ami számára is érthetetlen marad, „une vie des substitutions” (helyettesítések élete).¹⁶

Kogan szerint a fő különbség a többi analízishez képest a gyász problémájában rejlik. A konkretizálások a gyázmunkát pótolják. A véghezvitel közben többnyire van egy jel, egy jelszó vagy célzás, amikor föl lehet venni a megszakadt kapcsolatot. A gyázmunka újakezdése megszabadít az üresjárat és a fenyegető veszély eddigi mintáitól, az állandóan körbenforgó halálérzéstől.

Az analitikus csoportban megtapasztalható, hogy az önazonosítás, az összetartozás érzése és a traumatikus narratíva közös feldolgozása betekintést engedhet ennek az „állandó elfoglaltságnak” a védekező aspektusába. A feldolgozás mint a törött narratíva helyreállítása és a tematika körül állandóan ciklikusan körbenforgó maszturbáló mazochista önkínzás közötti különbség érzékelhetővé és megkülönböztethetővé válik. A szomorúság és a boldogság, az öröm és a fájdalom, a rivalizálás, a vonzalom és a szeretet érzése kezdik benépesíteni a belső világot,

¹⁵ Kogan 1995.

¹⁶ Racamier 1952: 135–164.

fokozatosan felváltva a depresszió, a belső üresség és a homályos szorongás érzéseit.”¹⁷

Mindeközben már a harmadik generáció egyedei, a túlélők unokái érkeznek a pszichoanalízisbe, de itt talán még korai általános kijelentéseket tenni. Lassanként egyre inkább az egyéni sorsokról lehetett szó, ahol pl. a páciensek szüleit annyira túlterhelte lelki örökségük feldolgozása, megemésztése, hogy ennek nagy részét csak a gyermekeikre kivetítve tudták megoldani. Különösen talán azokat az egyedülálló szülőket érinti ez, akik egyetlen gyerekek voltak. De bizonyos okokból talán maguk a nagyszülők, az igazi túlélők is egy unokát választottak ki az „emlékgyertya” szerepére.

Mindenesetre ez a harmadik generáció egyben az utolsó is, amelyiknek még személyes kontaktusa van az akkori érintettekkel, és még közvetlenül a forrásból kiegészítve kaphatja meg a narratívát. Ez egyeseket arra csábíthat ebből a nemzedékből, hogy ők maguk vegyék föl az „emlékgyertya” szerepét, hogy az emlékeztetmunka szükséges politikai-társadalmi dimenzióját összekapcsolják a személyes fejlődési gátlásaikkal és konfliktusaikkal.

Az egyik feltevés az lenne, hogy a probléma teljesen másképp mutatkozik meg ma a harmadik generáció számára, és nemcsak azért, mert megváltozott a politikai környezet. Kezdetben valószínűleg távolságtartóbb lesz, és inkább magával fog foglalkozni. A szülei ezzel a problémával küszködtek: Mit jelent az, hogy „túlélni”? Mit jelent az, hogy „tovább élni”? – Számukra az volt a kérdés, hogyan tehetnek szert egyáltalán állandó, folyamatos identitástudatra. A harmadik nemzedék általában valamivel keményebb lehet ebből a szempontból. A nagyszüleivel való különös azonosulása miatt azonban továbbra is nehezen viseli el az egyéb megoldatlan ambivalenciákat – menni vagy maradni? Emlékezni vagy felejtetni? A továbbra is megtört narratíva még mindig arra készítheti a generáció tagjait, hogy hajlamosak legyenek az eredeti traumák transzportált konkretizálásaira, pl. a reménytelenség apatikus támadásaira vagy az irracionálisan „élénkítő”, önvészélyes cselekedetekre.

A túlélő áldozatok családjáról itt leírtak nagy része ismerősnek tűnhet az elkövetők és leszármazottaik családja számára is. Sok esetben itt is ugyanaz a megtört (vagy legalábbis eltitkolt) narratíva elve érvényesül, és az ebből fakadó tünetek erős hasonlóságot mutathatnak a tettes gyermekeiben és unokaiban. Itt nincs helye a kérdés részletes tárgyalásának, már csak azért sem, mert a tettesek nemzedékének a mába átültetett konkrét traumatizálása jelenleg szinte mindenhol megtalálható az ország társadalmi és kulturális szerkezetében. Az együttélés itt azt jelenti, hogy a leszármazottak sorsa mindkét oldalon elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Ha a róluk szóló pszichoanalitikus kutatások fejlődésének tükrében vizsgáljuk, hogy miként alakult ezeknek az embereknek a sorsa Ausztriában az elmúlt fél évszázadban, akkor az világosan kiderül, hogy a politikai változások igen erősen befolyásolták azt. Még egy apró, viszonylag jelentéktelen belpolitikai

¹⁷ Wardi 1992: 214.

esemény is erősen szimbolikus jellegű lehet. Majd pedig annyi félelem, düh, „hisztéria” és eltemetett emlék szabadul fel egy csapásra, hogy ez a látszólagos jelentéktelenség még évekig feldolgozásra szorul közművelődési műsorokban, rádiós és televíziós beszélgetésekben, valamint pszichoterápiás kezeléseken.

Végül a környező társadalmon, a demokratikus játékszabályok megbízhatóságán, az igazságszolgáltatás átláthatóságán, a média helytállásán vagy korruptségén stb. múlik majd, hogy az elkövetkező negyedik generáció – amikor már senki „akkori” nem lesz életben – kellő biztonságérzetre tesz szert ahhoz, hogy a történeteket konstruktívan tovább tudja integrálni.

Ám a pszichoanalízis nem valami különös tanítómester a prognózis művészetében. Sorsa mindig utólagos, mindig későn érkezik, amikor a történetből már félig mendemonda lett, a képzelet és valóság keveréke. Csak azt próbálhatja meg – ha erre megkérí – hogy mindezt kibogozza. Valódi területe az egyén, pontosabban és még egyedibben az egyén belső világának a tanulmányozása. A láthatóvá váló lelki konstellációk fejlődhetnek és változhatnak. Csakhogy itt gyakran erősen rögzültnek, elgyötörtnek és eltorzultnak hatnak az utólagos konkretizálásuk miatt. De ha megfelelő befogadót találnak, időt a kibontakozásra és teret a visszatükrözésre, ha végül tudomást szereznek róluk, akkor a kreatív potenciáljuk olyan kimeríthetetlen, mint az élet maga.

Fordította: Neményi Róza

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Beckermann de, Ruth 1989: *Unzugehörig. Österreicher und Juden nach 1945*. Löcker, Wien.
- Bettelheim, Bruno 1980: *Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft*. Kindler, München.
- Brainin, Elisabeth – Ligeti, Vera – Teicher, Samy 1993: *Von Gedanken zu Tat. Zur Psychoanalyse des Antisemitismus*. Brandes & Apsel, Frankfurt am Main.
- Brainin, Elisabeth – Springer, Alfred 1980: KZ-Haft und Störungen der Nachfolgegeneration. *Mitteilungen der internationalen Föderation der Widerstandskämpfer (FIR) zu medizinischen, sozialen und Rechtsfragen*. 17. Hefte.
- Danieli, Yael 1980: Families of Survivors of the Nazi Holocaust: Some Long and Short Term Effects. In: Milgram, Norman A. (ed): *Psychological Stress and Adjustment in Time of War and Peace*. Hemisphere, Washington, D. C.
- Francesconi, Hedwig 1983: *Extremtraumatisierung und ihre Folgen für die nächste Generation*. Sensen-Verlag, Wien.
- Freud, Sigmund 1972: *Zur Aetiologie der Hysterie. Gesammelte Werke I*. Fischer, Frankfurt am Main, 423–460.
- Gampel, Yolanda 1986: L'effrayant et le menaçant: de la transmission à la répétition. *Psychoanalyse à l'Université* (11.) 41. 87–104.

- Heenen-Wolff, Susann, 1994: *Im Land der Täter: Gespräche mit überlebenden Juden*. Fischer, Frankfurt am Main.
- Kertész, Imre 1996: *Roman eines Schicksallosen*. Rowohlt, Berlin.
- Klüger, Ruth 1992: *Weiter leben*. Wallstein, Göttingen.
- Kogan, Ilany 1995: *The Cry of Mute Children: A Psychoanalytic Perspective of the Second Generation of the Holocaust*. Free Association, London.
- Marty, Pierre – M'Uzan, Michel de 1978: Das operative Denken („Pensée opératoire”). *Psyche* (32.) 10. 974–984.
- Racamier, Paul-Claude 1952: *Hysterie et théâtre. De Psychanalyse en Psychiatrie*. Payot, Paris.
- Wardi, Dina 1992: *Memorial Candles: Children of the Holocaust*. Routledge, London.

Queer kultúra és művészet a párizsi Pompidou Központ gyűjteményeiben

Nicolas Liucci-Goutnikov (sous la dir.): *Over the Rainbow. Autres histoires de la sexualité dans les collections du Centre Pompidou. Catalogue d'exposition.*

Éditions du Centre Pompidou, Paris, 2023. 184 oldal.

A 2023-as pride-hónap alkalmával a Pompidou Központban nyílt, *Over the Rainbow* című kiállítás a 20. századi queer művészetet és kultúrát ünnepelte több mint ötszáz, a múzeum gyűjteményeiben őrzött műalkotás és dokumentum felvonultatásával. A kiállítás és a hozzá készült, gazdagon illusztrált katalógus a normától eltérő szexualitás változatos reprezentációit vizsgálta a művészeti médiumok rendkívül széles skáláján keresztül. A kötet előszavában Laurent Le Bon, a Pompidou Központ elnöke és Xavier Rey, a Musée national d'art moderne igazgatója kifejtik, hogy egyik fontos célkitűzésük már több évtizede, hogy a jelenünkhöz kapcsolódó problematikák mentén „újraolvassák”, új megvilágításokba és kortárs diskurzusokba helyezzék a Pompidou Központ anyagát. Így az *elles@centrepompidou* (2009)¹ és a *Global(e) Resistance* (2020)² kiállítások nyomdokaiba lépve, az *Over the Rainbow*-tárlat célkitűzése az volt, hogy bemutassa, a 20. század elejétől kezdve milyen stratégiák mentén alakították a művészek és írók a – foucault-i terminussal élve – „periférikus” szexualitások reprezentációit különböző alkotói praxisokon keresztül (a tömegkultúrától a magas művészetig). A beválogatott művek a magán célra készült alkotásoktól egészen az aktivista mozgalmak bővületében fogantakig terjedtek.

A kötet bevezető tanulmányában Nicolas Liucci-Goutnikov, a kiállítás kurátora, kapcsolódva a legelterjedtebb tudományos megközelítéshez,³ a 19. század végére vezeti vissza a szexuális kisebbségek történeteit (hangsúlyosan többes számban használva a szót, valaminek a „története” helyett). A 19. századra, amikor is – ahogy az Foucault emblematisztikus művében, *A szexualitás történetében*, illetve annak első kötetében, *A tudás akarásában* is szerepel – megsokszorozódtak a különböző társadalmi és tudományos diskurzusok a homoszexualitásról. E diskurzusok mentén a homoszexuális egyén egy olyan új „fajként” konstruálódott meg, amelyik immár nem volt azonos az előző századok csupán szexuális szokásai által meghatározott szodomitájával, hanem egy sajátos identitást testesített meg. Egy olyan embertípust, amely leírható fizikai és morális jellegzetességei révén. Ezek az attribútumok a századfordulón jelentős hatást gyakoroltak a főbikus töltetű, karikatúrisztikus ábrázolások elterjedésére, amelyek hozzájárultak

¹ Morineau (dir.) 2009.

² Macel–Knock–Ma 2020.

³ Lásd többek között: Chauncey 1994; Lord–Meyer 2013; Spector 2016; Kurimay 2022.

a társadalomban uralkodóvá váló mentális képek rögzüléséhez. Ez tehát a kiállítás kezdőpontja, mind kronológiáját, mind pedig gondolati alapjait illetően. A kiállítás kurátorainak és a kötet szerzőinek ugyanakkor nem az volt a céljuk, hogy a többségi társadalom percepcióit közvetítő reprezentációk változásait kövessék végig a 20. században (annak ellenére, hogy ez is bemutatásra került helyenként, hiszen részét képezi a queer kultúrának). A kiállítás és a katalógus szövegei sokkal inkább azt tematizálják, hogy a nyugati modern és kortárs művészetekben hogyan jelentek meg a szexuális és nemi kisebbségek emancipációs törekvései, amelyek eleinte még a rejtettebb szubkulturális közegekben formálódtak, majd az 1960-as évektől már nagyobb társadalmi nyilvánosságban zajlottak. A művek és tematikus egységek azokra a kölcsönhatásokra igyekeznek rávilágítani, amelyek a művészeti alkotás és az aktivizmus különböző formái között fennálltak.

A katalógus a kiállítás többnyire időrendi sorrendben strukturált, tematikus egységeit követi. Bemutatja az amerikai származású Natalie Clifford Barneynek, az értelmiségi elit divatos alakjait vonzó, leszbikus szalonját a 20. század elején Párizsban: az egyetlen városban, ahol az író nő véleménye szerint mindenki saját kénye-kedve szerint élhetett és fejezhette ki magát. Sorra vesz további művészeket, írókat és kiadványokat, akik és amik formálták a korai 20. század homoerotikus érzékenységet és gazdagították annak vizuális és írott megfogalmazásait: így például Jean Cocteau-t és rajzait, illetve André Gide munkásságát. Bemutatja utóbbi *Corydon* (1920) című könyvét, valamint előbbi *Livre blanc* (1928) című regényét, amelyek a legkorábbi militáns, nyíltan homoszexuális tartalmú könyvek sorában helyezhetők el. Megismerkedhetünk a két világháború közti fotográfia azon szűk szegmensével, amelyben kifejezésre jutottak az azonos nemű vágyak olyan alkotóknál, mint Florence Henri, Germaine Krull vagy George Platt Lynes. A kiállítás és a kiadvány természetesen nem hagyja ki a két világháború közti párizsi éjszakai élet, a *cross dressing* és a nemi ambivalencia olyan izgalmas és ikonikus ábrázolásait és szereplőit, mint a magyar származású fotósnak, Brassainak (Halász Gyula) a *Magic City* bálzóiról készített fotográfiáit, vagy a festőművész Gerda Wegenernek és nemváltó férjének és egyben műzsájának, Einar Wegenernek (Lili Elbe) a közös életútját. Feltűnik a *Querelle de Brest* szerzője, Jean Genet, aztán Kenneth Anger, Tom of Finland és a „bőrkultúra”, illetve a hetvenes évek aktivizmushoz kötődő videoi és illusztrációs munkái, valamint folyóiratai is szerepelnek benne. Megjelennek továbbá a 80-as években az AIDS elleni küzdelemben aktivista szerepet vállaló művészcsoporthoz és kritikusok, illetve később, a queer elmélet előretörésével olyan különböző művészeti produktumok, amelyek a szexuális másságot a nemek, osztályok, etnikumok interszekciójában vizsgálják.

Az illusztrációkkal gazdagon ellátott katalógus olvasóbarát felépítésű: a kiállítás kurátora, Nicolas Liucci-Goutnikov által jegyzett kezdőtanulmányon kívül néhány oldalas, katalógustételszerű tanulmányokból áll, amelyek többnyire igazodnak a tárlat tematikus egységeihez, és egy-egy művészt, művészek csoportjait, írókat, kritikusokat és konkrét műalkotásokat vagy kiadványokat mutatnak be. Ezeket többnyire külön-külön szerzők, az egyes témák szakértői írták. A könyv

tömör egységekből felépülő struktúrája, akárcsak tördelése, kedvez a kényelmes olvasónak, ami számomra nagyon szimpatikus: a rövidre szabott fejezetek lényegre törőek, nem lankad az olvasó figyelme, amíg végigolvassa őket, a lábjegyzetek pedig közvetlenül a vonatkozó részek mellett, a margón kaptak helyet, így még lapozgatni sem kell a referenciákért. A könyv fejezeit időnként egy, az egész kiadványon végighúzódnó kronológia szakítja meg: egy szociokulturális idővonal, amely meghatározó eseményeken és műveken keresztül vázolja fel a szexuális kisebbségek egyfajta történetét. Az idővonal a könyv elején a „homoszexuális” szó 1868-as megszületésével kezdődik – a kifejezést Kertbeny Károly magyar író használta legelőször (németül) – és Élisabeth Lebovici *Ce que le sida m'a fait. Art et activisme à la fin du XXe siècle* [Amit az AIDS tett velem. Művészet és aktivizmus a 20. század végén] című könyvének 2017-es megjelenésével zárul.

A kiállítás és a kiadvány is szinte teljes egészében a francia kultúrára fókuszál, időnként azonban, egy-egy kitekintést tesz az amerikai fejleményekre. A francia kultúra dominanciája ugyanakkor nem jelenti azt, hogy kizárólag francia alkotókról lenne szó. A kötet rávilágít arra, hogy a francia LMBTQ+ reprezentációkat milyen nagymértékben meghatározták a Párizsban működő külföldi művészek és írók. Jóllehet a külföldi művészek között több magyar alkotóval is számolni lehetne, közülük a kiállítás és a katalógus csak Brassai fotóival foglalkozik részletesebben. Egy-egy ponton azonban megjelennek más magyar származású művészek is.

A kiállítás magyar szempontból különösen izgalmasan indult. Közvetlenül a bejáratnál az első kiállított műtárgy Vadász Miklós kevésbé ismert címlap-illusztrációja volt, amelyet a *L'Assiette au Beurre* francia élclap egyik, a *Les p'tits jeun' hommes* címet viselő 1909-es különszáma rajzolt, és amely a város meleg közösségét figurázta ki. A magyar művész grafikája további három századfordulós címlappal együtt volt itt kiállítva, és ezek mind a homoszexuálisok karikatúrisztikus, a korszakban uralkodó sztereotípiákat tükröző ábrázolásai. A kiállítás e nyitánya izgalmas képet ad a századfordulón elterjedt, meglehetősen egysíkú reprezentációkról, melyek középpontjában az elnőiesedett férfi és az elférfiasodott nő alakja állt. A katalógusba azonban nem került be minden, ami a kiállításon szerepelt, így a tárlatnak ez a rövid nyitószekciója sem. A könyvben csak a kronológiában, az 1928-as évnél említik a magyar származású avantgárd festő, szobrász és grafikus Anton Prinnert (1902–1983), amikor a művész Párizsba emigrált. Az eredetileg Anna névre keresztelt művész itt Antonra változtatta a nevét és férfiként élt és alkotott tovább. A kötet szerzői és a kiállítás kurátorai a kevésbé ismert Prinnert bemutathatták volna részletesebben is, például a tárlaton és a katalógusban is hangsúlyos helyet kapó „prototransznmű”⁴ művészpáros Claude Cahun, született Lucy Renée Mathilde Schwob és Marcel Moore, született Suzanne Malherbe kontextusában. Szintén bekerülhetett volna a kiállításra az 1920-as évek elején Párizsba emigrált Vértés Marcell (franciásan Marcel Vertès), akinek életművében több ponton találkozunk a szexuális másság ábrázolásával

⁴ Vö. Reznick 2022.

(például: *Dancing* [1925] vagy *Dames seules* [1932] litográfia-sorozatok stb.). Felesleges azonban ilyen mulasztásokat számon kérni, hiszen számos tényező befolyásolhatta a kurátorok és szerzők döntéseit, és nem is lehet elvárás az, hogy mindezt magába foglaljon egy kiállítás és a kapcsolódó katalógus: ez esetben nem volt kiemelt cél a teljességre törekvés.

A könyv *Exposer la différence* [Kiállítani a másságot] című, kritikus hangú zárótanulmányában Damien Delille fejt fel a franciaországi LMBTQ+ tematikájú kiállítások történetét, kezdve a Pompidou 1995-ös tárlatával, *Féminimasculin. Le sexe de l'art* [Feminimaszkulin. A művészet neme]⁵ és az ezt követő években megfogalmazott különböző elméleti reflexiókkal. Bár a Didier Éribon szervezte konferencia a Pompidouban 1997-ben hangot adott francia területen is a gender és queer tanulmányoknak, képzőművészeti vetületekkel nem foglalkozott.⁶ Ellentétben egy ugyanekkor, az Europride alkalmából, szintén részben a Pompidouban helyet kapó, Patrick Mauriès által szervezett, beszélgetésekkel kísért konferenciával, ahol már összefüggésbe helyezték a képzőművészetet, az irodalmat és a szexuális másság társadalmi megélésének kérdéseit.⁷ Jóllehet ebben az időben az Egyesült Államokban már zajlott az amerikai identitáspolitikáknak a dekonstruálása, a 95-ös párizsi kiállítás a szexualitás és társadalmi nem kérdéseit még az egyes művekben ábrázolt vagy felsejlő szexualitásra redukálta. Ellentétben az angolszász országokban végbemenő folyamatokkal, a szexuális emancipáció különböző aspektusai nem voltak igazán tematizálva a francia művészeti múzeumokban: leginkább monografikus kiállítások születtek olyan queer alkotókról, akik saját területükön ilyen vagy olyan módon újítoak voltak. Delille itt többek között a Pompidou 2003-ban rendezett Jean Cocteau-kiállítását,⁸ valamint a Jeu de Paume 2011-es Claude Cahun-kiállítását említi példaként.⁹ Az 1990-es évektől megjelentek az AIDS-járványra reflektáló kiállítások mind az Egyesült Államokban, mind pedig Európában. Franciaországban e kapcsán három kiállítás említhető 1993-ból és 1994-ből: *Images pour vivre. Des créateurs contre le sida* [Képek az életért. Alkotók az AIDS ellen] (Párizs, Espace Donguy); *Images pour la lutte contre le sida* [Képek az AIDS elleni küzdelemért] (Párizs, Centre Pompidou); *L'Hiver de l'amour* [A szerelem tele] (Párizs, ARC, Musée d'art moderne de la Ville de Paris).¹⁰ A 2000-es évektől a kiállítási koncepciók vezérfonalaiként megjelentek a homoerotika kérdései: annak a vizsgálata, ahogy művészek megkérdőjelezték a maszkulinitás uralkodó, heteronormatív formáit, jóllehet a leszbikus vagy transz nézőpontok itt jellemzően háttérbe szorultak. Delille erre a párizsi Musée d'Orsay 2013-as kiállítását hozza példának: *Masculin / Masculin. L'homme nu dans l'art de 1800 à nos jours* [Maszkulin / maszkulin. A meztelen

⁵ Bernadac–Marcadé (dir.) 1995.

⁶ Éribon (éd.) 1997.

⁷ Mauriès (dir.) 1998.

⁸ Païni–Nemer–Loth (éds) 2003.

⁹ Leperlier 2011.

¹⁰ Ughetto (dir.) 1993; Parent et al. 1994.

férfi a művészetben 1800-tól napjainkig].¹¹ Itt a kurátorok a férfi aktbrázolások újraolvasására vállalkoztak, anélkül, hogy a szexualitás privát vagy nyilvános megélése komplexitásának a problémájára is reflektáltak volna. Zárásként Delille néhány további kiállítást említ a 2010-es évekből: olyanokat, amelyeken egy tágan értelmezett LMBTQ+ anyagi és vizuális kultúra látszik megmutatkozni, kezdve például a 2016-os *Mauvais genre. Les travestis à travers un siècle de photographie amateur* [Téves nem. Transzvesztiták egy évszázad amatőr fotográfiájában]¹² kiállítással (Párizs, Galerie du jour), vagy a zine-kiadványokra¹³ és magazinokra fókuszáló 2017-es *Queer zines* kiállítással (Párizs, Galerie Arts Factory).¹⁴

E kiállítások sorába illeszkedik a 2023-as *Over the Rainbow*-tárlat is, amely bár koncepcióját tekintve nem mondható radikálisan újítónak, mégis gondolatébresztő és inspiráló. A kiállításához készült gyönyörű tervezésű katalógus izgalmas olvasmány akár laikusoknak is, ugyanakkor gazdag jegyzetanyaga és széles tartalmi spektruma révén hasznos kézikönyv lehet számos szakterület képviselőinek: gender-kutatóktól, történészeken át irodalmárokiig.

Tóth Márton

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aarons, Philip – Bronson, AA (dir.) 2008, 2014: *Queer Zines*. Cat. expo. Vol. 1–2. Printed Matter Inc., New York.
- Bernadac, Marie-Laure – Marcadé, Bernard (dir.) 1995: *Féminimasculin. Le sexe de l'art*. Cat. expo. Centre Pompidou – Gallimard – Electra, Paris.
- Chauncey, George 1994: *Gay New York: Gender, Urban Culture, and the Making of the Gay Male World, 1890–1940*. Basic Books, New York.
- Cogeval, Guy et al. 2013: *Masculin / Masculin. L'homme nu dans l'art de 1800 à nos jours*. Cat. expo. Musée d'Orsay, Paris.
- Éribon, Didier (ed.) 1997: *Les Études gay et lesbiennes*. Centre Pompidou, Paris.
- Kurimay Anita 2022: *Meleg Budapest 1873–1961*. Park, Budapest.
- Leperlier, François 2011: *Claude Cabun*. Cat. expo. Hazan – Jeu de Paume, Paris.
- Lifshitz, Sébastien 2016: *Mauvais genre. Les travestis à travers un siècle de photographie amateur*. Cat. expo. Textuel, Paris.
- Lord, Catherine – Meyer, Richard 2013: *Art & Queer Culture*. Phaidon Press, London.
- Macel, Christine – Knock, Alicia – Ma, Yung 2020: *Global(e) Resistance*. Cat. expo. Centre Pompidou, Paris.

¹¹ Cogeval et al. 2013.

¹² Lifshitz 2016.

¹³ Kis példányszámú, gyakran fénymásolással sokszorosított, nem profitorientált füzetek, amelyeket jellemzően maguk a szerzők adnak közre. A műfaj különösen alkalmas a cenzúramentes képi és textuális önkifejezésre és a szubkulturális, illetve identitás kérdések tematizálására.

¹⁴ Aarons–Bronson (dir.) I–II. 2008, 2014. A kiállítást 2017-ben mutatták be Párizsban.

- Mauriès, Patrick (dir.) 1998: *Les Gays Savoirs*. Gallimard – Le Promeneur – Centre Pompidou, Paris.
- Morineau, Camille (dir.) 2009: *Elles@centrepompidou: Artistes femmes dans la collection du Musée national d'art moderne. Centre de création industrielle*. Cat. expo. Centre Pompidou, Paris.
- Païni, Dominique – Nemer, François – Loth, Valérie (éds.) 2003: *Jean Cocteau. Sur le fil du siècle*. Cat. expo. Centre Pompidou, Paris.
- Parent, Béatrice 1994: *L'Hiver de l'amour*. Cat. expo. ARC – Musée d'art moderne de la Ville de Paris, Paris.
- Reznick, Jordan 2022: Through the Guillotine Mirror: Claude Cahun's Theory of Trans against the Void. *Art Journal* (81.) 3. 53–69. <https://doi.org/10.1080/00043249.2022.2110440>
- Spector, Scott 2016: *Violent Sensations: Sex, Crime, and Utopia in Vienna and Berlin, 1860–1914*. University of Chicago Press, Chicago. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226196817.001.0001>
- Ughetto, Bruno (dir.) 1993: *Images pour la lutte contre le sida*. Cat. expo. Artish, Paris.

Petri, Olga: Places of Tenderness and Heat. The Queer Milieu of Fin de Siècle St. Petersburg.

Cornell University Press, Ithaca, 2022. 254 oldal.

A városok története túlmutat építészetükön, gazdasági-kereskedelmi kapcsolataikon és a városvezetés szabályain. A városi terek a használók által válnak élővé. E használók azonban nem csupán a törvényeket betartó, szabályokat követő lakosokból kerülnek ki. Jóval többet megtudhatunk egy város funkcióiról akkor, ha a törvényen kívülieket vagy a szabályszegőket vesszük kutatásunk alapjául, akik életvitelük és biztonságuk érdekében használták fel a város tereit, és akiknek életét és mindennapi cselekedeteit ezek a terek meghatározó módon befolyásolták.

Szentpéterváron az ún. Ezüstkorban (Oroszország művészeti korszaka a 19–20. század fordulóján) ilyen, a város történetét alakító tényező volt a queer közösség. Tagjai identitásuk és orientációjuk megélése miatt törvényen kívülinek számítottak, hiszen a homoszexualitás testi megélését a korszakban tiltották. Ennek ellenére nemesek (akár a cári család rokonsága is), művészek, tehetős kereskedők vagy vidékről érkező, a jobbágyságból felszabadult parasztfiúk is tartoztak a közösséghez. Vonzalmukat vagy nyíltan vállalták, vagy különválasztva egymástól a hétköznapi és a szerelmi életüket, sokszor házassággal és tradicionális család alapításával titkolták el. Az ő Szentpétervárukat mutatja be a *Places of Tenderness and Heat* című könyv, mely elemzi a közösség tagjainak térhasználatát, valamint azt, hogy miként próbálták a hatóságok kontrollálni őket. Emellett bepillantást enged a város társadalom- és szexualitástörténelmébe is. A szerző, Olga Petri, a Cambridge-i Egyetem kutatója, aki a közigazgatás és a társadalmi közösségek kapcsolatának megértésével, valamint a városi tér modernizációjának a bemutatásával foglalkozik. A kötet címe a térbeliségre utal: a *Places of Tenderness* azokat a helyeket jelenti, ahol a queer férfiak kapcsolatokat teremtettek, megismerkedtek lehetséges partnereikkel. Innen vezetett tovább a párok útja azokra a helyekre, ahol a szenvedély beteljesülése történhetett – ezekre utal a *Places of Heat*. A címet Mihail Kuzmin költő, író és zeneszerző naplójának egyik részlete ihlette.

A kutatás 1879-ben veszi fel a fonalat, és 1914-ig kíséri figyelemmel a szentpétervári queerek történetét. 1879 után két évvel került sor a II. Sándor orosz cár elleni halálos kimenetelű merényletre. A cár meggyilkolása fontos fordulópontot jelentett a politikai irányításban. II. Sándor uralkodása idején a reformintézkedések hatására Péterváron lezajló modernizációval és népességnövekedéssel párhuzamosan a queer közösség mozgástere is nagyobb és biztonságosabb lett. A merénylet után azonban fokozódott az állami felügyelet és a hatósági szigor, s mindez korlátozta a városi térben való mozgást. Az ellenőrző hatalom különös figyelmet fordított az olyan deviáns elemeknek bélyegzett személyekre, akik a politikai vezetés szerint bomlasztó hatással lehettek a fennálló rendszerre. A vizsgált időszak 1914-ben ér véget, amikor a város életét már a világháború kitörése

határozta meg, és ami után néhány évvel a forradalom mindent megváltoztatott. Munkájához Olga Petri egyrészt Mihail Kuzmin naplóit használja forrásul, amelyek betekintést engednek a korszak queer közösségének életébe, s lehetőséget nyújtanak a csoport tagjainak személyes megismerésére.

A szerző az első fejezetben a modernizálódó nagyváros queer helyeit mutatja be. Tipikus meleg találkozóhely volt például a forgalmas Anyicskov híd, mely jó rálátást biztosított a Nyevszkij proszpektre. A hídon lévő rendőrségi őrhely egyszerre jelentett veszélyt és védelmet a queerek számára, hiszen, ha feltűnően viselkedtek, akár elfoghatták vagy követhették is őket, másfelől viszont, a rendőri jelenlétnek köszönhetően a híd biztonságos helynek számított. Már 1850 előtt is gázlámpák világították meg, biztosítva a zavartalan éjszakai közlekedést. A queerek azonban a forgalmas órákban biztonságosabban használhatták a hidat, mivel a tömegben való elvegyülés védelmet jelentett a számukra. A híd fürdőházak, kávézók, színházak és a Nyevszkij prospekt árkádjai közelében található, mely helyek szintén fontos szerepet játszottak a melegek ismerkedésében és szexuális életében.

A hidat és annak szerepét bemutató részhez Olga Petri egy anonim kormányhivatalnok által készített dokumentumot használ forrásként. Az 1890-es években keletkezett irat szerzője beszámol a queerek tevékenységéről, társadalmi hovatartozásukról. Név és foglalkozás szerint is felsorolja az általa megfigyelteteket, leírja egymáshoz fűződő kapcsolatukat, azt, hogy ki kinek volt a szeretője, ki volt érdekelt anális és ki orális szexben, illetve, hogy ki vállalta nyíltan a szexuális orientációját és identitását. Mint egy menetrendet, úgy írja le, hogy a megfigyelt személyek hol találkoztak, és onnan hová vezetett az útjuk. Információt szolgáltat arról is, hogy melyik napszakban hol voltak a találkahelyek, sőt azok használatát évszakok szerint is megkülönbözteti: a közösség tagjai télen kávézókat, színházakat vagy a balettet, nyáron a Nyári kertet, nyáresteken az állatkertet látogatták. A forrás szerint a queer közösséghez való tartozás sok esetben az egyén viselkedésében, öltözködésében is megmutatkozott. Egyesek diszkréten, míg mások kifejezetten provokatívan viselkedtek. A meleg férfiak egyik ismertető jege volt a piros zsebkendő, de megjelent a sminkhasználat is.

A dokumentum néhol zavaros, egymásnak ellentmondó tényeket tartalmaz. A meleg férfiakat pederasztaként mutatja be, akik ártatlan fiúkat cserkésznek be, kihasználva és sokszor öngyilkosságba kergetve őket. Az anonim szerző szerint bizonyos idősebb queerek intézik a közösség számára a partnerek kiválasztását, őket „nagynéniknek” nevezi. A valóságban ezek a férfiak inkább patrónusok, mintsem kerítők lehettek. A forrás kiemeli, hogy a „nagynénik” tehetős férfiak, áldozataik pedig kifejezetten szegény, kiszolgáltatott fiúk, általában 17–25 évesek, többnyire pincérek, lakájok vagy munkanélküliek. Beszámol arról is, hogy a fiataloknak szokásuk lett megszarozni idősebb partnereiket. Ezeknek az ügyeknek egy része a bíróságig is eljutott, s a dokumentum névtelen szerzőjétől eltérően a bíróságot nem homofób érzelmek vezényelték, ott többnyire józan döntések születtek, s gyakoribb jelenség volt, hogy a zsaroló került pár hónapra börtönbe. Az is lehetséges persze, hogy a bíróság szívesebben döntött a tehetős és befolyásos

polgárok, mint a szegény sorban élő zsarolók mellett. Szodómia vádjával keveseket tartóztattak le. A korban az orvosok a homoszexualitást pszichés állapotnak tartották, amiről az illető nem tehet, és ki kell belőle gyógyítani.¹ Azok a heteroszexuális fiúk azonban, akik pénzért cserébe szexuális kapcsolatba bonyolódtak férfiakkal, a törvény szerint már bűnt követtek el.

A könyv második fejezete a rendőrség működését mutatja be; a szervezet melegekkel szembeni fellépését járőrözési és letartóztatási naplókából, kihallgatási jegyzőkönyvekből rekonstruálja a szerző. A korszakban a szentpétervári rendőrség állandó létszámhiánnyal küzdött, munkáját korrupció és gyakori túlkapások jellemezték. Az 1845–1917 között érvényben lévő büntető törvénykönyv négy-öt éves börtönbüntetést határozott meg azok esetében, akiket szodómia vádjával ítélték el. Kilenctől tizenkét évig terjedő kényszermunka járt azért, ha az anális közösülés erőszakkal történt, vagy ha valaki kiskorúval, illetve szellemi fogyatékos személlyel létesített homoszexuális kapcsolatot. Feltűnő, hogy a törvény csak a konkrét szexuális aktust büntette, nem terjedt ki a nyilvános terekben történő queer viselkedésmintákra, de lehetővé tette azt, hogy a rendőrök a jogszabályokat saját belátásuk szerint értelmezzék. Számos esetben nem kimondottan szodómia vádjával tartóztattak le valakit, hanem a közrend vagy a nyugalom megzavarása miatt. A téma kutatását megnehezíti, hogy gyakran nem készült bírósági feljegyzés a melegek elleni intézkedésekről, illetve azok nem köthetőek bizonyítottan a melegekhez, akik ellen más indokból indítottak eljárást.

A rendőri eljárásmódra szolgáltató példát az a szerző által leírt eset, amelynek során 1900-ban a Nyevszkij proszpekten letartóztattak egy Zimmel nevű munkanélküli parasztot. A rendőrséghez névtelen bejelentés érkezett egy új csoportról, melynek tagjai csatlakoztak a Nyevszkij proszpekti „pederasztákhoz”, közülük a bejelentő külön megemlített egy barna kabátos lengyel férfit. A rendőrség rendkívül gyorsan intézkedett, és egy nappal később le is tartóztatták Zimmelt, akit két évre kiutasítottak a városból. Összefüggésbe hozták prostitúcióval, lopással és a lakosság nyugalmanak megzavarásával. A névtelen bejelentésen kívül azonban semmilyen bizonyíték sem szolgált ellene. A szerző Zimmel történetét Kuzminéval hasonlítja össze, aki arról számolt be a naplójában, hogy queer társasíval együtt kihívó öltözetben sétált nappal a Tavricseszkij kertben, őket mégsem zaklatta a rendőrség. Ennek egyik oka az lehet, hogy a két helyszín nagyon

¹ A korabeli orvostudomány szerint a homoszexualitást inkább egészségügyi vagy pszichológiai állapotnak kellett tekinteni, mintsem jogi értelemben vett bűnnek, egészen addig, amíg a homoszexuális együttlét nem erőszakon alapult, vagy nem gyermekekkel léptek szexuális aktusra (51). Kurimay Anita kutatásából tudhatjuk, hogy a budapesti rendőrség két csoportra osztotta a meleg férfiakat, a szerint, hogy már annak születtek, vagy mesterségesen alakult ki náluk a homoszexualitás. A homoszexuálisnak született férfiakról úgy tartották, hogy nem tehetnek a szexuális beállítottságukról, mivel ellenállhatatlan ösztön vezérli őket, ellentétben azokkal, akik pusztán kíváncsiságból szeretkeznek férfiakkal, holott ellen tudnának állni a vonzalmuknak. (Kurimay Anita 2022: *Meleg Budapest. 1873–1961*. Budapest, 62–63.) A korszakban a homoszexualitást igyekeztek „gyógyítani” pszichoanalitikus, hormon- vagy elektrosokk-terápiával, illetve különböző gyógyszerekkel.

különbözik egymástól, a kert kevésbé nyitott hely a nyilvánosság számára, és Kuzminék esetében nem volt szó pénzért folytatott szexről, míg Zimmelt prostitúcióval is megvádolták. Emellett nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Kuzmin arisztokrata volt, egy ismert művész, ellentétben az idegen származású Zimmellel.

A rendőrök létszáma nem volt elegendő ahhoz, hogy a nyilvános és a privát helyeket is felügyeletük alatt tartsák, ráadásul az anyagi forrásaik is kevésnek bizonyultak. Figyelmüket ezért inkább az olyan nyilvános terek felé fordították, amelyek kereskedelmi szempontból fontosak voltak, illetve jelentős intézmények közelében helyezkedtek el, vagy a rendőrök ott intézkedtek, ahonnan bejelentés érkezett hozzájuk. A kevésbé látható helyeken történtek felett szemet hunytak, korlátozott erőforrásaikat a közterületek rendjének fenntartására fordították. A szerző kiemeli, hogy toleranciáról szó sem volt, ez esetben a rendőrök a város terei védelmének érdekében meghozták a saját döntéseiket, akár feletteseik utasítása ellenében is.

Ugyanebből az időszakból hasonló hozzáállásról olvashatunk a magyar rendőrség részéről is Kurimay Anita munkájában. Hazánkban 1878-tól a Csemege-kódex (1878. évi 5. tc.) büntetendővé tette a felnőtt férfiak közötti szexuális kapcsolatot, akkor is, ha az beleegyezésen alapult. Az orosz példához hasonlóan azonban a magyar rendőrség is inkább csak a köztereken folytatott, mások számára is feltűnő viselkedés ellen lépett fel. Nyilvántartásba is csak azok kerültek, akik nyilvános vagy félnyilvános tereken létesítettek szexuális kapcsolatot, és zsarolási ügyekhez vagy prostitúcióhoz volt közüik. Míg az osztrák törvények a férfiak és a nők homoszexuális kapcsolatát is tiltották, addig hazánkban a jogszabályok csak a férfiak közti szexuális kapcsolatot szankcionálták.² A budapesti melegek, különösen a munkásosztályból származók helyzetét nehezítette, hogy a magas árak miatt sokan nem tudták megfizetni egy saját lakás bérleti díját, a közös szállásokon pedig a magánszféra luxusa megoldhatatlan volt. Ebből kifolyólag kénytelenek voltak a szexualitást nyilvános helyeken megélni.³ Budapesten a queer párok hasonló helyeket választottak, mint szentpétervári társaik. Kedvelt találkahely volt a Duna-korzó és a Várkert. A férfi prostituáltak zsúfolt utcákon, jelmegbállokon, bárokban és a város fürdőiben kerestek kuncsaftokat.⁴

A harmadik fejezet összevonja a kor egyik új társadalmi jelenségét, a cél nélkül a nagyvárosban járkáló *flâneur*-t a queerek városi térhasználatával. A kettő találkozásából születik a *queer flâneur*, aki azonos orientációjú partner találásának érdekében kószál a városban. A queer férfiak térhasználatának történetét több minden befolyásolta: a gyalogos forgalom, a város és a kereskedelem, a közlekedés és a higiénia fejlődése, a belváros tervezése, a közvilágítás, a fogyasztás, valamint a szabadidő eltöltésének változó kultúrája.

² Kurimay 2022: 46.

³ Kurimay 2022: 42.

⁴ Kurimay 2022: 137.

A szerző a queerek térbeli történetének részleteit a Szentpétervár szívében fekvő Litejnij városrész példájával mutatja be. Az ottani tömegben könnyebben lehetett észrevétlenül találkozni. A könyvben egy korabeli képeslap segít elképzelni a helyszínt. 1830 után a városnak ezen a részén széles, egyenes sugárutak épültek, melyeket rendészeti szempontból könnyen meg lehetett figyelni. A területet üzletek, kávéházak, éttermek szegélyezték, és a közelben állomásoztak a katonák is, akik közül többen is a queer közösség tagjai lettek. A környék a fontos intézmények és épületek – minisztériumok, nagykövetségek és az uralkodó család tagjainak palotái – miatt rendőri felügyelet alatt állt. Az újonnan megjelenő villamosok megkönnyítették a nyilvános és privát helyek, illetve a különböző városrészek közötti mozgást, az elektromos közvilágítás pedig lehetővé tette, hogy az élet éjszaka se álljon meg. A privát használatú hintók is intim helyet biztosítottak a forgalmas város kellős közepén, akár a potenciális partnerek felvételére is szolgálhattak. A queerek mozgását megkönnyítette, hogy a legtöbb találkozóhely hotelek, fürdőházak, privát szobát ajánló éttermek, nyilvános illemhelyek közelébe szerveződött.

A negyedik fejezet Szentpétervár fürdőházaira koncentrált, melyek szintén ismert queer helyek voltak. 1887 nyarán a városban hatvan fürdőházat zártak be, mert azok úgymond a „kicsapongás barlangjaivá” váltak. Amellett, hogy ekkoriban a queerek intim találkái gyakran a fürdőkben zajlottak, a prostitúció is megjelent ezeken a helyeken, és az ellen a hatóságok felléptek. A fürdőházak nem csak a melegeknek, hanem a heteroszexuális pároknak is helyszínt biztosítottak az erotikus találkozókhöz, némi borra valóért cserébe a személyzet szívesen elfordította a fejét. A fürdőházak olyannyira az intimitás helyszínei lettek, hogy akkor is bőven akadtak látogatóik, amikor elzárták bennük a vizet. 1879-ben a városi дума fürdőházakra vonatkozó rendeletet bocsátott ki, melynek fontos célja volt a higiéniai körülmények modernizálása, amihez hozzátartozott az is, hogy visszaszorítsák az olyan, a higiénia veszélyeztető tevékenységeket, mint a fürdőházban való mosás vagy az ottani szex. A város lakossága és a hatóságok előtt nem volt titok, hogy a fürdőházakban nemcsak a prostituáltak, hanem pénzért cserébe a személyzet tagjai is nyújtanak szexuális szolgáltatást. A fürdőházak az oroszok nemzeti büszkeségének számítottak, talán ezért is sértette annyira a hatóságot az illetlennek nyilvánított használatuk. A városvezetés azonban a дума rendelete ellenére sem tudta véglegesen megszüntetni azt, hogy a fürdők a queerek találkahelyei legyenek.

Az ötödik és egyben utolsó fejezet ismét Mihail Kuzmin naplóját használja forrásként. Ebben a szerző – Kuzmin 1906 tavaszáról írott feljegyzései alapján – a terek használatára és az ott jellemző queer viselkedési mintákra, a szerelem és a barátság megnyilvánulására fekteti a hangsúlyt. A Tavricseszkij kert Kuzmin és barátai kedvelt helye volt. 1888-ban a дума elrendelte a hely szigorú felügyeletét az ott zajló „szeméremsertő cselekedetek” miatt. A tisztásokkal, dombokkal, bokrokkal és fákkal tarkított park megfelelő helyet biztosított azon párok számára, akik rejtekhelyre vágytak, de azok számára is, akik azt akarták, hogy felfigyeljenek rájuk. Kuzmin naplójából tudhatjuk, hogy a kert nem kizárólag a szexuális

kapcsolatok és aktusok helyszíne volt, hanem Kuzmin számára egyfajta érzelmi menedékként is szolgált, ahol rejtőzködés nélkül lehetett önmaga, és önfeledten tölthetett időt a barátaival.

Mihail Kuzmin naplója szerencsés forrásválasztás Olga Petri részéről, mivel felhasználásával megismerhetjük a queerek személyes benyomásait, és közelebb kerülhetünk a vizsgált közösség megértéséhez. Petri munkájának nagy előnye, hogy egyszerre láthatunk rá a századforduló orosz nagyvárosának queer életére, és átfogó, dinamikus képet is kapunk a modern nagyvárossá váló Szentpétervárról. A jól átlátható ábrák segítenek elképzelni a leírt eseményeket és helyszíneket, illetve nyomon követni a queerek városban való mozgását. A szerző ábrázolásában Szentpétervár nem csak egy hely, hanem aktív szereplője a queerek életének. A queerek által megélt Szentpétervár bemutatása egészen új, izgalmas kontextusba helyezi a várost.

Molnár Dóra Katalin

Szijártó M. István: A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe.

Ráció Kiadó, Budapest, 2021. 444 oldal.

Szijártó M. Istvánnak¹ a történetírás történetéről szóló – főként a történelem szakos hallgatók számára a historiográfia tanegység elsajátításához írott – kézikönyve rendkívül nagyszabású vállalkozás. A címe szerint ugyan az elmúlt egy és egy-negyed századra tekint vissza, ám a szerző számba veszi az előzményeket is, s így végül Hérodotosztól, a történetírás atyjától (illetve az ő előzményeitől) kezdi tárgyalni a fejleményeket. Mindig szem előtt tartja egy tankönyv jellemzőit: összefoglalót ad az egyes fejezetek végén, eligazít a szakirodalomban, valamint a hallgatók által elsajátított tudást ellenőrző kérdéseket tesz föl.

Kézikönyv szerzőjeként Szijártó természetesen figyelembe vesz mintákat: elkerülhetetlen módon jelentős mértékben támaszkodik Ernst Breisach negyven évvel ezelőtt megjelent, magyarul is olvasható, a történetírás történetéről szóló monográfiájára.² Breisach munkája úttörő jelentőségű volt, hiszen egy-egy kor-szak történetírását feldolgozó monográfiák ugyan az ő könyve megjelenése előtt is íródtak, de elsőként ő vállalkozott a történetírás átfogó történetének a megírására, s így műve napjainkban is mintaadónak számít.

Breisach magától értetődően jelenti ki könyve előszavában, hogy a történetírás a Nyugat műfaja, s így nyilvánvalóan nem is indulhat ki másból – az előzmények áttekintése után –, mint Hérodotoszból. S ebben a Hegelnél is hegelibb – voltaképpen értelemben vett történelmet, így a történetírás műfaját is gyakorlatilag csak a Nyugatnak tulajdonító – megközelítésben Szijártó mintaként követi Breisachot: az általuk tárgyalt történészek listája voltaképpen csak abban különbözik, hogy az amerikai történész áttekinti az amerikai történetírást, illetve szentel egy rövid alfejezetet a szovjet marxista történészeknek, Szijártó pedig szisztematikusan kitér a magyar fejleményekre.

Természetesen a hagyományos kereteket szem előtt tartva és mintát követve is rendkívüli vállalkozás megírni a történetírás történetét. Ám mindenképpen hasznos megpróbálni kitágítani a kereteket. Azt, hogy ez terjedelmileg lehetséges, Daniel Woolf szintén egyetemi hallgatók számára írott műve bizonyítja.³ Aki a történetírás globális történetét kívánja feldolgozni, annak foglalkoznia kell például azzal, hogyan próbálkoztak a közel-keleti kultúrák a „történelem” megértésével – hiszen a történelmi jellegű rendszerezésre tett kísérletekkel találkozunk például a Héber Szentírásban, a kivonulás történetével pedig a linearitást (illetve általában minden narratíva öntőmintáját) láthatjuk felbukkanni. Ám a Nyugat-központúság miatt Breisach és Szijártó könyvéből egyaránt kimarad például

¹ Szijártó M. István az ELTE BTK Történeti Intézet Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékének a professzora.

² Breisach 2004 [1983].

³ Woolf 2019.

Ibn Haldún és vele az iszlám történetírás is. Woolf fontos fejezetet szentel például Európa és Amerika találkozásának a felfedezések korában: ez a problémakör is csak globális léptékben látható.⁴

Míg Breisach könyvének a címe kerül minden feltűnést, addig Szijártó Barthes írására⁵ utaló címválasztásával kifejezett programszerűséget sugall, azt, hogy maga a történetírás műfaja áll vizsgálódása középpontjában. S ez a lehetőség kézenfekvően adódik is az első – hellén – történetíróktól kezdve Theodor Mommsenig és napjainkig, különös tekintettel a műfaji határok utóbbi néhány évtizedben tapasztalható, a szerző által is említett elmosódására és átjárhatóságára. Ám arra irányuló vizsgálódással, hogy az egyes szövegeket milyen szövegszervező elemek tennék kifejezetten történetírói, nem pedig mondjuk szépirodalmi alkotássá, nem találkozunk: a szerző – tankönyvről lévén szó, okkal – annak az elemzésére szorítkozik, hogy az egyes professzionális történetírók milyen eszközöket használnak valamely múltbeli eseményről vagy jelenségről szóló elbeszélésük megkonstruálásához. Hiszen, ha következetes akarna lenni, akkor egyrészt az egyes fejezetekben rendre be kellene mutatnia az irodalmi művek múltábrázolásának a jellemzőit is, valamint arra is ki kellene térnie, hogy – különös tekintettel a *big data* által nyújtott lehetőségekre – tudományosan mennyire legitim vállalkozás a jövőt történetírói eszközökkel ábrázolni.

Szijártó számára, kifejezetten a 20. század történetírásának a történetét illetően Georg Iggers e témának szentelt könyve (illetve annak az amerikai kiadása)⁶ lehetett a minta. Könyveik tagolása is hasonló: munkájának első fejezetében Iggers a történetírás mint professzionális diszciplína kialakulását mutatja be, majd a második fejezetet a társadalomtudományok, a harmadikat pedig a posztmodern által a történetírás ellen intézett kihívás tárgyalásának szenteli. Vagyis amíg Iggers a professzionális történetírást ért két nagy kihívást állapít meg, addig Szijártó hármát: az elsőt elemzése szerint a szellemtörténet, a másodikat a társadalomtudományos történetírás, a harmadikat pedig a kultúratörténet jelenti.⁷ Az Iggers művének 2007-ben megjelent új német kiadásához⁸ írott utószó és Szijártó kitekintése természetesen nagyon hasonló témákat tárgyal, azzal a különbséggel, hogy míg Iggers a társadalom- és a történettudomány új összekapcsolódására számít a globalizáció következtében (mintegy kirajzolódik a kihívásokra adható válasz), addig Szijártó ennek nem tulajdonít különösebb jelentőséget, hanem talán

⁴ A globális szemléletre váltás az elmúlt évtizedekben a tudománytörténet minden területén lejátszódott; a filozófiatörténet-írást illetően ilyen Peter Adamson vállalkozása. A 20. századi történetírás történetéhez pedig végképp hozzátartozik a nem európai népek történetírása is: Adamson 2014–2022.

⁵ Barthes 2003 [1967].

⁶ Iggers 2005 [1997].

⁷ Iggers a történeti szociológiáról szóló fejezetben, a professzionális történetírás kialakulási folyamatába illesztve tárgyalja azt, amit Szijártó szellemtörténetnek nevez és az első kihívásnak tekint.

⁸ Iggers 2007.

némi rezignációval (nincs válasz a kihívásokra) az aprólékos, lokális kutatásra koncentráló újhistorizmussal zárja az áttekintését.

A kézenfekvően adódó mintákat Szijártó művének tankönyv jellege miatt volt célszerű megemlíteni: *A történelem diskurzusa* a szakirodalmat körültekintően figyelembe vevő, rendkívül szerteágazó anyagot részletesen feldolgozó, imponáló történetírói teljesítmény, különösen azért, mert a könyv nem pusztán elsajátítandó információk sokaságát tartalmazza, hanem a szerző kifejezett célja az elsajátítandó ismeretek szisztematikus bemutatása. Bár a rendszerezés nem kimondottan filozófiai léptékű, de a könyv igen nagy elméleti fogékonyságról és érzékenységről tanúskodik.

Ez az egyértelműen rendszerező megközelítésmód azonban csak az elmúlt mintegy 125 évet fogja át, hiszen a szerző a történelmet mint diskurzust az intézményesült történetíráshoz vagy a tudományos történetírás megszületéséhez köti, aminek közvetlen előzménye a modern történeti tudat kialakulása. A tudományos történetírásról különös módon elsősorban negatív jellemzést ad a szerző: a közvetlen előzményekkel ellentétbe állítva az a megkülönböztető jegye, hogy egyfelől megszabadul attól a historizmusra jellemző törekvéstől, hogy eszméket sejtessen meg, ideálokat mutasson föl a történelemben, másfelől a pozitívizmus arra irányuló törekvéséről, hogy egyetemes törvényeket is megfogalmazzon a pozitív tények megállapításán kívül. Így azonban csak az adatok maradnak és a forráskritika, s a céhbe tömörült történészek feladata ettől kezdve ezek valamilyen elrendezése. Tudományos történetírói műnek pedig az minősül, amit a történészek céhe akként elfogad. Breisach megfogalmazása szerint: abban alakult ki egyetértés a tudományos – a természettudományok módszereit mintaként elfogadó vagy a humántudományok számára külön módszer kidolgozását kívánatosnak tartó – történészek között, hogy a történettudomány a múlt rekonstrukciójára irányuló tisztán elméleti, azaz más szempontoktól nem motivált törekvés.⁹ De Szijártó a társadalom diskurzusaként is definiálja a történelmet (21), s ebből a szempontból a történészek dolga fontos kijelentéseket tenni a múlt és a jelen viszonyáról. Ám ebben az esetben a történész két szerepe között feszültség tapasztalható: a minden külső érdektől mentes tevékenységéről a függetlenségéről kezeskedő intézményesültséget fenntartó társadalom ítélőszéke előtt is számot kell adnia.

A tudományos történelem mint intézményesült diskurzus perspektívájából a történelemről való minden gondolkodás: előzmény. Ebből viszont az is következik – bizonyosan Szijártó szándéka ellenére –, hogy a történetírás történetét az intézményes történetírás korában feldolgozó szerző számára az elmúlt 125 év szerzői hermeneutikailag kortársak, a korábban alkotók viszont nem; az intézményesültség tényéből adódóan a mai történész olyan hermeneutikai horizonttal rendelkezik, hogy képes jobban megérteni, mi motiválta, foglalkoztatta elődeit, mint ők maguk valaha is képesek lehettek volna erre. Emiatt a könyvben szinte

⁹ Breisach 2004 [1983]: 330.

elkerülhetetlenül érvényesül valamiféle teleologikus szemléletmód: az egyes gondolkodók többnyire előre mutatnak egy iskola vagy áramlat, vagy a jelen felé, esetleg egy-egy iskola vagy irányzat kései képviselői. Ennek a szerzői szándék el- lenére érvényesülő teleologikus látásmódnak a következtében gyakran színre lép a könyvben a mindenható és -tudó elbeszélő („ő, aki tudta, mi van, mi jön el, mi esett meg a múltban”), aki törölmetszett *auctor*hoz méltóan *praesens historicum*-ban ismerteti az eseményeket, és *mantisként* megjósolja az olvasó számára már el- múlt jövőt, valamint velős értékelést is ad egy-egy áramlat szellemi színvonaláról (például: „a pozitívizmus csökevényes változata”, 85).

A könyv meghatározó fogalma, a „diskurzus” is ebben, a „történelem mint intézményesült diskurzus” kifejezésben bukkan föl a legmarkánsabban (jelent még nagyon gyakran elbeszélést, továbbá természetesen Foucault ismertetésekor is előfordul stb.).¹⁰ S a „történelem” szóban mindig benne rejlik a hegeli azono- sítás: *res gestae* = *historia rerum gestarum*. A szerző külön felhívja a figyelmet arra, hogy a II. világháború óta sok diszciplína alkalmazta a történeti megközelítést, csak épp a történetírássra nem volt szokás azt alkalmazni (19). Ezért célja törté- neti kontextusban tárgyalni („kontextualizálni”) a történetírást. E megközelítés- ben látszik úgy, hogy a történetírás nem kumulatív folyamat, vagyis a történészek és történetírók nem ugyanazokat a témákat dolgozzák föl az idő előrehaladtával egyre nagyobb és egyre mélyebbre hatoló tudás birtokában, hanem különböző világképek, irányzatok és iskolák más és más módon közelítenek a forrásokhoz (ráadásul más és más számukra a forrás), rendre olyasmit látnak, ami más pers- pektívából nem látszik, tehát végső soron nem is ugyanazt dolgozzák föl. Vagyis egy korábbi fogalmi apparátussal szólva: különböző paradigmák léteznek egy- mászt követően és egymás mellett is, s a tudományos teljesítmények összemérhe- tetlenek, egymás nyelvére nem lefordíthatók.

Szijártó elemzése szerint a tudományos történetírást három nagy kihívás érte: a szellemtörténet, a társadalomtörténet, valamint a kultúrtörténet részéről. A könyv a történeti diskurzusnak így módon négy „jellegzetes formáját” álla- pítja meg, és ezek alakváltozatait tárgyalja. A szerző e megközelítésmódok tár- gyalásában szisztematikusságot kíván érvényesíteni, azt a (hegeli ihletésű) elvet hangsúlyozva, hogy a történetírás elmélete és története csakis együtt érthető meg (illetve csak együtt van értelmük, 18). S bár a kifejtés a szerzőtől független, el- kerülhetetlenül érvényesülő belső logikát sejtet, a különböző iskolák és művek egymásra következésének rendszerszerűsége valamilyen nézőpontból rajzolódik ki a történetírás történetét tanulmányozó történész számára: a szerző esetében a mikrotörténelem nézőpontjából. Szerinte ugyanis – mint tájékoztatja is az olva- sót az elfoglaltságáról – ez, a magyarázatot és a megértést kombináló megközelítés a legtermékenyebb a történész számára (18).

¹⁰ S az olvasónak mindig szem előtt kell tartania a „történelemnek” Hegel által a történetfilozófiai előadásaiiban hangsúlyozott kettősségét: a szó egyszerre jelenti a véghezvitt eseményeket és azok elbeszélését.

A történészhallgatóknak különösen hasznosak lehetnek azok a fejtegetések, amelyek bemutatják, hogyan is okoskodik a gyakorló történész. John Hajnal európai házassági modellje különösen alkalmas szemléltető példa, mivel jól követhető, hogy bizonyos népesedési adatokból hogyan von le a történész a társadalom struktúrájára és a mentalitást is magában foglaló kultúrájára vonatkozó következtetéseket, majd az ezeket hipotézisekként elfogadó más történészek miként jutnak ellentmondásra ennek következtében, és hogyan kénytelenek finomítani a modellen vagy megfogalmazni új modelleket. Hajnal modellje annak szemléltetésére is példa, hogy a falszifikáció popperi elvének szellemében a történész akkor jár el intellektuálisan tisztességesen, ha úgy fogalmazza meg a hipotéziseit, hogy azok falszifikálhatóak legyenek. Ez a példa (más példákkal együtt) annak szemléltetésére is alkalmas, miért fontos a történészek számára, hogy tisztában legyenek bizonyos tudományelméleti és tudomány módszertani megfontolásokkal. Még akkor is, ha igaz Breisach pragmatikus megállapítása, hogy a történészek többsége többnyire eklektikus receptet követ, amennyiben lényegében Ranke utáni történettudományt művel, gondosan adagolva hozzá bizonyos új elméleti belátásokat.¹¹

Tematikailag ennyire átfogó könyv esetén nem nehéz részletkérdésekben ellenvetéseket megfogalmazni; ezeket a szerző a mű kíváncsú második kiadásában figyelembe veheti. Egy lehetséges elvi ellenvetés a szerkezetet érinti: nem biztos, hogy van értelme külön kitérni a magyar fejleményekre, hiszen ez óhatatlanul is a nyugati és a magyar történetírás, valamint a történeti jelenségek szembeállítását sugallja. („Magyarországgal ellentétben [...] Nyugat-Európában [...] általános volt a szóptatós dajkaság intézménye”, 194). Ráadásul e szerkezeti kényszer következtében kénytelen a szerző olyan jelenségekkel és személyiségekkel is foglalkozni, akiknek a történészi teljesítménye ezt aligha indokolná (így például a könyvnek a magyar marxista történetírás történetét tárgyaló részében Nemes Dezső szerepel, Szűcs Jenő viszont nem).

Szijártó M. István könyve nagyszabású és rendkívül alapos kísérlet a történetírás történetének az áttekintésére, és méltó emléket állít a mai történészgeneráció elmélet iránti érdeklődését kiváltóképpen inspiráló Bácskai Verának és Benda Gyulának.

Ábrahám Zoltán

¹¹ Vö. Breisach 2007 [1983]: 323.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adamson, Peter 2014–2022: *A History of Philosophy without any Gaps*. I–VI. Oxford.
- Barthes, Roland 2003 [1967]: „A történelem diskurzusa”. (Ford. Szabó Piroska.) In: Kis-
antal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet prob-
lémái*. Budapest, 87–98.
- Breisach, Ernst 2004 [1983]: *Historiográfia*. (Ford. Baics Gergely.) Budapest.
- Breisach, Ernst 2007 [1983]: *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*. Chicago –
London. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226072845.001.0001>
- Iggers, Georg G. 2005 [1997]: *Historiography in the Twentieth Century from Scientific
Objectivity to the Postmodern Challenge*. Hanover, NH – London.
- Iggers, Georg G. 2007: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick
im internationalen Zusammenhang*. Göttingen.
- Woolf, Daniel 2019: *A Concise History of History. Global Historiography from Antiquity to
the Present*. Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108550789>

Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században.

Osiris Kiadó, Budapest, 2023. 285 oldal

Mi végre? – teszi fel a kérdést példás önreflexióval kötete zárófejezetében a szerző. Miért fontos a szocializmus hazai tervezőinek és újratervezőinek gondolataival foglalkozni, ha azok többsége nem eredményezett érdemi változást a politikai gyakorlatban, kigondolódik pedig jobbra külhoni vagy belső száműzetésben, meghasonlásban, vagy, Cseh Tamás fordulatával élve „egy presszóban, holtan” végezték? Még égetőbb a kérdés bő negyven évvel Margaret Thatcher *there is no alternative* jelmondatát követően, amikor a Slavoj Žižekhez és Fredric Jamesonhoz kapcsolt bonmot-val élve lassan már könnyebb elképzelni a világ végét, mint a kapitalizmusét, és amikor a poszt- vagy neomarxista irányzatok ugyan fel-fel-sejlenek egyes folyóirat-szerkesztőségek, egyetemi tanszékek vagy könyvkiadók figyelmének horizontján, de a neoliberalizmus és a „progresszió” lényegében már kilúgozott mindenféle szocializmust vagy szociálist az úgynevezett baloldali politikai diskurzusokból.

Véleményem szerint ezek a körülmények még fontosabbá teszik Rainer M. János vállalását, amelyben a szerző hazai teoretikusok koncepcióit, kritikai reflexióit és alternatív modelljeit mutatja be a 20. századi szocializmus alakítására vonatkozóan. Az esztétörténet és a diskurzuselemzés megközelítéseire építő szöveg ívét az jelenti, hogy a különböző szerzők és gondolatok egy adott ponton a szocializmus részleges vagy átfogó újratervezésére tettek kísérletet. A diskurzusok kuszaságának feloldása érdekében a szerző azt az egyszerű módszertani elvet követi, hogy „szocialistának” azokat a rendszereket tekinti, amelyek önmagukat ilyen módon határozták meg, valamint elkülöníti a szocializmus három értelmezési rétegét: a marxi programot (*ideáltípus*), a szovjet rendszert (*archetípus*) és a magyar változatot.

E három dimenzió segítségével leírhatóvá válnak a szocializmus hazai kritikai és teoretikus reflexióinak szintjei: elgondolásának és elgondolhatóságának határai és tétjei. Egyrészt mint a jövő társadalmáról éles körvonalakkal nem rendelkező marxi vízió tartalommal való megtöltésének elképzelése, valamint az archetípusban/magyar modellben vélt hiányok, eltévelyedések mentén a létező újragondolása. Előbbi törekvéshez kapcsolhatók az ideáltípust 1945 előtt első-sorban liberális, népi-demokratikus vagy spirituális érvek mentén kritizáló sokszínű megközelítések – mint a keresztényszocialista, liberális szocialista program, és részben Németh László, Bibó István és Veres Péter 1948 előtti gondolatai is –, amelyek vagy embertelennek tartott materializmusát, vagy a nemzeti és vallási alapokat figyelmen kívül hagyó, erőszakosnak érzékelt társadalomalakító hevületét bírálták a marxi programnak.

Az 1948–1949 utáni időszakot egyre inkább a magyar modell (és kisebb részben az archetípus) kritikája jellemezte, nagy vonalakban némileg leegyszerűsítve:

az első időszakban még marxista, emberi jogi alapon, majd később már – az emberi jogi mellett – egyre erőteljesebben technokrata-liberális gazdasági érvek mentén. Míg a heves gyorsasággal alakuló, így kidolgozott programot nem állító, 1956 körüli újratervezések alapvetően egy politikai értelemben vett demokratikus szocializmust – így lényegileg az ideáltípus elveit – kértek számon a magyar modellen, az 1960-as évek elejétől jelentek meg hangsúlyosan a gazdasági modernizáció szempontjai, az utolérés, a hatékonyság és a fogyasztás gazdasági-ideológiai kérdései. Hasonló – ökonómiai – szemlélet határozta meg a gazdasági mechanizmus újratervezésének diskurzusait is, amelyek az ötvenes évek első felétől egészen a rendszerváltásig zajlottak, elsősorban termelési, menedzsmenthatékonyságot kérve számon a magyar modell működésén, érveikben ilyen módon a liberális gazdaságpolitikai elvek beépítésére apelláltak.

Az utolsó pillanat, amikor a szerző az újratervezés diskurzusaiban – elsősorban a szociológiai és filozófiai munkákban – még központi pozícióban detektálja a szocializmust, az az 1970-es évek. Bár az utolérés, fogyasztás, hatékonyság gazdasági fókuszú kérdései ekkor is kiemelt helyen szerepeltek, ezek még a szocialista társadalom ideális felépítésének és működésének kontextusában nyerték el tértjüket. Gondoljunk például Heller Ágnes újbalsoldali megközelítésű életmód-konceptiójára,¹ Konrád György és Szelényi Iván bürokratikus értelmiségi uralmat kritizáló esszéjére² vagy Bence György, Kis János és Márkus György marxista kritikai közgazdaságtant analizáló művére.³ Ezek a szövegek már mutatják a szellemi radikalizálódás mintázatait. Igaz, számos szöveg kéziratban maradt, szerzőik pedig különböző retorziókat szenvedtek el, a radikalizmus ugyanakkor még ekkor is elsősorban a szocializmus belső univerzumában valósult meg: az ideáltípus (vélt eredeti marxi vízió) számonkérése a magyar modellen, vagy az – értelmiség marxizmustól való elfordulásának előfutáraként értékelhető – „Überhaupt” is az ideáltípus kritikája volt. A fordulat betetőzését, a szocializmus eltűnését a diskurzusból a szerző az 1980-as évekre helyezi, amikor a radikalizálódó értelmiségi pozíció egyre erősebben a politikai struktúra átalakítása felé való tájékozódást jelentette a piaci érvek dominanciájával kikövezett úton.

A rendszerváltozás pillanatához érve (és persze az azóta eltelt bő három évtized tanulságainak ismeretében) elmondható, hogy az újratervezési kísérletek ellenére két alapvető terület máig megnyugtató válasz nélkül maradt. Egyrészt nem sikerült megteremteni annak a – nem a kapitalizmus által létrehozott – versenyrendszernek a gondolati kereteit, amelyben a szocialista vízió felé nem az erőltetett modernizáció, a folyamatosan növekvő gazdaság vagy utolérés jelenti az abszolút értéket, hanem egy elvontabb társadalmi, morális értékek mentén formálódó világ kereteit körvonalazza, amely közelebb áll az ideáltípus jövőre vonatkozó homályos felvetéseihez. Másrészt – és ez már élesen a hazai jelenkor valósága – a magyar modell sikertelenségének detektálásával együtt a koncepciók

¹ Heller 1968.

² Konrád–Szelényi 1989.

³ Bence–Kis–Márkus 1992.

szintjén sem sikerült szinte semmit sem megtartani abból, ami erre érdemes lehetett volna. Nem sikerült az ideáltípus, de akár a magyar modell tanulságaira reflektáló baloldali diskurzust építeni a rendszerváltást követően, a (neo)liberális krédó reflektálatlan adaptálása, Pogátsa Zoltán fordulatával élve azt jelentette, hogy a „marxistából liberalistává váló értelmiség a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte”.⁴

A kötet fontosságához és eredetiségéhez alapvetően járul hozzá ez a – vázlatosan felrajzolt – szerkesztési ív. Önmagukban az idézett szerzők (és számos itt megjelenített gondolatuk) nem ismeretlenek a hazai történetírás számára, ugyanakkor a szocializmusról szóló diskurzus horizontális folyamatába való elhelyezésük révén túlmutatnak az egyéni életművek önálló bemutatásán. Ha alaposan olvasunk a sorok között, akkor felfejthető egy szellemi párbeszéd a szereplők és a szférák között, akik és amelyek így vagy úgy, de hatottak egymásra. Csupán egy önkényesen kiragadott példa, mégis beszédes, hogy Jászi Oszkárnak az ideáltípussal és kisebb részben az archetípussal kapcsolatosan 1920-ban megfogalmazott egyes gondolatai mennyire profetikusan hatnak a közel három évtizeddel később megvalósult magyar modell kapcsán is. „Mindenirányú kényszer elkerülhetetlenül vezet az elviselhetetlen bürokráciához, ahol a bürokraták maguk válhatnak osztállyá” (39), vagyis mintha csak Jászi írt volna kommentárt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című kéziratához. Az ilyen és ehhez hasonló kapcsolódások mellett ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az idézett szerzők gondolatai a koherens ív ellenére sem nyújtanak valamiféle szellemi útmutatást, ahogy maguk a szerzők és a koncepcióik is ellentmondások, számos esetben kidolgozatlanok. Amit mégis kínálnak, az egy igen részletes elemző leltár a szocializmus teoretikus önreflexiójának textuális elemeiről. Ezek a nagyon komoly alaposággal megírt, a szövegszintű mikroszkopikussággal, sok idézettel ellátott elemzések emelik a monográfia történettudományos értékét, ugyanakkor a fontos téma szélesebb közönség számára való érthetőségét és követhetőségét alighanem ugyanannyira meg is nehezítik.

A diskurzus textuális leírása és rendszerzése mellett az intézményi gyakorlatok, személyi összekapcsolódások szintje, a beszélők pozíciójának kontextusa, diskurzusban betöltött helyzetének bővebb tárgyalása ugyancsak releváns továbbgondolása lehet ennek a munkának, mert ahogy Rainer M. utal rá, nemcsak a szerzők gondolatai, de az általuk alakított alternatív nyilvánosság megteremtése és formálása is releváns a szocializmus újratervezésének szempontjából. Mindez inkább háttérben meghúzódó szálként, leíró kontextusként jelenik meg. Ezeknek a diskurzusoknak az egymáshoz való viszonya sem minden esetben könnyen szétválazható, a kötet a politikai elit változtatási terveit ugyan elvileg nem tárgyalja, ugyanakkor az 1960–1962 között megrendelt tervek és részben az új gazdasági mechanizmus egyes fejezetei is – annak ellenére, hogy kevés valósult meg belőle – a hivatalos diskurzus részéhez tartoznak. Ha azokat az újratervezőket emeljük

⁴ Idézi: Kőszeghy 2022.

ki, akik a foucault-i értelemben vett diskurzusból kiszorultak,⁵ és így nem voltak olyan hatalmi pozícióban, melynek révén a valóságot alakítani tudták volna, ezáltal viszont az intézményi nehézkedéstől, (ön)cenzurális nyomástól kevésbé szorítva fejezhették ki a szocializmusról alkotott elképzeléseiket, akkor a hivatalos politikusok, társadalomtudósok vagy közírók munkái mellett különösen izgalmas lehet a baloldali művészvilág terveinek helye ebben a dimenzióban. Jóllehet egy ilyen vállalkozás már inkább egy új – más fókusszal és módszertannal dolgozó – könyv témája lehetne, az újragondolási-kritikai erőfeszítések, manifesztók, erős politikai tudatossággal születő műalkotások értelmezése érdekes kontasztot jelenthetne a textuális eszmetörténeti elemzés mellett.

Végző soron érdemes visszatérni az eredeti kérdéshez, hogy miért fontos ez a könyv ma? A politika valósága mellett egyfajta alternatív, egy szigorúan pozitívista perspektívából akár kontrafaktuálisnak is tekinthető történet élesen jelöli ki azokat a problémákat, amelyek mentén az elképzelt és a létező szocializmust alakíthatónak, formálhatónak tekintették. A tervek olyan bifurkációs pontok (váltások, rendszerváltó és/vagy forradalmi időszakok során keletkeztek), amelyeket követően bármennyire más utat is járt be a történelem, alternatívákként mégis útvonalakat kínálnak egy igazságosabb politikai-társadalmi-gazdasági rendszer elképzeléséhez. Bármennyire nem lehetséges visszatérni ezekhez a pontokhoz, azok önmagukban is tanulságosak, az elgondolható világ dimenzióinak megvilágítása révén legalább gondolati szinten mutatnak elágazásokat, reményeket és sok esetben illúziókat a traumákkal tűzdelt, sőt, olykor zsákutcának érzékelhető modern magyar történelem valóságához képest.

Mravik Patrik

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bence György – Kis János – Márkus György 1992: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins – Lukács Archívum, Budapest.
- Foucault, Michel 1981: The Order of the Discourse. In: Young, Robert (ed.): *Untying the Text. A Post-structuralist Reader*. Routledge & Kegan Paul, London, 48–79.
- Heller Ágnes 1968: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma. *Kritika* (6.) 12. 45–51.
- Konrád György – Szelényi Iván 1989: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.
- Kőszeghy Ferenc 2022: 50 éve fordult el a magyar értelmiség a szocializmustól, van visszaút? *Mérce* 2022. november 26. <https://merce.hu/2022/11/26/megvalosithato-a-szocializmus/> – utolsó letöltés: 2024. március 19.

⁵ Vö. Foucault 1981.

SZERZŐINK

Ábrahám Zoltán filozófiatörténész
(Jövőképeség Observatórium, MOME Alapítvány)
mcluhanmeister@gmail.com

Bencsik Rita szociológia mesterszakos hallgató (PPKE BTK)
bencsikrita93@gmail.com

Csapody Tamás jogász, szociológus
(Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet)
csapody.tamas@semmelweis.hu

Csikós Gábor történész, pszichológus
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
csikos.gabor@abtk.hu

Gyáni Gábor történész
(HUN-REN BTK Történettudományi Intézet)
Visgyani@ceu.edu

György Péter esztéta
(ELTE BTK Média és Kommunikáció Tanszék)
gyorgy.peter@btk.elte.hu

Herczeg Noémi művészettörténész
(Magyar Nemzeti Galéria)
nherczeg0@gmail.com

Felix de Mendelssohn (1944–2016) pszichoanalitikus

Molnár Dóra Katalin PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
molnardorakatalin16@gmail.com

Mravik Patrik történész

(ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék)

montventoux14@gmail.com

Szabó Róbert Károly doktorjelölt

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)

rszabo.elte@gmail.com

Szuromi Rita történész

(Magyarságkutató Intézet Történeti Kutatóközpont)

rita.szuromi@gmail.com

Tóth Márton PhD-hallgató

(ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Program)

marton93@gmail.com

CONTENTS

THE PERSECUTORS AND THE PERSECUTED

Gábor Csikós	“Fails to Comprehend the Changed Political Situation Correctly.” Patients Classified as Jewish at Lipótmező during the Holocaust in Hungary (1944–1945)	5
Noémi Herczeg	“How am I Classified under the Law?” A Historical-Ethnographic Perspective on a Case of Ancestry Verification	23
Rita Bencsik	Changes in Memory and Identity in Two Memoirs	44
Rita Szuromi	“You Come into Wealth at So Young an Age, You’ll Be a M’Lady”. Loss of Prestige and Preservation of Identity in the Memoirs of Ilona Graeff	67
Róbert Károly Szabó	Transylvanian Secondary School Teachers in the Refugee Crisis of World War I	86
Tamás Csapody	“Sectarrians” in Bor: Jehovah’s Witnesses, Reformed Adventists, and Nazarenes in the Bor Labor Service	109
Gábor Gyáni	István Hajnal’s Historiography in New Light	134

PANORAMA

Péter György	For Questions about Freud Museums	157
Felix de Mendelssohn	Heirs of Destruction. Austrian Psychoanalysis and the Descendants of Survivors	168

BOOKS

Queer Culture and Art in the Collections of the Pompidou Center in Paris Nicolas Liucci-Goutnikov (sous la dir.): Over the Rainbow. Autres histoires de la sexualité dans les collections du Centre Pompidou. Catalogue d'exposition.	– Márton Tóth	179
Petri, Olga: Places of Tenderness and Heat. The Queer Milieu of Fin de Siècle St. Petersburg.	– Dóra Katalin Molnár	185
Szijártó M. István: A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe.	– Zoltán Ábrahám	191
Rainer M. János: Újratervezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században.	– Patrik Mravík	197
Authors		201
Contents		203
Abstracts		205

ABSTRACTS

Rita Bencsik: Changes in Memory and Identity in Two Memoirs

Using theories of memory studies, life history/autobiography, and identity, the study compares the recollections of a rural veterinarian with those of a military officer from the Ludovika Academy, who later became a pharmacist. It examines the memoirists' relationship with society and the political system concerning specific events; the ways in which they describe traumatic experiences in memoirs written decades later, and how they construct their meaning in autobiographical memory. Other questions include: to what extent does autobiographical memory dissent from or approximate the collective memory in terms of both specific events and the memoirists' views of history and society? The study aims to examine these narratives not in relation to each other, but in relation to our socio-historical knowledge of the Horthy, Rákosi, and Kádár eras and the memory topoi associated with them, presenting the lived experiences of the most momentous events in public history.

Keywords: autobiographical memory, identity, lived experience, memoir, social history

Tamás Csapody: "Sectarians" in Bor: Jehovah's Witnesses, Reformed Adventists, and Nazarenes in the Bor Labor Service

Approximately 6,000 Hungarian labor servicemen worked in Serbia during World War II. Most of them were of Jewish descent but one company also included members of small churches deported to the mines of Bor. Special Labor Company No. 801 comprised Jehovah's Witnesses, Reformed Adventists, and Nazarenes who had been previously convicted, without the possibility of appeal, of disloyalty or other conduct related to refusing military service. All of them belonged to "sects" that had been banned in 1939. About 200 members of these small congregations lived together for nearly 15 months between 1943 and 1944 in one of the barracks of the central camp. Their situation differed from that of the Jews, forming a closed world among themselves. They had different experiences regarding their religious prescriptions about wearing military uniforms, performing military duties, observing the Sabbath as a day of prayer, and maintaining a vegetarian diet. They lived through torture and beatings, under constant threat of execution by Hungarian and German soldiers, but their faith, organization, and resilience helped them to survive. Although their interdependence forged strong bonds, they often faced division and even schism within their group. They considered this period as a time of trial and professing their faith, a time for solidifying their

religious views and strengthening their ecclesiastical identity. Their special labor unit, deployed in a special operations area, occupies a unique place in the history of both Hungarian labor service and the minor churches.

Keywords: Second World War, labor service, conscientious objection, Jehovah's Witnesses, Nazarenes, Reformed Adventists, Jews

Gábor Csikós: "Fails to Comprehend the Changed Political Situation Correctly." Patients Classified as Jewish at Lipótmező during the Holocaust in Hungary (1944–1945)

The remark quoted in the title was recorded on the medical record of a patient by a doctor at Lipótmező Psychiatric Hospital on March 20, 1944, following the German troops' entry into Hungary. The fifty-year-old Jewish woman, originally from Nagyvárad, had lost a son in forced labor service and was diagnosed with depression and paranoia. While in cases of paranoia it seems obvious to examine the patients' experiences within the framework of persecution and the practices of the majority society, the culture and social environment play a similarly significant role in the construction of all other psychiatric patient roles. Analyzing the patient records created at Lipótmező between 1944 and 1945, the study examines the relationship between psychiatry and the persecution of Jews in Hungary. Instead of framing the inquiry in the collaboration-resistance dynamic during these years, I primarily focus on the process of constructing diagnoses. Medical records are narratives composed according to a rigorous set of rules, which allow an insight into the process of becoming a patient, as well as the interactions among the patients, their relatives (acquaintances), and the doctor. Given that medical protocol considered verbatim notes a crucial element of the diagnosis, this source offers a singular perspective on the experiences of psychiatric patients. For people legally classified as Jewish, being referred to psychiatry carried a new stigma, both separation from the community and a possibility of refuge. At the same time, psychiatrists often had to deal with competing loyalties. Professional standards, helping the persecuted, and complying with political power all influenced their decisions within the dichotomies of genuine patient vs feigning illness, treatable vs disciplineable disorder, home care vs institutional care. While previous explorations of the topic primarily approached it through records of the People's Courts or institutional history, this paper deploys case studies to trace the intrapsychological processes of persecution. Due to regulations concerning personality rights, the subject remains particularly under-researched in international scholarship.

Keywords: Holocaust, psychiatric patient role, patient perspective, stigmatization

Gábor Gyáni: István Hajnal's Historiography in New Light

Having developed a conceptual framework for historical sociology during the 1930s and 1940s, István Hajnal played a pioneering role in the writing of social history in Hungary. However, a larger portion of his historical oeuvre fell into the category of traditional political and diplomatic history, which has been somewhat neglected by Hungarian historiography. Starting his career as a historian of literacy, Hajnal built the conceptual framework of his historical sociology on his original field, proposing its applicability on a European, even global, scale in a *longue durée* perspective. He elaborated it in detail to describe the development of early modern Europe, primarily focusing on the evolution of literacy, as well as incorporating urban and technology history into his broader investigations. With this, Hajnal created a counter-canon to which relatively few historians subscribed, yet it had a significant impact on sociological thinking. The question remains, however, how his historical model corresponded with the empirical knowledge of historiography at the time. Notably, Hajnal never addressed this issue himself. It was not until long after the author's death, towards the end of the twentieth century, that István Hajnal's thoughts on social history garnered deserved attention and attracted followers.

Keywords: historiography, social history, historical sociology, István Hajnal

Noémi Herczeg: "How am I Classified under the Law?" A Historical-Ethnographic Perspective on a Case of Ancestry Verification

The study follows the complex legal situation of Ferenc B., a person born out of wedlock and later adopted, during the Holocaust. Despite his adoptive parents being Roman Catholics and his upbringing as a Catholic, his birth certificate listed his biological mother's religion as Jewish. As an adult, Ferenc was forced to clarify his ancestry in court to ensure that he would not fall under the so-called "Jewish laws." The paper presents his case to highlight the uncertain situation that these laws created for people born out of wedlock and how they affected their private lives. Finally, it examines how such people experienced the Holocaust period under these circumstances. The research is not yet conclusive; the present article primarily examines Ferenc's case based on documents preserved in his estate and the recollections of his descendants.

Keywords: illegitimate child(ren), adoption, Holocaust, "Jewish Laws," ancestry verification

Róbert Károly Szabó: Transylvanian Secondary School Teachers in the Refugee Crisis of World War I

After the 1916 Romanian incursion, hundreds of thousands of refugees fled from Transylvania to what were perceived as safer areas in Hungary. Using a socio-historical approach, the study analyzes the fate of teachers from both liberal arts and science-focused high schools who fled Transylvania in 1916. The biographies of these teachers are identified through archival sources and school reports and analyzed using the method of collective biography. The analysis primarily focuses on dissenting cases. On one hand, it addresses why their idiosyncratic destination choices often deviated from their official appointment, and to what extent they were supported or rejected by the local communities. On the other hand, it also investigates the behavior of those teachers who refused to return home, and how their individual interests affected their decisions. The study argues that the attitudes exhibited during this period may have served as a model for group formation observed during the imperial transformation after World War I, as partially explored in previous research by Balázs Ablonczy and Ágnes Ordasi. Alongside archival sources (Hungarian National Archives, Transylvanian Reformed Church Archives in Cluj, Romanian National Archives in Cluj, Alba Iulia Archepiscopal Archives), the research used school reports and various press materials to determine the number of refugee teachers.

Keywords: Transylvania, refugee, refugee crisis, repatriation, collective biography

Rita Szuromi: “You Come into Wealth at So Young an Age, You’ll Be a M’Lady”. Loss of Prestige and Preservation of Identity in the Memoirs of Ilona Graefl

Ilona Graefl was a member of the political elite during the Horthy era. Her husband, Dr. György Bobory, served as a parliamentary representative, speaker of the house, privy councilor, and undersecretary at the Ministry of Interior during his career. They were first cousins and married in 1938. Afterwards, Bobory focused on family life. In the autumn of 1944, the couple fled to Austria ahead of the advancing Russian troops, only returning home in the autumn of 1945. By then, their Domaháza estate had been parceled out by the land distribution committee, and their life on the estate had become untenable. In the meantime, Bobory was also subjected to a people’s court trial. Although his guilt was not proven, the loss of their livelihood undermined his health, and he died of lung cancer in 1949. His widow and children were subsequently relocated to Poroszló, where Ilona Graefl survived on manual labor. In 1951, she was forced into a marriage of convenience to replace the Bobory surname. This eventu-

ally allowed her to move to Eger with her three children, where she took a job as an elevator operator in the county hospital. She wrote her memoirs in 1999 in a nursing home in Eger. The memoirs reflect the strong aristocratic identity rooted in her upbringing, which prevented her from recognizing the changes and longevity of the political situation. Although she spoke languages (English, French, German), she could never overcome the marginalized social status caused by her upbringing. Her aristocratic attitudes and lack of professional qualifications prevented a successful reconversion. The analysis of the memoirs provides an insight into the milestones of an adverse career path in the twentieth century, identifying the major points of inevitable trauma (relocation, loss of livelihood, blacklisting) in the lives of people upholding the attitudes of twentieth-century Hungarian nobility.

Keywords: trauma, memory, identity line, elite, mobilization, changing self-perception

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárhoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszak kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihámér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Francia Károly 2001: *Francia Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák iránymutatóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: Révai Új Lexikona. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valamedig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatról*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczech@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 12. kötet

Polyák Petra

HALLGATÓK A DIKTATÚRÁBAN

Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)

Több tucatnyi felsőoktatási intézmény Rákosi-kori iratanyagából gyűjtötte össze a szerző a diákok jogviszonyvesztéssel járó megfegyelmezéseinek sokaságát. Az egzisztenciálisan minden esetben életúttörést eredményező fegyintézkedések megjelenítése közepette politikai, szociális és kulturális életképekben tárul fel a (nemcsak egyetemista) társadalom és az önkényuralom mindennapi konfliktus-kásahegye. A diszkriminálási eljárásba rendre bevonták a pellengérré állítottak „tanulóköri” vagy tágabb évfolyamközösségeit is. Egyfelől, hogy hasonszörű kollektívájuk „laikus ítélőszéke” is megerősítse a párthűségmázzal bevont intézményi elmarasztalást, másfelől, hogy utóbbiak okuljanak kárvallott társaik eseteiből. Ezáltal viszont a diplomaesélyes „belekompromittáltak” sokasága is belülről ismerhette meg az önkényuralom álságos-hamis, fegyelmező-büntető mechanizmusát.

Az egyedi sorsbaleset-leírások a rendszerműködés depresszív mindennapjait követik nyomon mintegy folytatásos regényként 1956 nyaráig, hogy a „következő fejezetben” – 1956 októberében – ugyanezen főiskolás-egyetemista generáció járjon az élen az évszázaddal korábbi márciusi forradalom szabadságmanifesztumának aktualizált újrafogalmazásával.

Gyarmati György

A 236 oldalas kötet bolti ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (3000 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 13. kötete

Szívós Erika

HÉTKER, ZSIDÓNEGYED, GETTÓ, BULINEGYED?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől
a 2000-es évekig

Budapest egyik legismertebb és legemblematikusabb negyede („zsidó-”, „bulinegyed”) a történelmi belváros része. Szívós Erika könyvét olvasva mégis szembetűnő, hogy a Belső-Erzsébetváros története az ismert toposzokon túl milyen bonyolult, ellentmondásos: egyrészt súlyos traumákkal, elhanyagoltsággal terhelt, másrészt a szórakozást, az esszenciális urbánus létformát régóta magába foglaló városrész, ahol évszázadok óta élnek együtt a legtöbbször szűkre szabott, gangos házak tereiben zsidók és keresztények, romák, kispolgárok, értelmiségiek, művészek, tájéktévedők és dzsesszenészek. A könyvben a mai bulinegyed és annak szimbolikus központja, a Klauzál tér megtelik a magyar zsidóság folyamatosan újrakonstruálódó, heterogén szereplőinek történetével, mellettük pedig felsorakoznak az együtt, gyakran egy lakásban élő mesterek, tanoncok, ágybérlok, házmesterek, gettóba zártak, ki- és beköltözők, turisták és telekspekulánsok, városvédők és kocsmárosok. Szívós Erika „hétker”-története bravúrosan sok szemszögből, mégis koherensen, világosan és a finom részletekre is érzékenyen megírt könyv, amely biztos kézzel, problémafókuszáltnan vezeti végig olvasóit a városnegyedben a 18. századi betelepüléstől a mai viszonyokig. A könyvet olvasva többet nem tudunk úgy sétálni a Kazinczy utcában és környékén, a romkocsmák között, hogy ne jussanak eszünkbe a háború alatt a rituális zsidó fürdőbe, patikába stószolt halottak, de mégis átérezzük, hogy legalább egy kicsit a miénk is ez a tér.

György Eszter

A 416 oldalas kötet bolti ára 3000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2250 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötete

Berecz Anita

FÖLDESÚRI JOBBÁGYOK – VÁROSI POLGÁROK

Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben

A szerző történeti munkájában, melyet az olvasó itt a kezében tart, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázza rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Várostörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tűzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön érdeme a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai

szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bőséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányadó olvasmánnyal szolgál.

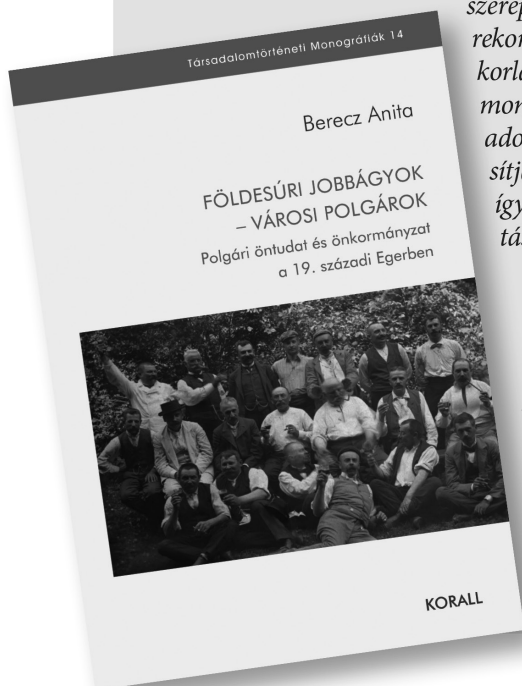
Gyáni Gábor

A 236 oldalas kötet bolti ára 3800 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2850 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt
MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945
II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak hatá-rozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlan egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színfalként, kulisszaként jár-ke-l a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történelmi invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendeznünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsegtetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinami-kus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org
e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon
20% kedvezménnyel (6200 ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 9. kötet

Koltai Gábor

AKIK A „PÁRT” ELLEN VÉTKEZTEK Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1948–1956

Koltai Gábor monográfiájában azt vizsgálja, miként épült ki, s miként működött az állampárt fegyelmi eljárásrendszere 1948 és 1956 között. Többdimenziós megközelítése révén az olvasó megismerkedhet a Magyar Dolgozók Pártja vezető testületei által felállított pártfegyelmi apparátussal és annak eljárásrendjével, amit a fővárosi szint bemutatása követ, a párttagság körülbelül egyharmada ugyanis Budapesten összpontosult. A részletes vizsgálat színteréül a szerző a főváros második legnagyobb taglétszámú kerületét, a Józsefvárost (VIII. kerületet) választotta, ahol a főszereplők már a lakóterületi és munkahelyi pártszervezetek voltak.

A szerző a Budapest Főváros Levéltárában őrzött VIII. kerületi pártfegyelmi ügyekből egy több mint 6000 esetet magába foglaló adatbázist épített, amely tartalmazza a fegyelmi eljárás alá vont nevét, a pártszervezet nevét, a kerületi pártbizottság által kiszabott fegyelmi büntetést és annak dátumát. Ezen adatbázisból a szerző kialakított egy 10%-os mintát, további adatokat is beemelve az elemzésbe. Ezek sokrétű statisztikai elemzése révén az egyedi pártfegyelmi ügyek részletes bemutatásával valóban sikerült emberközelbe hoznia vizsgálati témáját, és az ideológiai elvárásokat ütköztetni tudta a párttagok egyéni taktikaival, túlélési stratégiáival. Egyúttal a másik oldalt, a fegyelmi eljárások kezdeményezőit is igyekezett árnyaltan bemutatni.

Koltai Gábor e téma történeti feldolgozására elsőként vállalkozott. A monográfiában alkalmazott léptékváltásokkal kialakított egy olyan módszertant, amely példaként szolgálhat arra, miként lehet és érdemes mikrotörténeti vizsgálódást alkalmazni a pártállami rendszer vizsgálata során.

Varga Zsuzsanna

A 295 oldalas kötet bolti ára 3500 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy www.korall.org honlapon, 25 % kedvezménnyel (2600 Ft).

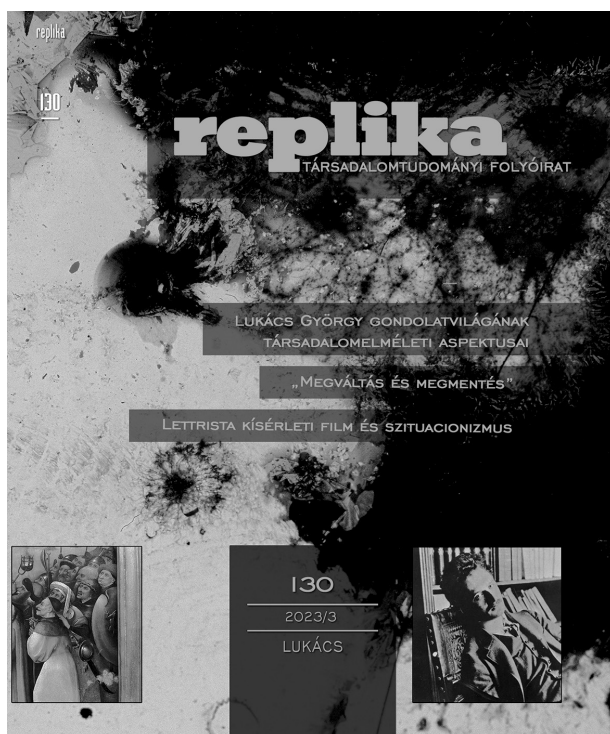
Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E	
BIBLIKISZA	
KRITIKAI ÍRÁSOK	
A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK	
KÖRÉBŐL	
BÍRÁLAT	PROBLÉMA
PIROSKA DÓRA – VÁRHEGYI ÉVÁRÓL	MINK ANDRÁS – STEFANO BOTTONI JELENKORTÖRTÉNETI KÖNYVÉRŐL
EGRY GÁBOR – RIGÓ MÁTÉRŐL	
MÁRTONFFY MARCELL – A BIBLIAI HERMENEUTIKÁRÓL	A TISZTELETKÖRBEN: SÓLYOM LÁSZLÓ ÉLETMŰVE
NÉMETH ÁKOS – BARCSI TAMÁS RÓL	JAKAB ANDRÁS, MAJTÉNYI LÁSZLÓ
MÁRTON MIKLÓS – BERNÁTH LÁSZLÓ RÓL	ÉS VÉKÁS LAJOS ÍRÁSA
SZEMLE	MI A PÁLYA?
ARANYBULLA, TATÁRJÁRÁS, MARX, GAZDASÁGPOLITIKA, METAFIZIKA	MI TÖRTÉNT DAVID GRAEBERREL?
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, SZILÁGYI ZSOLT, KISS CSABA, OBLATH GÁBOR, KODAJ DÁNIEL ÍRÁSA	
M E G J E L E N I K	2024. TAVASZ–NYÁR
F É L É V E N T E	

Megjelent a **replika** legújabb száma!

LUKÁCS GYÖRGY GONDOLATVILÁGÁNAK TÁRSADALOMELMÉLETI ASPEKTUSAI

Daradics Boglárka: Bevezető

Daradics Boglárka: Lukács György Benjamin-interpretációjáról. Egy (szellemi) kapcsolat feltérképezésének lehetőségei

Fekete Kristóf: Az autonómiáról van szó

Forczek Ákos: „Rendszer és történelem egységpontján”. A Történelem és osztálytudat módszerfogalmáról

Kardos András: Az Ördög (tragi)komédiája.

Lukács és Madách

Szigeti Péter: A lukácsi oeuvre jelentősége a társadalom-, a politika- és a jogelméletben.

Vissza- és előretekintés a marxizmus reneszánszának hatásaihoz

Weiss János: Az eltörölt kontextusok.

Megjegyzések Lukács György „Mi az ortodox marxizmus?” című tanulmányához

Forczek Ákos: Lukács, az elveszett számarak és Caravaggio. Hévízi Ottó A disszonancia filozófusa – a dilemmatikus Lukács című könyvről

MEGVÁLTÁS ÉS MEGMENTÉS

Ilyés Zalán-György: Allegória és (ön)megváltás. Gondolatok az allegória kritikai jelentőségéről Walter Benjamin műveinek nyomán

LETTRISTA KÍSÉRLETI FILM ÉS SZITUACIONIZMUS

G. Horváth Mihály: A fiatal Debord és a megvalósult szituáció. Az *Hurlements en faveur de Sade* (Guy-Ernest Debord, 1952) című film mozgalomtörténeti szerepéről

RECENZÍÓ

Zab Tamás Lóránd: A Tanácsköztársaság luxemburgista apologetikája. Göllner B. András (szerk.): *The Forgotten Revolution*. Black Rose Books, 2022.

A FRANKFURTI ISKOLA ÖRÖKSÉGE (?)

Max Horkheimer: Művészet és tömegkultúra

Kapható az Írók Boltjában és megrendelhető a szerkesztőségtől: www.replika.hu.

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetők:

korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2925 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

(bolti ár: 3490 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2790 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

(bolti ár: 4500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3370 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

(bolti ár: 3500 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2800 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyvacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

(bolti ár: 3900 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2900 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

(bolti ár: 3600 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2700 Ft)

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

(bolti ár: 7800,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 6200,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

(bolti ár: 4000,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3200,- Ft)

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.* (bolti ár: 3900,- Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel 3000,- Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

(bolti ár: 3000 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 2500 Ft)

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyok – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

(bolti ár: 3800 Ft, a kiadótól közvetlen rendeléssel: 3000 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennap szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városhalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonsodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
 87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
 88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
 89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
 90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
 91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
 92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)
 93. *Politikai propaganda és társadalom* (1750 Ft)
 94. *Felekezeti életutak, vallási magatartásformák* (1750 Ft)

